

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • τεύχος 104, Άπρίλιος 1990 • 300 δραχ.

Άγροά
καί τό νέο
Κοινωνικό Συμβόλαιο

"Έλληνες,
ξεχνάτε γιατί χαθήκαμε!"

ΠΑΣΟΚ
Λαός, Λαϊκισμός

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ 90

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Πέμπτη 12 'Απριλίου 1990
τεύχος 104
Κέκροπος 2, 105 58 'Αθήνα
τηλ. 3228791, 3239645
τιμή 300 δρχ.

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, 'Ανδρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου

'Εκδότης, 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κέκροπος 2, 'Αθήνα 105 58, τηλ. 3228 791, 3239 645. Διαχείριση Σπύρος Δελέγκας. 'Εκτύπωση, Θαν. Γκόνης, Χαριλάου Τρικούπη 18, τηλ. 3620 383.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τώρα, μετά τις εκλογές	6
'Αγγελου 'Ελεφάντη, 'Ελληνες ξεχάστε γιατί χαθήκαμε	8
Βασίλη Ζουναλή, Τά οδοφράγματα των μικροαστών	10
Χάρη Γολέμη, 'Η έπιστολή Ντελόρ	11
'Ο Πολίτης, Στιγματῖα καί αὐθόρμητα	12
Δαμιανού Παπαδημητρίου, 'Η 'Ενωση τῶν δύο Γερμανιῶν	14
Θάνου Χατζόπουλου, Λιθουανία, ἡ ἱστορία γράφεται κάθε μέρα	18
Γιώργου Μαργαρίτη, 'Η γιουγκοσλαβική διαδρομή	20
'Ανδρέα Πανταζόπουλου, Τιμισοάρα, τό θέαμα τῆς σφαγῆς ..	21
'Ανδρέα Πανταζόπουλου, Σχεδίασμα γιά τόν πασοκικό λαϊκισμό	22
'Αριστέδη Μπαλιτά, 'Ο σύντροφος δέν αὐτοκτονεῖ	36
Γιώργου Φαράκλα, Γιά τό θεωρητικοπολιτικό μας κρίμα ...	42
Ζάκ Μπιντέ, Κοινωνικό σύμβολο, ἀπό τόν φιλελευθερισμό στόν σοσιαλισμό	51
Μαριάννας Δήτσα, 'Η <i>Αὐρηλία</i> τοῦ Ζεράρ ντέ Νερβάλ	58
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου, Γιά τῆ <i>Μαγεία</i> τοῦ Μαρσέλ Μῶς	61

'Η μακέττα τοῦ ἐξωφύλλου εἶναι τοῦ ζωγράφου Κυριάκου Κατζουράκη

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 'Ετήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
ἐξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἐτήσια 3.000 δρχ.
'Άλλες χώρες, ἐτήσια 3.300, ἐξάμηνη 1.800
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: 'Ετήσια 1.500, ἐξάμηνη 800

'Ιδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε. 'Εκδότης 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κέκροπος 2, 105 58 'Αθήνα τηλ. 32.28.791. 'Εκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Τό μετεκλογικό τοπίο

Ε ημερώνοντας ή Μεγάλη Δευτέρα βρεθήκαμε με 150 βουλευτές τής μ' ένα Ν.Δ., ποσοστό 47%, από τά ύψηλότερα πού έχει κερδίσει ποτέ κόμμα στην ιστορία του έλληνικού κοινοβουλίου, σύν μία έδρα στή ΔΗΑΝΑ, κόμματος τής αὐτῆς ιδεολογικῆς παράταξης, δηλαδή κόμμα δεξιό. Τό προσκήνιο τῶν συζητήσεων καί τῶν ἀνάζητήσεων, καλύπτει τό ἐρώτημα καί τώρα τί γίνεται μετά ἀπ' αὐτό τό πάτ παιχνίδι. Ποιός θά δώσει τή χρυσή έδρα στόν Μητσοτάκη γιά νά σχηματίσει κυβέρνηση, θά υπάρξει δεδηλωμένη, τί θά κάνει ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ποιά ρότα θά κρατήσει ὁ Συνασπισμός, τί εἶναι πάλι τοῦτο τό νέο «κοινωνικό συμβόλαιο» πού ξεφούρνισε ὁ Α. Παπανδρέου τά χαράματα. "Όλα παίζονται.

Μέ ένα πράγμα ὅμως δέν μπορεῖ νά παίξει κανείς. "Ότι ἡ Ν.Δ. ἦρθε πρῶτο κόμμα γιά τρίτη κατά σειρά φορά, ὅτι τίποτα δέν μπορεῖ νά γίνει χωρίς αὐτή, ὅτι εἶναι σταθερά τό πρῶτο κόμμα, ὅτι τήν ψήφισαν πάνω ἀπό 3 ἑκατομμύρια "Έλληνες καί "Έλληνίδες. Αὐτή εἶναι ἡ χοντρή εἶδηση, ἄν καί τήν περιμέναμε, πού μάθαμε Μεγάλη "Εβδομάδα. "Ότι δηλαδή, ἀπό ἐκεῖ πού ἡ Δεξιά εἶχε ριχτεῖ στός «σκουπιδοντενεκέδες τῆς ιστορίας», ξαναβγήκε στόν ἀφρό. Πρίν ἀπό ὀκτώ χρόνια βασιλεύε ἡ εὐφορία. "Η κραυγή «ποτέ πιά δεξιά», «ὁ λαός δέν ξεχνᾷ τί σημαίνει δεξιά» κάλυπτε τά πραγματικά καί καυτά προβλήματα. "Αλλά μέσα σέ ὀκτώ χρόνια τό ΠΑΣΟΚ, τό μόνο γιά τό ὁποῖο μερίμνησε συστηματικά κι ἐπίμονα, καί μέχρι ένα σημεῖο ἀποτελεσματικά, ἦταν τό γράπωμά του στήν ἐξουσία. "Η «δημοκρατική παράταξη», μετά ἀπό ὀκτώ χρόνια διακυβέρνησης τῆς χώρας δέν εἶχε ἔργο θετικό νά ἐπιδείξει. Πράγματα χιλιοειπωμένα, πού διαπέρασαν σάν φιλή βροχή τό ἐκλογικό σῶμα. Τό ΠΑΣΟΚ παρέλαβε κόσμο ἀριστερό καί δημοκρατικό καί δέν τόν ἔκανε ἀριστερότερο οὔτε δημοκρατικότερο. Τόν ἔκανε δεξιότερο, τόν ἔστειλε στήν ἀγκαλιά του συντηρητισμοῦ, του φιλελευθερισμοῦ, τῆς Ν.Δ., βορά του πολιτικοῦ πανικοῦ ἐμπρός στό χάος τῆς ἀκυβερνησίας πού συστηματικά καλλιεργοῦσε ὁ Μητσοτάκης. "Η νίκη τῆς Ν.Δ. ἦταν ἔργο του ΠΑΣΟΚ γιατί κατέστησε ἀφερέγγυα τήν παράταξη πού τό ἀνέδειξε, μάταιη τήν ἰδέα ὅτι μιᾶ δημοκρατική, ἀριστερή καί ἀνορθωτική κοινωνικά πολιτική εἶναι δυνατή, ἀκόμη χειρότερα, ὅτι ένα τέτοιο πείραμα εἶναι ἐπικίνδυνο κι ἐπιβλαβές ἀφοῦ ἡ λογική του ἀπόληξη εἶναι τά σκάνδαλα, ἡ ἀσυναρτησία καί ἡ κοινωνική κρίση.

"Η "Αριστερά σ' ὅλη αὐτή τή διαδρομή, καί πολύ περισσότερο στή φάση κορύφωσης τῆς κρίσης, ἐπίμονα κι αὐτή, σταθερά, «κάθετα» ὄρισε στόν ἑαυτό της τό ρόλο του ἀριστεροῦ πλαγιοφύλακα του ΠΑΣΟΚ. Πότε ὡς προσηνῆς Νέστορας πού ἔδινε συμβουλές σέ ναυτιλομένους σοσιαλιστές, πότε ἀνεπιφύλακτος συμπαραστάτης του ΠΑΣΟΚ, ἔχασε ἐκεῖνη τήν ἀξιοπιστία πού θά τῆς προσέδιδαν οἱ ἰδέες καί οἱ πρακτικές του κοινωνικοῦ κινήματος ἀπό τό ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι προέρχεται. Κράτησε τίς δυνάμεις του διατείνεται ὁ Συνασπισμός. "Οντως οἱ ἀπώλειες δέν ἦταν μεγάλες ἀριθμητικά. Σήμερα, ὅμως, πού ἡ στρατηγική συγκυβέρνησης μέ τό ΠΑΣΟΚ, ὅπως διαγράφηκε ἄλλωστε μέ τή συνεργασία τους στίς μονοεδρικές κι ἄλλου, φαίνεται νά ματαιώνεται, τί ἔχει νά προτείνει ὁ Συνασπισμός ἐκτός ἀπό ἐκεῖνα τά θολά καί ἀλγεβρικά περί εὐρείας συναίνεσης; Καί συναίνεσης γιά ποιό πράγμα; Γιά τό σκληρό ἢ ἔστω ἥπιο πρόγραμμα λιτότητας τῆς Νέας Δημοκρατίας ἢ ἐκεῖνο τό ἀπαράμιλλο νέο «κοινωνικό συμβόλαιο» του Α. Παπανδρέου; Οἱ εἰδήσεις πού ἔρχονται ἀπό παντοῦ, ἀπό τίς "Ανατολικές χώρες, ἀπό τήν ΕΟΚ, ἀπό τούς Εὐρωπαίους σοσιαλδημοκράτες, τό Δ.Ν.Τ. ὑπογραμμίζουν μέ καταπληκτική εὐγλωττία ὅτι

τά νέα «κοινωνικά συμβόλαια» πού αυτό τόν καιρό συνάπτονται είναι εκείνα πού υπαγορεύει ή ιδεολογία του φιλελευθερισμού και του ατομικισμού. Έκτός κι αν πιστεύουμε ότι τίποτε δέν μάς φοβίζει, τίποτε δέν μάς λυγίζει. "Η μήπως ό άλλος δρόμος για τήν 'Αριστερά είναι εκείνος πού υποδεικνύει ή πεπατημένη του άγονου διεχδικητισμού, τό πνεύμα τής συντεχνίας, τόσο γνώριμο στον βασικό κορμό του Συνασπισμού τό ΚΚΕ; Δύσκολα, λοιπόν τά πράγματα για τήν 'Αριστερά και τους άριστερούς. 'Ελάχιστα πιά μπορούν νά χρησιμεύσουν τά βλαχοποιμενικά γνωμικά του Φλωράκη και οι κενολογίες του Κύρκου πού όλο τό μέλλον άτενίζει τό μέλλον μή βλέποντας τίς λακούβες πού υπάρχουν μπροστά του.

Δύσκολα ακόμη περισσότερο τά πράγματα για όσους ευαγγελίζονται μιάν «άλλη άριστερά» είτε περιχαρακώθηκαν στη Λαϊκή 'Αντιπολίτευση πού πήρε μεγάλη φόρα για νά πάει στό πουθενά είτε διεχδίκησαν μιάν άπελπιστική (κι άπελπισμένη;) καταγραφή στό ψηφοδέλτιο του ΚΚΕ 'Εσωτερικού - 'Αν. 'Αρ., είτε λευκοί ή άπέχοντες. Εύκολα κι εδώ φάνηκαν για όλους μας τά πράγματα, λίγο κομμουνισμός, λίγο μαρξισμός, λίγη οικολογία, λίγος έναλλακτισμός, λίγος αυθορμητισμός, πολύ περιδίνηση μέσα στα άνυπαρκτα νέα κοινωνικά κινήματα, πολύς άκτιβισμός κι ελάχιστη έγκυρότητα. Γιατί είναι δύσκολη ή ψήφος του άριστερού. "Αν εύκολα έλκεται από τή λογική τής ένότητας και τής δύναμης δύσκολα ή ψήφος του άριστερού πετιέται στό κενό.

Δύσκολα ακόμη και για τους Οικολόγους 'Εναλλακτικούς. Τό 0,76%, ποσοστό κάτω από τή μονάδα, δέν έγγρατάι τή γένεση μιās νέας πολιτικής δύναμης. 'Αλλά δέν είναι τόσο τό χαμηλό ποσοστό πού δέν προοιωνίζεται κάποιο μέλλον όσο τό καταπληκτικό άνακάτωμα ιδεών πού βασιλεύει σ' αυτό τό χώρο και πού δέν έγγρατάι καμιά προοπτική. Τώρα μάλιστα πού ό οικολογισμός «πέρασε» στα λόγια και τους λόγους όλων των πολιτικών άνδρων και γυναικών, σε προγράμματα και σχεδιασμούς, τό οικολογικό κόμμα δύσκολα μπορεί νά πείσει για τή μοναδικότητά του, για τήν ικανότητά του νά ανασυντάξει τήν άριστερά. "Αλλωστε, έλυσε τό πρόβλημα: δέν έχει πρόβλημα άριστεράς.

Δέν δικαιούμαστε νά έχουμε καμιάν αισιοδοξία. 'Αλλά στον τόπο μας υπάρχουν ακόμα άριστεροί. Και παλιοί και καινούριοι. "Αν ελάχιστοι βολεύονται με τό πολιτικό ήθος του Συνασπισμού, μ' εκείνα τά μικρόφωνα πού έβαλε στην άφισα του άντί για άνθρώπους, δέν είναι λίγοι εκείνοι πού δέν θά ήθελαν νά υπάρχουν έν όνόματι των ιδεών του Κουναλάκη και του Δραγασάκη. Κι αυτοί βρίσκονται παντού: και στον Συνασπισμό, αν κι άλεσμένοι, κι έξω άπ' αυτόν, αν και διασκορπισμένοι. Τώρα πού καταλαγιάζει ό ξεψυχισμένος κιόλας άχός τής έαρινής φιέστας, ό καθένας μας βρίσκειται ένώπιος ένωπίω. Μήν πεϊ κανείς ότι αυτός είχε δίκιο. Θά είναι άχαρη αυτή ή δικαίωση, κάτι σαν άνυπόφορη δικαιολογία. 'Εμείς, οι «κομμουνιστές τής ανανέωσης», σ' αυτό τό κομματάκι τής 'Αριστεράς πού μάς απέμεινε για νά κρατάμε μιá σημαία με λιπόσαρκα χέρια, θά 'χουμε άνάγκη και τή σημαία και τό κομματάκι κι όλους τους άλλους σαν και μάς: τους συντρόφους. "Ισως μπορέσουμε νά ξαναβρούμε τό σκληρό νόημα τής λέξης: σύντροφοι σε συντροφιά, συντροφιά με τήν πίστη αλλά και τήν άνάγκη. Τό ζήτημα είναι πώς θά ξαναπολιτικοποιηθεί ή πολιτική τής 'Αριστεράς. Αυτό είναι τό δικό μας ζήτημα, τό δικό μας δύσκολο αύριο.

Τά όδοφράγματα του μικροαστισμού

«Σε δυναμικές ενέργειες είναι άποφασισμένοι να προβοϋν οι έργολάβοι οικοδομικών έργων (κλείσιμο οικοδομών, μή ύπογραφή συμβολαίων και λοιπά) άν δέν ίκανοποιηθοϋν τά αίτήμά τους... μετά άπό τή διαπίστωση ότι ή οικοδομή βρίσκειται σήμερα ύπό διωγμόν (!)» (έφημερίδες τής 31ης Μαρτίου). Στο Διδυμοτείχο, οι κάτοικοι τής κοινότητας Άμορίου απέκλεισαν τόν έθνικό δρόμο Διδυμοτείχου - Άλεξανδρούπολης και τόν σιδηροδρομικό σταθμό κραυγάζοντας: άποζημίωση είδάλλως άποχή άπό τίς έκλογές! (Κατέθεσαν ήδη τά έκλογικά τους βιβλιάρια). Οι έμποροι όρισμένων περιοχών έκλεισαν πρό ήμερών τά καταστήματά τους άπαιτώντας τήν άμεση έφαρμογή του θερινού (διακεκομένου) ώραρίου. Οι «παραγωγικές τάξεις» τής Θράκης απέκλεισαν τήν περιοχή τους γιά άρκετές ήμέρες ζητώντας τόν οϋρανό μέ τ' άστρα. Έξάλλου οι πατατοπαραγωγοί, οι καπνοπαραγωγοί, οι φορτηγατζήδες και λοιπά συναφή στρώματα απέκλεισαν πολλές φορές κατά τό τελευταίο τρίμηνο έθνικές και έπαρχιακές όδικές άρτηρίες, έκβιάζοντας έτσι γιά τήν ίκανοποίηση τών ποικίλων αίτημάτων τους.

Άγρότες, έργολάβοι, μαγαζάτορες, μεταφορείς και άλλοι βγήκαν πλέον στους δρόμους άκολουθώντας, μέ τούς δικούς τους ιδιόμορφους όμως τρόπους, τό παράδειγμα τών μισθωτών (οί άπεργιακές κινητοποιήσεις τών τελευταίων ήταν σχετικά λίγες κατά τό τελευταίο τρίμηνο. Βλέπε τίς ένδεικτικά περιπτώσεις τής πολυήμερης άπεργίας τών ύπαλλήλων τής Τραπεζής Πίστewος και τών καθηγητών Μέσης Έκπαίδευσης. Άξίζει νά ύπενθυμίσουμε ότι οι καθηγητές σε τελευταία άνάλυση δέν ζητούν παρά μόνον τήν έφαρμογή τών συμφωνηθέντων κατά τήν προπέρουνη άπεργιακή κινητοποίησή τους πού συγκλόνησε τό Πανελλήνιο).

Δέν πρόκειται, άσφαλώς, γιά ένα καινούργιο φαινόμενο. Τά παραδείγματα τής τελευταίας δεκαετίας άφθονοϋν. Η διευρυμένη, όμως, άναπαραγωγή του, ή κλιμακούμενη μέχρις παροξυσμού σε όρισμένες περιπτώσεις έντασή του, ή όλοένα και μεγαλύτερη «άνεκτικότητα» (είτε μέ τή μορφή τής έκ του μακρόθεν άναμονής, είτε μέ τή μορφή τών έμβολωματικών λύσεων) του κράτους άπέναντι σ' αυτά τά φουσατά τών ρέμπελων, ή ύποστήριξη σε τελευταία άνάλυση τών κινητοποιήσεων άπ' όλα τά μεγάλα τουλάχιστον κόμματα (μιά ύποστήριξη ή όποία δέν ύπαγορεύεται μόνον άπό τίς ψηφοθηρικές άνάγκες τής προεκλογικής συγκυρίας, αλλά τείνει νά γίνει θεσμός του πολιτικού παιχνιδιού), ή περιορισμένη παρουσία ως πλήρης άπουσία άντίστοιχων εργατικών κινητοποιήσεων αύτή τήν περίοδο σε άντίθεση μέ τίς άπεργιακές κινητοποιήσεις τών βιομηχανικών εργατών τής περασμένης δεκαετίας), τό φαινομενικά άσύμβατο αύτου του κοινωνικού άναβρασμού μέ τό σκηνικό τής πολιτικής συναίνεσης (Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ, Συνασπισμού), τήν Οικουμενική κυβέρνηση, τά άλληλοεπικαλυπτόμενα προεκλογικά προγράμματα τών κομμάτων, τήν κοινή παρουσία τών Μητσοτάκη - Παπανδρέου - Φλωράκη στήν τηλεόραση, είναι όρισμένα άπό τά νέα άξιοσημείωτα χαρακτηριστικά αύτου του φαινομένου.

Ο Μάρξ άναφέρει (*Ταξικοί άγώνες στή Γαλλία*) ότι «τόν Ιούνιο στύ 1848 ή μπουτίκ κινήθηκε ένάντια στό όδοφράγμα γιά ν' άποκαταστήσει τήν κυκλοφοριακή έπικοινωνία του μαγαζιού μέ τόν δρόμο». Ύπογράμμισε έτσι τήν άντίθεση μαγαζάτορα και όδοφράγματος (σύμβολο τών έργατών τό τελευταίο), ένώ ταυτόχρονα διαπίστωνε τήν έπερχόμενη ήττα του μαγαζάτορα άπό τούς δανειστές του, άπό τούς ιδιοκτήτες και τούς τραπεζίτες. Μετά άπό έναμιση αιώνα, στήν Έλλάδα του σήμερα, ή κατάσταση έχει ριζικά άντιστραφεί: είναι αύτή ή ίδια ή «μπουτίκ», τά μεσαία στρώματα πού στήνουν τώρα τά όδοφράγματα. Ποιανού άντιπάλου θέλουν νά σταματήσουν τή διέλευση οι έγχώριοι μικροαστοί;

Θέλουν, ως όπαδοί του ΠΑΣΟΚ (τό ΠΑΣΟΚ παραμένει άκόμη ή κύρια πολιτική έκφραση του μικροαστισμού), νά άποκλείσουν τόν Μητσοτάκη, τή Δεξιά, άπό τήν αύτοδύναμη άσκηση τής έξουσίας. Οι πολιτικοί τους διαχειριστές τούς φουσκώνουν μάλιστα τά μυαλά ότι έτσι έμποδίζουν τήν έλευση του νεοφιλελευθερισμού στήν Έλλάδα. Ο νεοφιλελευθερισμός, όμως, είναι ήδη έδω. Είναι ό άνεμος πού επικρατεί στίς χώρες τίς ΕΟΚ, ό όποιος συνεχώς ένισχύεται έν δψει του 1992, γιά νά επιβιώσει οικονομικά ή Κοινότητα άνάμεσα στίς συμπληγάδες του άμερικανικού και γιαπωνέζικου άνταγωνισμού. Είναι ό δυτικός άνεμος πού άπεγνωσμένα (έλλείπει προϋποθέσεων) προσπαθοϋν νά έκμεταλλευτοϋν οι έπίδοξοι διάδοχοι τών άλήστου μνήμης σταλινικών καθεστώτων στίς χώρες του τέως «ύπαρκτου σοσιαλισμού». Είναι ή πανάκεια τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας, του έκσυγχρονισμού, τής αύξησης τής παραγωγικότητας, του λιγότερου κράτους, του laissez-faire (μαζί μέ τίς άνέξοδες ύποσχέσεις έλεημοσύνης πρός τούς νϋν και τούς μέλλοντες ταλαίπωρους), είναι ή έπιστολή Ντελόρ, ή «έκθεση Άγγελόπουλου», είναι ή ιδεολογία του συρμού δεξιόστροφης, κεντρώας ή άριστερόστροφης προέλευσης και στή χώρα μας. Μιά ιδεολογία πού κατέκλυσε τήν έρημη χώρα τής πασοκικής «άλλαγής», τό νέο άμάλαμα ιδεολογημάτων άκριβέστερα (δέν πρόκειται γιά μία συνεκτική νεοφιλελεύθερη ιδεολογία έλλείπει συγκροτημένου πολιτικού σχεδίου και λόγω τών έτερόκλητων, άμορφων, άσαφών ταξικών χαρακτηριστικών τών «μή προνομιούχων» πού έμφοροϋνται άπ' αυτά) στή θέση τής ήχηρης μικροαστικής παραπλάνησης του 1981.

Δέν πρόκειται, βέβαια, γιά ένα γνήσιο νεοφιλελευθερισμό θατσερικού τύπου (αύτός ήδη πνέει τά λοιπία στήν Άγγλία). Ούτε γιά τό μοντέλο τών Ηνωμένων Πολιτειών τής Άμερικης πρόκειται. Έκει ύ-

Στα χυμνάκια φουκαρά

πάρχουν οί κοινωνικοί γίγαντες, οί μεγάλες εταιρείες, τὰ ἀπαραίτητα κεφάλαια, ὁ συσσωρευμένος πλοῦτος, οί ιδεολογικές καί πολιτικές προϋποθέσεις. Στό ἐγγώριο κουλουβάχατο πρόκειται μᾶλλον γιά τόν νεοφιλελευθερισμό τοῦ φουκαρά. Τό πασοκικό δόδοφραγμα στό Ἡράκλειο, πολιτική καρικατούρα τῶν κοινωνικῶν ὁδοφραγμάτων, ἦταν ἕνας ἀναχρονισμός, ἕνα ἐμπόδιο ἄνευ σημασίας γι' αὐτό τόν νεοφιλελευθερισμό, ἕνα ἀγκάθι στό σκηνικό τῆς πολιτικῆς συναίνεσης. Τά κοινωνικά ὁμως ὁδοφράγματα τοῦ μικροαστισμοῦ εἶναι ἰδιαίτερης σημασίας, εἶναι τὰ κομβικά ἐμπόδια - στηρίγματα τοῦ ἐγγώριου νεοφιλελευθερισμοῦ. Εἶναι τὰ σημεῖα τῆς κοινωνικῆς διαφάνειας, τήν ὅποια ἀδυνατεῖ νά κουκουλώσει ἢ πολιτική ἀδιαφάνεια. Καί ὄχι μόνον: εἶναι τὰ σημεῖα ὅπου ἡ πολιτική μόλις καί μετά βίας παρακολουθεῖ ἀσθμαίνοντας τήν κοινωνία. Μιά κομματική πολιτική μή-πολιτικοποιημένη, χωρίς τὰ κλασικά χαρακτηριστικά της (ὅπως τὰ γνώρισαν οἱ παλαιότεροι κι ὅπως περιγράφονται στά ἐγχειρίδια), μία πολιτική μετατοπισμένη, μή-μετασχηματίζουσα οὔτε ὅ,τι θά ἦταν ἐφικτό νά μετασχηματισθεῖ, μία πολιτική *συντεχνιακή*, ὑψιστο κριτήριό της ὅποιας τείνει νά καταστρεῖ τό κριτήριό τοῦ *πολιτικοῦ κόστους*: αἰτία καί ἀποτέλεσμα τοῦ λαϊκισμοῦ ὄλων τῶν ἀποχρώσεων, τήν καθαρότερη μορφή τοῦ ὁποίου καλλιέργησε τό ΠΑΣΟΚ. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτῆς της κομματικῆς πολιτικῆς ὡς συντεχνιακῆς δέν σημαίνει ἀπλῶς καί μόνο τήν ἀκριτῆ ὑποστήριξη τῶν συμφερότων τῶν μελῶν τῆς συντεχνίας (ὅπου στήν συντεχνία ἀνήκουν οἱ κατά καιρούς διαμαρτυρόμενοι), συμφερότων τὰ ὅποια θεωροῦνται *a priori* κοινά γιά ὅλα τὰ μέλη (ὑποτίθεται ὅτι δέν ὑπάρχουν μεταξύ τους ἀντιτιθέμενα συμφέροντα), δέν σημαίνει ἀπλῶς καί μόνο τήν ἀπολυτοποίηση τῆς διαδικασίας ἐναντι τῆς οὐσίας, τήν πρωτοκαθεδρία τῆς ἐπιχειρηματολογίας ἐναντι τῶν ἰδεῶν καί τῶν θέσεων, σημαίνει τό χεῖριστο: τῆ θεώρηση τῆς κοινωνίας ὡς μιᾶς ὑπερταξικῆς - διαταξικῆς συντεχνίας, σάν ἕνα σύνολο ἀπ' ὅπου ἀντλεῖται κομματικό κύρος, τό πεδίο στό ὁποῖο ἀναπαράγεται καί ὅπου στηρίζεται ἡ ἐξουσία τῶν ἐπαγγελματιῶν τῆς πολιτικῆς.

Μέ μία τέτοια πολιτική πού καιροφυλακτεῖ γιά νά καρπωθεῖ ἄμεσα κομματικά ὀφέλη, προωθοῦν πλέον οἱ μικροαστοί, ὡς πρωταγωνιστές τοῦ κοινωνικοῦ ἀναβρασμοῦ, ὡς γκεσέμια τῆς ταξικῆς πάλης στή σημερινή Ἑλλάδα, εἶναι αὐτοί πού σέρνουν τόν χορό τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ τῆς νωροκώστανας. Νομίζουν ἔτσι πολλοί, πολιτικοί, καθηγητές, κοινωνιολόγοι, δημοσιογράφοι, σχολιαστές, ἀνώνυμοι πολίτες, ὅτι νομιμοποιοῦνται νά φλυαροῦν γιά μία «κοινωνία σέ παρακμή», γιά «ὑποδόριο φασισισμό», γιά «ἀλλοτρίωση τῶν μαζῶν» καί ἄλλα παρόμοια μπροστά σ' αὐτή τήν ἔξαρση τῶν διεκδικήσεων τῶν μεσοστρωμάτων, τῆ στιγμῆ ἀκριβῶς πού ἔχει παρακμάσει ἡ *πολιτική*. Μιά κοινωνία, ἡ ὅποια στερεῖται *πολιτικοῦ σχεδίου*, κινεῖται μοιραῖα στά τυφλά, ἕνας ἐναντίον ὄλων καί ὄλοι ἐναντίον ἑνός. Μποροῦν ἴσως ν' ἀνθίσουν κι ἑκατό λουλούδια σ' αὐτό τόν τόπο, αὐτό ὅμως πού σήμερα κυριαρχεῖ εἶναι τό 1992, τό 1996, τό 2000, ἀφηρημένα καί ξεκρέμαστα σύμβολα. Οἱ ἀνθρωποι μή ἔχοντες ἀπό πού νά πιαστοῦν, ἀπό πού νά στηριχθοῦν, εἶτε χαζεῦουν ἀποβλακωμένοι τίς προηγμένες χῶρες τῆς ΕΟΚ νομίζοντας μέ περισσή ἀφέλεια ὅτι ἀρκεῖ ὁ καθένας νά κάνει «σωστά» τῆ δουλειά του γιά νά γίνουμε «Εὐρώπη», εἶτε ἐπικαλοῦνται τίς «εὐγενεῖς ἰδέες» τῆς «ἐλευθερίας» (ἀκόμα καί ἡ ἰδιωτική τηλεόραση καί τὰ ἰδιωτικά FM ἀποκαλοῦνται «ἐλευθερία» ραδιοφωνία - τηλεόραση) τῆς «διαφάνειας», τοῦ «ἀνθρωπισμοῦ», τῆς «ἀξιοπρέπειας», τῆς «ἀξιοκρατίας», τῆς «τιμιότητος», τῆς «νομιμότητος», τῆς «ἀτομικῆς πρωτοβουλίας» γιά τῆ διόρθωση τῶν κακῶς κειμένων συναφῆ, εἶτε διεκδικοῦν τό «δίκιο» τους, τὰ «δικαιώματά» τους, μεγαλύτερο κομμάτι ἀπό τήν πίτα, μ' ὅποια κριτήρια καί μ' ὅποιους τρόπους ἀποφασίζουν κάθε φορά.

Οἱ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς κατάστασης στήν ἐθνική οἰκονομία εἶναι προφανεῖς (γιά νά περιοριστοῦμε σ' αὐτό περί τοῦ ὁποῖου ἀναστενάζουν ὄλοι, ἀφήνοντας στήν πάντα πολύ πιό σημαντικές πλευρές τῆς σημερινῆς κρίσης). Ὁ Μητσστάκης ἐπιμένει ὅτι ἡ «ἀκυβερνησία» (ἐννοώντας τῆ μή-αὐτοδυναμία τῆς Ν.Δ.) εἶναι ἡ πηγή αὐτοῦ τοῦ κακοῦ. Ἐμεῖς πιστεύουμε ὅτι, ὅποιο κι ἂν εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῶν ἐκλογῶν τῆς 8ης Ἀπριλίου, ἡ *ἀκυβερνησία* (χωρίς εἰσαγωγικά) θά συνεχιστεῖ. Γιατί ἡ κατακερματισμένη ἑλληνική κοινωνία δέν καλεῖται σ' αὐτές τίς ἐκλογές νά συνομολογήσει ἐπί ἑνός πολιτικοῦ σχεδίου. Ὅσο γιά τό *σοσιαλιστικό* σχέδιο, τό ἐναντίο σχέδιο στή νεοφιλελεύθερη βαρβαρότητα, εἶναι τό μόνο πού δέν προτείνεται ἐλλεῖπει *πολιτικῆς ὑπόστασης* τῶν διακαῶς ἐπιθυμούντων νά τό προτείνουν.

Καλή Ἀνάσταση.

Βασίλης Ζουναλῆς

Αὐτή ἡ Εὐρώπη δέν μᾶς ἀρέσει

Κύριε Παπαδόπουλε,

Τό 1985 ἐγγυηθήκαμε γιά λογαριασμό σας στήν Ἐθνική Τράπεζα, προκειμένου νά ἐξασφαλίσετε τό γνωστό δάνειο, μᾶς εἶχατε ὑποσχεθεῖ ὅτι θά προχωροῦσατε ταχύτατα σέ μιᾶ σημαντική βελτίωση τῶν προϊόντων σας μέ νέες ἐπενδύσεις καί ἀφοῦ προηγουμένως θά εἶχατε πραγματοποιήσει τίς ἀναγκαῖες ἀπολύσεις τοῦ

Δια γυμνού σφάλλου

πλεονάζοντος προσωπικού σας. Σήμερα, μετά λύπης μας, παρατηρούμε ότι δεν ανταποκριθήκατε στις υποχρεώσεις σας. Κατόπιν τούτου σας προειδοποιούμε ότι αν δεν συμμορφωθείτε άμεσα προς τις υποδείξεις μας, δεν πρόκειται στο μέλλον να παράσχουμε την εγγύηση μας σε όποιοδήποτε ένδεχομένο πιστωσή σας.

Μέ τιμή,
Κ. Γεωργιάδης,
Διευθυντής της εταιρείας ΦΟΙΝΙΞ

Δέν νομίζω να άμφιβάλλει κανείς ότι ή σύνταξη και πολύ περισσότερο ή δημοσίευση στον τύπο μιάς παρόμοιας έπιστολής θά άπέκλειε κάθε δυματότητα στον δυστυχή κύριο Παπαδόπουλο να διεκδικήσει κάποιο δάνειο στο μέλλον, εκτός αν υποτασσόταν πλήρως στις άπαιτήσεις της έταιρείας ΦΟΙΝΙΞ. Άν δέν τό 'κανε αυτό, θά ήταν υποχρεωμένος να κλείσει τό μαγαζί του.

Τήν ίδια τύχη μέ τον κ. Παπαδόπουλο έχει αυτή τή στιγμή ή χώρα μας μετά τήν πολυσυζητημένη έπιστολή Ντελόρ. Ό άξιότιμος αυτός κύριος σοσιαλιστής έκαψε τήν έλληνική φερεγγυότητα διεθνώς, ή μάλλον τήν έξάρτησε από τήν έφαρμογή μιάς συγκεκριμένης πολιτικής, ή όποια ανεξάρτητα από τά έκλογικά άποτελέσματα, θά συμβαδίξει πλήρως μέ τίς έπιλογές της Κομμισιόν. Τώρα, βέβαια, ό αυτοδύναμος κ. Μητσοτάκης θά προχωρήσει άμεσα στη γνωστή «σταθεροποίηση». Άλλά και μιά κυβέρνηση, ΠΑΣΟΚ-Συνασπισμού άναγκαστικά θά συμμορφωνόταν μέ τίς υποδείξεις του έστω και δυσφορώντας.

Τό δυσάρεστο είναι ότι αυτή ή έξοργιστική ένέργεια του Προέδρου της Κομμισιόν, ούδεμία ουσιαστική αντίδραση προκάλεσε, πλην ίσως από τήν πλευρά των παλιολιθικών νεορευματιών, που έτοιμοι είναι να έπαναλάβουν τά άσχετα συνθήματά τους για έξοδο από τήν «ΕΟΚ των μονοπωλιών». (Όχι βέβαια, πώς πάει πίσω και ό κ. Φλωράκης που μετά βίας συγκρατείται κι αυτός, όπως δείχνουν οι κατά καιρούς μασχημένες δηλώσεις του).

Κι όμως ή έπιστολή αυτή, που περιορίζει τή δανειοληπτική ικανότητα της χώρας μας διεθνώς (πάλι καλά που ή Τράπεζα της Ελλάδος κατάφερε να συνάψει λίγες μέρες νωρίτερα τό δάνειο των 500), συνταγμένη σε άηθες έπιτακτικό ύφος, κάτι μέ τό όποιο δέν φαίνεται να διαφωνεί ούτε ό κ. Μαρίνος του *Οικονομικού Ταχυδρόμου*, είναι μιά άπαράδεκτη ένέργεια. Και ή άνανεωτική άριστερά, άπαλλαγμένη από κάθε πλέγμα στο ζήτημα της ευρωπαϊκής έννοποίησης δέν μπορεί να σιωπά.

Η ένέργεια του Ντελόρ είναι φυσική συνέπεια της πρόσφατης άπόφασης της Κοινότητας, που θά θεσμοθετηθεί τον Άπρίλιο στο Δουβλίνο, περί σύστασης όργάνου πολυμελούς έποπτείας των οικονομικών της ΕΟΚ, τό όποιο θά έπιβάλλει συγκεκριμένες λύσεις στις χώρες-μέλη, όταν διαπιστώνει ότι υπάρχουν κίνδυνοι οικονομικής άποσταθεροποίησης.

Η άπόφαση αυτή, που προωθεί τήν οικονομική έννοποίηση σε βάρος του λεγόμενου «κοινωνικού χώρου», αναθέτει σε μιά ομάδα έπιστημόνων-οικονομολόγων, άπογυμνωμένων από όποιαδήποτε πολιτική άναφορά, άφου κανείς Ευρωπαίος πολίτης δέν τους εξέλεξε, τήν έπιβολή οικονομικών μέτρων βάσει σαφέστατων πολιτικών έπιλογών. Και για να μην κατηγορηθούμε ως αίθεροβάμονες που επιδιώκουν μιά έπαναστατική σοσιαλιστική (;) άλλαγή της Ευρώπης, σπεύδουμε να πούμε ότι έδώ πρόκειται για άσφυκτικό περιορισμό έπιλογών στο πλαίσιο και της πιο άνώδυνης σοσιαλδημοκρατίας.

Τό αν θά μειωθούν τά έλλείμματα σε δύο ή πέντε χρόνια, γεγονός που συνδέεται μέ τήν έφαρμογή ή όχι κάποιας στοιχειώδους κοινωνικής πολιτικής, τό αν θά ιδιωτικοποιηθούν ή όχι οι προβληματικές έπιχειρήσεις, μέ συνέπεια να έχουμε εκατό ή τρακόσιες χιλιάδες άνεργους, είναι πολιτική έπιλογή.

Πολλοί θά μιλήσουν πάλι για ρεαλισμό, άνάγκη προσαρμογής σε μιά πραγματικότητα κ.λπ. Ζητούν δηλαδή να βλέπουμε τήν Ευρώπη ως έταιρεία ΦΟΙΝΙΞ και τίς άποφάσεις για τό μέλλον μας να τίς παίρνει ό εκάστοτε κ. Γεωργιάδης. Όμως μερικοί έξακολουθούν να έπιμένουν ότι χρειάζονται νέοι προσανατολισμοί στην Ευρώπη, έστω κι αν δέν είναι σαφείς ως προς τό περιεχόμενό τους. Έν πάση περιπτώσει, θεωρούμε τήν έν γνώσει άμηχανία, προτιμότερη από τήν παθητική προσαρμογή στις άποφάσεις των όποιωνδήποτε Ντελόρ, Κριστόφερσεν ή Βάσωσ Παπανδρέου. Και μιά και μιλάμε για τήν τελευταία, τή «δική μας», τή θερμή όπαδό του «κοινωνικού χώρου» νομίζουμε ότι θά μπορούσε να προβάλλει τήν αντίστασή της στην «πολυμελή έποπτεία». Η μήπως τό έκανε και δέν τό πήραμε είδηση;

Χαράλαμπος Γολέμης

Δια γυμνού σφραγισού

“Ελληνες ξεχνάτε γιατί χαθήκαμε!”

“Ελληνες ξεχνάτε γιατί χαθήκαμε. Σήμερα πού η Δεξιά επιστρέφει στην έξουσία χαθήκαμε αν θυμόμαστε ότι παρόν από όκτώ χρόνια πετιόταν «στόν σκουπιδοντενεκέ της Ιστορίας». Σήμερα πού απαιτείται έθνική όμοφυχία, σύμπνοια, και συναίνεση πρέπει νά ξεχνάμε τά σκάνδαλα, τούς Κοσκωτάδες, τόν Κουτσόγιωργα, τήν ύπερήφανη έξωτερική πολιτική, τίς άναδομήσεις, τίς στενωπούς, τούς έτεροχρονισμούς, νά ξεχάσουμε τίς λιτότητες, τίς άνομίες, τίς παρανομίες, τούς «άγαπητούς Γιώργους» και τούς προσφιλείς Μανώληδες, νά ξεχάσουμε τόν πρασινοφρουρισμό, τήν ΕΟΚ και ΝΑΤΟ τό ίδιο συνδικάτο, τόν Μελίστα, τά σοσιαλιστικά ΜΑΤ, τήν ιστορική ρήξη τής 9 Μάρτη, τά έγχρωμα, τόν έκφυλισμό τής δημόσιας ζωής, τό άνουσιο πολιτικό παιχνίδι πού παιζόταν μπροστά μας, τή συμπαιγνία τών μεγάλων πολιτικών πρωταγωνιστών, τή δημαγωγία, τόν φανατισμό, ξεχάσουμε τούς δραματισμούς γιά τά μεγάλα ποτάμια τής Ιστορίας τώρα πού εκβάλλουν σέ ψηφοθηρικές άλχημιές στίς μονοεδρικές, νά ξεχάσουμε τήν κάθαρση, τούς ύπόλογους, τούς δοσίλογους, τήν οικουμενική συναίνεση, τό ξεδιάντροπο θέατρο γιά τήν σωτηρία τής οικονομίας, τή συνεργασία Δεξιάς κι Άριστεράς, τή συνεργασία Δεξιάς-Άριστεράς και ΠΑΣΟΚ.

Τό παράδειγμα τής Χαλυβουργικής πού άποτέφρωσε σέ μιά μέρα τά τεκμήρια μιάς δλόκληρης Ιστορίας πρέπει νά μιμηθούμε. Η λήθη είναι ή μόνη πολιτική άρετή, τό μόνο πνευματικό προσόν πού μās ταιριάζει μέσα σ’ αυτή τήν κρίση πού έχει πλέον προσβάλλει όλους τούς άρμούς τής κοινωνικής ζωής. “Αν όλες αυτές οι ένοχλητικές λέξεις ξεχαστούν, —“παρελθοντολογίες”, θά έλεγε ό Φλωράκης—, αν τίς άπωθήσουμε όπως τούς ταιριάζει και βολευτούμε μέ τήν σαπυνόπερα τής πολιτικής ζωής, αν άποφασιστικά γυρίσουμε σελίδα ρίχνοντας πέτρα πίσω μας, αν ξεχάσουμε πραγματικά τί σημαίνει δεξιά, τί ήταν και τί έκανε τό ΠΑΣΟΚ, πού κατάντησε ή Άριστερά, θά κρατηθούμε νηφάλιοι, άγέρωχοι, γεμάτοι αισιοδοξία γιά τό μέλλον πού άνοίγεται μπροστά μας. Κι όπως έγραφε ένας σοφολογιότατος, πρό ήμερών, από τήν κρίση δέν θά βγούμε πραγματικά αλλά γραμματολογικά. Καϋμένες Ντεριντά... “Αν κατάλαβα καλά ήθελε νά πει, αν κάτι ήθελε νά πει, ότι τά πράγματα δέν έχουν σημασία, σημασία έχουν μόνο οι λέξεις, μόνες τους, τά λόγια δηλαδή, τό άκούραστο γουργουρητό τών F M.

Άησμονεί Τιμολέων, διότι όστις λησμονεί δέν ένθυμείτε πλέον. Κουραστήκαμε πιά μέ Ιστορίες, έντάξεις, στρατεύσεις, ιδέες, κουραστήκαμε από τόν έαυτό μας τούς ένδοξους προγόνους, τά μεγάλα όνόματα, τίς μεγάλες στιγμές άφου όλα στριμώχτηκαν στήν έκατοστή πεντηκοστή έδρα, στό έθνικό δέος άπέναντι στόν Σαδίκ και τήν άποστροφή γιά τήν Πάολα. “Ηρεμα, ήμερα, λιτά, συνετά, άνθρωποι χωρίς μνήμη, τώρα πού τέλειωσε και τούτο τό πανηγύρι νά πάρουμε τό δρόμο πού οι καινούριοι θαμώνες τής έξουσίας θά μās ύποδείξουν. Χαθήκαμε αν κρατήσουμε τήν άνάμνηση του παρελθόντος, αν δοϋμε τό μέλλον σάν Ιστορία... “Όχι γιατί ή Ιστορία έπαναλαμβάνεται είτε σάν φάρσα σάν τραγωδία αλλά γιατί ή Ιστορία φέρνει πάντα στό φώς δ,τι και όσα έχει μέσα της. Ποιός άντέχει νά δει κατάματα αυτά πού ή πρόσφατη Ιστορία μας είχε μέσα της και πού θά φτιάξουν τήν καινούργια Ιστορία;

“Άγγελος Έλεφάντης

ΣΤΥΜΙΑΪΑ

Συνασπισμός της 'Αριστεράς καί της καθόδου

Τελικά όλοι κερδισμένοι φαίνονται να βγαίνουν από την εκλογική αναμέτρηση. 'Ο Κ. Μητσοτάκης με τις 150 έδρες του, έλπίζει βάσιμα ότι θα είναι ο νέος πρωθυπουργός. 'Αλλωστε ο κ. Στεφανόπουλος είπε ότι το δίνει ψήφο εμπιστοσύνης. 'Ο Α. Παπανδρέου απέδειξε ότι το κόμμα του διαθέτει «βαθιές ρίζες στο λαϊκό κίνημα της χώρας μας». 'Ο Συνασπισμός άρκετά ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα συγκρατεί και πάλι τον «κύριο δγκο» των δυνάμεών του και σώζεται από την άπανταχού προσδοκόμενη βουτιά κάτω του 10%.

«Διαφεύσαμε τις Κασσάνδρες» έλεγαν τά ηγετικά στελέχη του Συνασπισμού τά βαθιά χαράματα της Κυριακής προς Δευτέρα. 'Όσο και άν φαίνεται περίεργο ο Συνασπισμός έδωσε τή μάχη του όχι για να τόν πείσει τούς ψηφοφόρους του να τόν εμπιστευτούν και άρα να αυξήσει τό εκλογικό του ποσοστό, αλλά για να μειώσει τήν εντύπωση των δημοσκοπήσεων που έδειχναν αισθητά μειωμένη τή δύναμή του. Είναι μάλλον πρωτοφανές, τουλάχιστον για τά Ευρωπαϊκά πολιτικά χρονικά, ένα πολιτικό κόμμα να παλεύει ενάντια στά γκάλλοπ και να έπιχειρεί όταν αυτά τά τελευταία διαφεύδονται ως προς τό μέγεθος της ήττας, πού του άποδίδουν. 'Η «άνθεκτικότητα» του Συνασπισμού, προάγγελος της όποιος ύπηρεξέ ή μέτρια προς ισχνή κεντρική προεκλογική συγκέντρωσή του στην 'Αθήνα, κινδυνεύει να πάρει τόν χαρακτήρα φθίνουσας γεωμετρικής προόδου όπως έπεσήμανε και ό Μιχ. Παπαγιαννάκης σέ ένα από τά τρογγυλά τραπέζια της εκλογικής βραδιάς. 'Η θεωρία για τή συγκρότηση του κύριου «δγκου των δυνάμεών μα», αντιπροσωπεύοντας τό σύνολο των αντιφατικών έπιλογών του κόμματος τούς τελευταίους δέκα μήνες, στά άπλά έλληνικά σημείνει ότι ό Συνασπισμός από τόν 'Ιούνιο ως σήμερα έχει χάσει περίπου τό 25% των δυνάμεών του, και όπως ή πολιτική ρευστότητα των τελευταίων μηνών έχει δείξει δέν υπάρχουν όρια στην κατρακύλα. 'Όλα παίζονται, και όλα πληρώνονται.

Περί των άνολοκλήρωτων θριάμβων και των άνεκπλήρωτων ευχών.

'Η θριαμβευτική εικόνα πού έστησε ό Νεοδημοκρατικός μηχανισμός τήν Παρασκευή πριν τις εκλογές ήταν, φαίνεται, ή ύψιστη στιγμή ευτυχίας για τό κόμμα του κ. Μητσοτάκη. Γιατί ναί μέν οι κάλπες προκάλεσαν ξέφρενους νυκτερινούς πανηγυρισμούς στην όδό Πανεπιστημίου από νεαρούς μοτοσικλετιστές και περιχαρείς ιδιοκτήτες άγροτικών κολωνακιώτικων 4x4, ή κατακτηθείσα όμως πρωθυπουργία μοιάζει περισσότερο με άδιέξοδη παγίδα παρά με στέφανο θριάμβου. Κι αυτό γιατί μέ 150 βουλευτές ό κ. Μητσοτάκης είναι υποχρεωμένος να κυβερνήσει. Νά κυβερνήσει μάλιστα σκληρά. Αυτά τά περίφημα δάνεια και τά «ξένα κεφάλαια» πού ύποσχέθηκε ότι θα φέρεi ώστε να κάνει τούς 'Ελληνες πλούσιους και ευτυχημένους, δέν είναι φυσικά διαθεσιμα να σπεύσουν για να στηρίξουν μία κυβέρνηση τόσο άσθενη και μέ τόσο έντονα δηλωμένη αντίθεση. Κοινωνική ουσιαστικά αντίθεση. Προτιμούν, ως φαίνεται, άφ' ενός να βάλουν δρους και άφ' έτέρου να πιέζουν προς ευρύτερες συναινέσεις, ικανές να ξεπεράσουν τις πολλαπλές συμπληγάδες. Τό πρώτο δηλαδή πράγμα πού ό νεόκοπος πρωθυπουργός θα έχει να περιμένει από αυτούς πού παρουσιάζει ως φίλους του θα είναι έντονες πιέσεις. Πιέσεις πού εύκολα θα πλησιάζουν τά όρια του έκβιασμού κάτω από τις παρούσες συνθήκες. Πρέπει να νοιώθει ήδη πολύ δυστυχημένος ό κ. Μητσοτάκης. Τόσα χρόνια πρόσμενε τήν πρωθυπουργία και του προέκυψε στην πιο πολύπλοκη, άχαρη και επικίνδυνη έκδοχή! 'Ηδη άρχισε τά περί κυβέρνησης «όλων των 'Ελλήνων». 'Ηδη (σήμερα δεύτερη μέρα των εκλογών, πρωί) άρχισε τήν προσπάθεια για άνοιγμα συναινετικών διαλόγων. 'Ηδη όμως οι άπαντήσεις ήταν σκληρά άρνητικές και τό παζάρεμα προμηνύεται έξουθενωτικό. Και έπιλέον φθοροποιό για τόν έπιτέλους πρωθυπουργό. Καλή τύχη λοιπόν κύριε Μητσοτάκη. Καί προσοχή στά σκαλοπάτια της πτώσης!

Τό ΠΑΣΟΚ είναι έδω

Και όμως τό ΠΑΣΟΚ είναι έδω, περισσότερο από κάθε άλλη φορά! Δέν ύπαισισόμαστε βέβαια τις

«βαθιές ρίζες» πού τό κόμμα διατηρεί στο «λαϊκό κίνημα» της χώρας μας, σύμφωνα με τις δηλώσεις του προέδρου του. 'Αλλά θέλουμε να πούμε ότι οι εξελίξεις μέσα στο ΠΑΣΟΚ θα άποκτήσουν στο εξής ξεχωριστό ενδιαφέρον. Οι ύποβόσκουσες αντίθεσεις των τελευταίων ετών, άν και τό τελευταίο δεκάμηνο καλύφθηκαν από τις γνωστές πολιτικές εξελίξεις, άναμφισβήτητα θα επανεμφανισθούν με τή γνωστή αντιφατικότητα, κοινώς θολούρα, πού τις διακρίνει. 'Αν και είναι δύσκολο από τώρα να προεικασουμε τό εύρος και τή μορφή πού θα προσλάβουν οι άναμενόμενες έσωκομματικές διεργασίες είναι σίγουρο ότι θα ταλαιπωρήσουν άρκετά τό κόμμα, χωρίς να γνωρίζουμε τήν έκβασή τους. 'Ας κρατήσουμε όμως ως δεδομένα δύο σημαντικά στοιχεία πού μας έχει τροφοδοτήσει τό άμεσο παρελθόν. Πρώτο, ότι οι μικρότερες ή μεγαλύτερες διασπάσεις πού έχει ύποστει τό ΠΑΣΟΚ, με τις γνωστές άποχωρήσεις πρωτοκλασσάτων στελεχών του, έχουν άποτύχει παταγωδώς. Δεύτερο, ότι ή παρουσία του Α. Παπανδρέου είναι κάτι παραπάνω από άναμφισβήτητη, άρα και ό έλεγχος εκ μέρους όλων των έσωκομματικών κινήσεων πού ένδεχομένως θα προσέβαλλαν τήν κυριαρχία του. Τό ζητούμενο για τό ΠΑΣΟΚ είναι πώς θα επιδράσει στή φυσιογνωμία του ή συνολική κοινωνική και πολιτική συντηρικοποίηση πού οι διαδοχικές εκλογικές άναμετρήσεις καταγράφουν. 'Επέρχεται ή έπίσημη σοσιαλδημοκρατικοποίησή του ή μία νέα λαίλαπα μικροαστικού λαϊκισμού σέ νέα έκδοση; 'Η ζωή θα δείξει...

'Η ζωή συνεχίζεται

Δέν ξέρουμε έσεις τί λέτε, αλλά άνάμεσα στους ήγέτες του Συνασπισμού ύπάρχει και (μία τουλάχιστον) τραγική φιγούρα. 'Εκείνη του κ. Φαράκου, Γενικού Γραμματέα του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ. Γνωστός κνιτοπατέρας του «πρώτοι στά μαθήματα, πρώτοι στόν άγώνα» και της άμέμπτου ήθικής των κνιτιστών, θεματοφύλακας της κουκουέδικης όπισθοδρόμησης και συντήρησης των τελευταίων δύο δεκαετιών. Αυτός λοιπόν ό άνθρωπος τό 'φερε ή τύχη να αναλάβει τήν αντικατάσταση του κ. Φλωράκη σέ περιόδους άχαλίνωτης «εύελιξίας» του ΚΚΕ, φαρδιών έθνικών συναινέσεων, συμμαχιών με τή ΝΔ και ταύτισης με τό ευαγές τμήμα της πάλαι ποτέ Α.Ο. Τό πόσο

τά 'χει μπλέξει, παρά τις άγωνιώδεις προσπάθειές του, φαίνεται από την κάθε του συνέντευξη. Την Κυριακή των έκλογών μάλιστα έκατσε πίσω από τό παραβάν πάνω από τρία όλόκληρα λεπτά. Μυστική ή ψηφοφορία, αλλά ό κ. Φαράκος μάς τά φανέρωσε όλα.

Πιστοποιητικό σεξουαλικών φρονημάτων

Είκοσι λεπτά της ώρας μέ τό ρολόι κράτησε ή συζήτηση της κας Δίξη μέ τούς δημοσιογράφους του 9,84 λίγο πριν άρχισει ή μετάδοση των άποτελεσμάτων. Ειπώθηκαν πολλά και διάφορα. 'Αλλά ή συζήτηση κορυφώθηκε στό ζήτημα της Πάολα. Ρωτούσε και ξαναρωτούσε ό δημοσιογράφος, τί θά κάνετε κα Δίξη άν ή Ν.Δ. δέν κερδίσει την αυτοδυναμία. Θά δεχτείτε νά συμμετάσχετε σέ κυβέρνηση συνεργασίας ΠΑΣΟΚ-Συνασπισμού, -μουσουλμάνου-Πάολας; Και ή τρομερή έναλλακτική δέν μπόρεσε νά άρθρώσει τή μόνη έντιμη πολιτική άπάντηση: ότι ή Πάολα είναι "Έλληνας πολίτης όπως όλοι οι άλλοι, ότι άν έκλεγεί βουλευτής είναι όπως οι άλλοι, άρσενικοί και θηλυκοί, μέ τά ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις, ότι τό Σύνταγμα δέν άπαιτεί από κανένα και καμιά πιστοποιητικό σεξουαλικών φρονημάτων. Εύτυχώς άλλωστε. Φαίνεται ότι ό έναλλακτισμός της κας Δίξη λιγοθυμά μπροστά στην ιδέα νά σκεφθεί και νά μιλήσει τόσο πολύ συμβατικά όσο τό Σύνταγμα.

Φρίκη

Δευτέρα, ώρα δύομισυ τό μεσημέρι και όλα δείχνουν ότι τελικά ό κ. 'Ανδρουλάκης θά πάρει —δυστυχώς— την έδρα. Δέν είναι τόσο ότι ό ένλόγω πολιτικός άνδρας, ό Κύρκος της άλλης πλευράς που έγινε μέσα σέ μία μεριά έτούτης, ένσάρκωσε τή δεξιά στροφή της 'Αριστεράς, την κατεδάφιση του ΚΚΕ, τον δομικό όπορτουνισμό ως άνώτατο στάδιο του ριζοσπαστικού καιροσκοπισμού. Είναι κυρίως εκείνο τό *προσωπικό* προεκλογικό του φυλλάδιο, όπου έρυθρολεύκως και υπερηφάνως παρουσίαζε την δραστηριότητα του ως βουλευτή, επικαλούμενος τό φανάρι της τάδε διασταύρωσης... Τό φυλλάδιο εκείνο που ούτε παλαιοκομματικός ύποψήφιος δημοτικός σύμβουλος δέν θά τολμούσε νά τυπώσει. Δέν γνωρίζουμε προσωπικά τούς άριστερούς ψηφοφόρους του. Είμαστε βέβαιοι όμως ότι αξίζουν καλύτερο έκπρόσωπο.

Περί κουμπουροφόρων προεκλογικών και μετεκλογικών.

Μετά από τις ένοπλες πράξεις του 'Ηρακλείου, όλα χωρίς έξαιρεση, τό κόμμα έσπευσαν νά καταδικάσουν —προσεκτικά έστω και μέ περίσκεψη— την έντονη όπλορησία (για την άπλή όπλοφορία ως μη μιλάμε) που ένδημει στό νησί των γενναίων. 'Όπλορησία που μέ μύριες όδες περιπτώσεις τείνει νά γίνει —και δυστυχώς ένίστε γίνεται— δολοφονική. Οι έκλογές τελείωσαν. Θά θυμηθούν τώρα οι πολυτευτές τις καταδικαστικές φράσεις που ξεστόμισαν; 'Η θά περιμένουν νέα θύματα για νά ψηφίσουν νέες «καταδικές»;

Συνέπεια

Φλωράκης: «Διαβεβαιώνω ότι θά είμαστε συνεπείς στην υλοποίηση των έξαγγελιών μας». Αυτό είναι άπολύτως βέβαιο. 'Η προεκλογική έξαγγελία του Συνασπισμού, βλέπετε, ήταν: θά σάς πούμε μετά τις έκλογές τί πρόκειται νά κάνουμε...

'Η χαμένη ψήφος

Μέρα λαϊκής κυριαρχίας προχτές, αλλά τά προβλήματα του λαού και των ανθρώπων είναι κάπως πιο σύνθετα, φαίνεται. 'Η κατάσταση στό στρώτο, για παράδειγμα, παραμένει προσφιλές πεδίο προεκλογικών έξαγγελιών των άπανταχού τζανετάκηδων και οίκουμενικά κηδων. Οι αυτοκτονίες των φαντάρων συνεχίζονται. 'Όπως του στρατιώτη φρουρού στό έκλογικό τμήμα της 'Ηλείας, άνήμερα στις έκλογές. 'Ενας ακόμα που προστέθηκε στην άποχή, που θά 'λεγε και ό κομπιούτερ...

'Ο Μοντεσκιέ κι ό Κοσκωτάς

'Ηταν κι αυτό μέσα στό προεκλογικό πανηγύρι. 'Ο 'Ανδρουλάκης κατ' άρχήν μέ τον 'Ανδριανόπουλο χάρισαν, κυριολεκτικά, τριάμισι δισεκατομμύρια δραχμές στόν 'Όλυμπιακό: τούς κάλυψαν και ή 'Οίκουμενική και τά κόμματά της. Ψήφος ήθελαν οι άνθρωποι, ψήφος είχε ό «θρύλος», θρυλική και ή άπόφαση. Για Κοσκωτάδες θά μιλάμε τώρα; 'Όσοτόσο τό πράγμα είχε συνέχεια, ή προηγήθηκε αυτό που θά αναφέρουμε, δέν έχει σημασία. Σημασία έχει ότι ξεσηκώθηκε ό λαός της Νάουσας και ζήτησε: τά

80.000.000 που εισέπραξε ό ΦΑΣ Νάουσα από τον Πανιώνιο για την έλεύθερη μεταγραφή δύο ποδοσφαιριστών νά μήν έπιστρέψουν στην Τράπεζα Κρήτης όπως τό ζήτησε ό 'Επίτροπος της ένλόγω Τράπεζας και όπως άποφάσισε τό πρωτοδικείο Βέροιας, επιβάλλοντας συνάμα συντηρητική κατάσχεση κινητής και άκίνητης περιουσίας του ποδοσφαιρικού σωματείου. Γιατί όλα αυτά; Διότι σύμφωνα μέ τό λαό της Βέροιας καμιά σχέση δέν ύπήρξε μεταξύ του Σωματείου και του Κοσκωτά, διότι ή άνταλλαγή έγινε μέ τον Πανιώνιο και όχι μέ τον φυγόδικο. Λαμπρά. 'Όμως τό Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Βέροιας, *όμόφωνα*, ζητάει από την «Γ.Γ.Α. νά μήν άποδεχθεί την μέ άριθμ. 157/89 άπόφαση του Πρωτοδικείου Βέροιας για συντηρητική κατάσχεση κάθε κινητής και άκίνητης περιουσίας του σωματείου ΦΑΣ Νάουσα, μέχρι νά έκδοθεί ή τελεσίδικη άπόφαση ή όποια θά άθωώσει τό ως άνω Σωματείο, άφού καμιά σχέση δέν είχε μέ τον Κοσκωτά και την Τράπεζα Κρήτης».

Διερωτόμαστε, μετά από αυτή την όμόφωνη άπόφαση λαού και δημοτικών άρχόντων του Δήμου Βέροιας, άν μπορεί νά ύπάρξει δικαστής που νά έχει τό σθένος νά πάει κόντρα στό λαϊκό αίσθημα, ή άν εκείνα τά περί διάκρισης των έξουσιών του Μοντεσκιέ ως βάθρου του δημοκρατικού πολιτεύματος δέν είναι παρά σκέτη φλυαρία.

'Η 'Ελλάδα άνήκει στην Εύρώπη

Στην «'Ιστορία της Εύρώπης» που έτοιμάζεται και θά έκδοθεί σύντομα μερμνη της 'Επιτροπής Εύρωπαϊκών Κοινοτήτων άπουσιάζουν κεφάλαια για την 'Ελλάδα και τό Βυζάντιο. 'Ελληνες Εύρωβουλευτές, ό Πρόεδρος της 'Ακαδημίας 'Αθηνών και άλλοι άντέδρασαν ήδη έντονα θεωρώντας «σκάνδαλο την ύποστήριξη της Κομισιόν σέ μία εύρωπαϊκή ιστορία στην όποία ή 'Ελλάδα δέν έχει τή θέση που δικαιούται».

Τό σκάνδαλο όμως βρίσκεται άλλοι: στό ότι ή 'Επιτροπή ανέλαβε νά καλύψει μέ τό θεσμικό κύρος της, τή συγγραφή της 'Ιστορίας της Εύρώπης, νά προσυπογράψει δηλαδή την έγκυρότητα αυτής της 'Ιστορίας (μέ ίωτα κεφαλαίο της μιας δήθεν και μοναδικής 'Ιστορίας της Εύρώπης). Πρακτική στην όποία είχαν μέχρι σήμερα τά σκήπτρα οι έκάστοτε έξουσίες των χωρών του τέως «ύπαρκτου σοσιαλισμού». 'Η ιστορία (ες) της Εύρώπης είναι έργο των ιστορικών, όπως και ή ιστορία της 'Ελλάδος και του Βυζαντίου.

'Ανατολική Γερμανία

Στό δύσβατο δρόμο τής προσάρτησης

"Ολες οι δημοσκοπήσεις ήθελαν τους σοσιαλδημοκράτες του 'Ιμπραήμ Μπέμε να αναδεικνύονται πρώτο κόμμα στην 'Ανατολική Γερμανία με ποσοστά που θά κυμαίνονταν από 30% μέχρι και πάνω από 40%. "Ολες ξεπασαν έξω. 'Η ένωση των τριών κομμάτων τής δεξιάς, ή *Συμμαχία για τή Γερμανία* (μέ κυριότερο κόμμα τους χριστιανοδημοκράτες) λίγο ξλειψε να πάρει τήν απόλυτη πλειοψηφία στό κοινοβούλιο.

Σέ μία χώρα που δέν έχει ζήσει ελεύθερες εκλογές για μισόν αιώνα, τέτοιες εκπλήξεις και απότομες μεταστροφές στη συμπεριφορά του εκλογικού σώματος θά μπορούσαν να θεωρηθούν αναμενόμενες. Δέν συνέβη όμως τό ίδιο μέ τήν Ούγγαρία, στην όποια, οι επίσης «άπειροι» περί τά εκλογικά Ούγγροι, φρόντισαν να ικανοποιήσουν και μέ τό παραπάνω τις δημοσκοπήσεις. Στην 'Ανατολική Γερμανία υπήρξε συνεπώς μία έκτακτη συμπεριφορά των ψηφοφόρων, έπειδή ή κατάσταση εκεί είναι έκτακτη.

Στήν 'Ανατολική Γερμανία, όπως και σε όλες τις άλλες χώρες του ανατολικού μπλόκ, τό πολιτικό κενό (άσχετως αν αυτή τήν εποχή γίνονται διαδοχικά εκλογές και αναδεικνύονται κυβερνήσεις) συμβαδίζει μέ τήν οικονομική δυσπραγία και τήν άμηχανία, τό φόβο για τό αύριο. Μόνο που σε αντίθεση μέ τά υπόλοιπα κράτη ή 'Ανατολική Γερμανία διαθέτει τή διέξοδο που τής προσφέρει τό αδελφό κράτος τής Δύσης. "Ενα μέ δύο μήνες πριν τή μεταστροφή των 'Ανατολικογερμανών στις βουλευτικές εκλογές είχε σημειωθεί μία σημαντικότερη και έξισου έντυπωσιακή μεταστροφή, τήν όποια πρόλαβαν να πιάσουν οι δημοσκοπήσεις, στό έρώτημα κατά πόσον έπιθυμούν ή όχι τήν ένωση μέ τήν ΟΔΓ. Τόν Νοέμβριο λοιπόν του 1989 μόλις 16% των 'Ανατολικογερμανών άπαντούν άνεπιφύλακτα ναι, ένα 32% κλίνει προς τό ναι χωρίς να είναι σίγουροι, 29% κλίνει προς τό όχι και άλλοι 23% δηλώνουν κατηγορηματικά όχι στην ένωση. "Εχουμε δηλαδή ένα ποσοστό 52% ενάντιον τής ένωσης των δύο γερμανικών κρατών, ενώ και από

τό υπόλοιπο 48% μόνο ένα 16% άπαντά άνεπιφύλακτα υπέρ τής ένωσης. Τόν Φεβρουάριο μέ Μάρτιο του '90, τρεις μήνες δηλαδή άργότερα, τά ποσοστά άντιστρέφονται δραματικά. Τό 44% δηλώνει άνεπιφύλακτα ναι στην ένωση, άλλο ένα 40% κλίνει προς τά εκεί, ενώ τό 13% κλίνει προς τό όχι και μόλις 3% δηλώνει κατηγορηματικά όχι.

Είναι φανερό ότι οι 'Ανατολικογερμανοί δέν κατελήφθηκαν από πατριωτικά συναισθήματα μέσα σε δύο μήνες. 'Ακόμα κι αν μπορεί κανείς πιά να μιλήσει σήμερα για πατριωτισμό, αυτός είναι άπότοκος τής άπόγνωσης που προηγήθηκε, άπόγνωσης που είναι κυρίως κοινωνική και οικονομική. Στην 'Ανατολική Γερμανία, όπως άλλωστε και σε όλα τά μήκη και πλάτη τής γης σε όλες τις ιστορικές περιόδους, τά αίτια των εξελίξεων που τελικά παίρνουν χαρακτήρα εθνικής δλοκλήρωσης είναι κοινωνικά. Είναι μάλιστα τόσο γνήσια κοινωνικά, ώστε να μην μπορεί κανείς ακόμα να κοληήσει έτικέτες πολιτικές που να χαρακτηρίζουν τήν εκλογική συμπεριφορά των 'Ανατολικογερμανών ως δεξιά ή άριστερή. "Οπως θά δυσκολευόταν κανείς να πει ότι τό 52% που τόν Νοέμβριο έκφραζόταν κατά τής ένωσης είναι άριστεροί ή κομμουνιστές, έτσι δέν μπορεί κανείς δυο μήνες άργότερα να άποκαλέσει δεξιούς τό 80% που έκφράζεται υπέρ τής ένωσης ή και τό 46% που υπερψηφίσαν τά κόμματα τής δεξιάς.

'Η μεταστροφή αυτή δέν ύποδηλώνει παρά τις δύο διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος: ή κατάρρευση ενός καθεστώτος και ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος, όσο έπι-

θυμητή κι αν ήταν από μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, από τήν άλλη μεριά άνοίγει πελώρια έρωτηματικά για τό μέλλον. Τό ανατολικό μπλόκ, στην άγορά του όποιου ήταν σε μεγάλο ποσοστό προσανατολισμένη ή παραγωγή τής 'Ανατολικής Γερμανίας, παύει να ύφίσταται τουλάχιστον μέ τήν έννοια τής κλειστής άγοράς όπως ήταν στό παρελθόν. 'Από εδώ και στό έξής ή 'Ανατολική Γερμανία, όπως και τά υπόλοιπα ανατολικά κράτη, θά πρέπει να άντιμετωπίσει τόν άνταγωνισμό των δυτικών προϊόντων, θά πρέπει να άναπροσαρμόσει τήν οικονομία τής. Ειδικά ή 'Ανατολική Γερμανία, που άντιμετωπίζει τό φάσμα τής ένωσης τής μέ τή Δυτική, δέν διαθέτει καν τόν άπαιτούμενο χρόνο άναπροσαρμογής που διαθέτουν τά υπόλοιπα ανατολικά κράτη.

Μέ αυτή τήν έννοια τό άρχικό όχι τής πλειοψηφίας των 'Ανατολικογερμανών στην ένωση, εξέφραζε κυρίως ένα αίσθημα συντήρησης τής ύπάρχουσας κοινωνίας μπροστά στη λαίλαπα τής ένωσης μέ τή Δύση, μία λαίλαπα που προφανώς θά σάρωνε τά πάντα στην 'Ανατολική Γερμανία: θέσεις εργασίας, νόμισμα, κοινωνικές δομές. "Όσο λοιπόν κι αν φαίνεται παράξενο και άντιφατικό, ή πλειοψηφία των ανθρώπων προσπάθησε μετά τήν κατάρρευση του καθεστώτος Χόνεκερ να συντηρήσει τό καθεστώς αυτό μέ τήν έννοια τής συντήρησης ενός μόντους βιβέντι που επέτρεπε στον κόσμο τουλάχιστον να έπιβιώσει. Προς άποφυγήν παρεξηγήσεων: δέν έννοώ βέβαια ότι οι 'Ανατολικογερμανοί ήθελαν να συντηρήσουν τό πολιτικό ή τό κοινωνικό καθεστώς Χόνεκερ, ή πολύ περισσότερο ότι τους άρεσε τό καθεστώς αυτό. 'Απλώς θέλησαν να συντηρήσουν τόν έαυτό τους. "Αλλωστε ή πτώση του καθεστώτος Χόνεκερ και τό άνοιγμα των συνόρων μέ τή Δυτική Γερμανία είχε παρενέργειες πολύ όφθαλμοφανείς για να τις άγνοήσει ό κόσμος. 'Από τις πρώτες κιόλας μέρες ό ιστός τής ανατολικογερμανικής κοινωνίας ξηλώθηκε: για παράδειγμα τά νοσοκομεία δέν μπορούσαν να λειτουργήσουν και να περιθάλψουν άρρώστους, λόγω τής φυγής ενός μεγάλου άριθμού γιατρών στη Δύση. Τό ίδιο περίπου συνέβη και μέ άλλα άνώτερα στρώματα, μέ συνέπεια να άποσυντονιστεί τελείως ή ζωή τής χώρας.

Τίποτε από όλα αυτά δέν άλλαξε στους τρεις μήνες που μεσολάβησαν έκτός από τό πνεύμα και τις διαθέσεις του πληθυσμού. Αυτό που τό Νοέμβριο οι 'Ανατολικογερμανοί προσπαθούσαν να άποσοβήσουν, δηλαδή τήν πλήρη άποσάθρωση τής κοινωνίας τους, τόν Φεβρουάριο-Μάρτιο τό θεωρούσαν πλέον όχι άπλως άναπόφευκτο αλλά και δεδομένο. 'Από κει και πέρα δέν τους έμενε παρά να άναζητή-

σουν τη σωτηρία τους από τους δυτικούς αδελφούς τους: την αρχική άμυνα ακολούθησε ή παράδοση, με δήλη σημασία της λέξης. Οι 'Ανατολικογερμανοί παρέδωσαν τά κλειδιά της τύχης τους στην 'Ομοσπονδιακή Δημοκρατία με ένα μόνον αίτημα: σώστε μας, όπως έσεις νομίζετε.

ΝΤΕ ΦΑΚΤΟ ΕΤΕΡΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ

'Η μεταστροφή αυτή συνοδεύτηκε και από μιά αντίστοιχη μεταστροφή από τους σοσιαλδημοκράτες προς τους χριστιανοδημοκράτες, καθώς οι θέσεις των δύο παρατάξεων στο ζήτημα της ένωσης διέφεραν. Πίσω όμως και από τις διαφορετικές θέσεις υπάρχει ένα πολύ σημαντικό κοινό σημείο των δύο παρατάξεων κι αυτό είναι ο έτεροπροσδιορισμός τους από τά αντίστοιχα αδελφά κόμματα της Δυτικής Γερμανίας. Πολιτικά και όχι μόνο, ή 'Ανατολική Γερμανία, από την πτώση του Χόνεκερ και μετά, έγινε ένα είδος προτεκτοράτου της Δυτικής Γερμανίας — άλλωστε δεν θά μπορούσε να είναι διαφορετικά: ή «ειρηνική επανάσταση» όπως αποκαλούν την πτώση του καθεστώτος δεν ανέδειξε κάποιες δυνάμεις με πολιτικό λόγο και προοπτική που νά δείχνει σε διαφορετική κατεύθυνση από τις λεωφόρους που οδηγούν στη Δύση. Οι δυνάμεις του *Néou Φόρουμ*, που πρωταγωνίστησαν στην πτώση του Χόνεκερ έχοντας έναν μαλθακό, άριστερόστροφο άλλ' όχι άριστερό, οικολογίζοντα και σε τελευταία ανάλυση μη συνεκτικό πολιτικό λόγο καταποντίστηκαν στις εκλογές παίρνοντας τό 2% των ψήφων. 'Από κεί και πέρα σχεδόν όλα τά υπόλοιπα κόμματα (με εξαίρεση τό πρώην κομμουνιστικό και νύν Κόμμα του Δημοκρατικού Σοσιαλισμού) επανοικοδομήθηκαν κατ' εικόνα και ομοίωση των προτύπων της δυτικής πλευράς που και έτοιμα και προηγμένα ήταν. Κάτι περισσότερο: οικοδομήθηκαν υπό την έμφανή καθοδήγηση των αντίστοιχων κομμάτων της Δύσης, αποτελώντας ένα είδος αντιπροσωπείας τους στην ανατολική πλευρά.

'Η ένσωμάτωση λοιπόν είχε ήδη αρχίσει στο πολιτικό επίπεδο, πιά σωστά στο υπόβαθρο του πολιτικού επιπέδου, πριν καν αρχίσει νά γίνεται πολιτικός λόγος για ένσωμάτωση ή ένωση. 'Αλλωστε καμιά παράταξη δεν άρνήθηκε την ένωση ως προοπτική: οι διαφορές τους ήταν ως προς τό χρόνο, τό μέθοδο, την πολιτειακή μορφή του νέου ένωμένου κράτους. Αυτός ο πολιτικός έτεροπροσδιορισμός έκανε τους 'Ανατολικογερμανούς νά αντιμετώπιζον τις θέσεις των δικών τους κομμάτων ως θέσεις των κομμάτων της Δύσης, τά όποια και σε τελική ανάλυση

άποφασίζουν. 'Επρόκειτο άλλωστε για μιά πασιφανή κατάσταση, αφού ο προεκλογικός άγώνας διεξήχθη περισσότερο από τους ίδιους τους δυτικογερμανούς πολιτικούς και μάλιστα τά μεγάλα όνόματα όπως ο Μπράντ, ο Κόλ, ο Γκένσερ, παρά από τους 'Ανατολικογερμανούς εκπροσώπους τους, οι όποιοι είχαν αναλάβει τις μικρότερες συγκεντρώσεις.

"Όταν όμως οι απόψεις των κομμάτων δεν εκφράζονται από αυτόνομες πολιτικές θέσεις και όταν έρμηνεύονται ως —και στην ουσία είναι— απόψεις των Δυτικογερμανών, τότε οι απόψεις αυτές αποκτούν άλλη διάσταση. "Όταν δηλαδή ο Κόλ λέει ανεπιφύλακτα ναι στην προσάρτηση (ένωση) την άποκαλεί ο ίδιος) και μάλιστα τό συντομότερο δυνατόν, αυτό ο 'Ανατολικογερμανός τό έκλαμβάνει ως ανεπιφύλακτο άγκάλιασμα και κατά συνέπεια ως πατριωτισμό. "Όταν οι θέσεις της SPD αντίθετα γυροφέρνουν στό ναι μέν αλλά (ναι μέν ένωση των δύο Γερμανιών, αλλά όμσοσπονδιακού χαρακτήρα στο πλαίσιο της ένωμένης Εύρώπης) κι όταν οι θέσεις αυτές στέκονται στό μύρια όσα κοινωνικά προβλήματα θά ανακύψουν ή έχουν ήδη ανακύψει τόσο στην 'Ανατολική όσο και στη Δυτική Γερμανία, αυτό για τους 'Ανατολικογερμανούς φαντάζει στη χειρότερη περίπτωση ως ένα είδος ξεπουλήματος, ή ζήτησε Μάη μου νά φάς τριφύλι στην καλύτερη. Κι αυτό γιατί στη συνείδηση των 'Ανατολικογερμανών ή SPD άντηχεί αίτήματα και προβλήματα των Δυτικογερμανών κι όχι δικά τους.

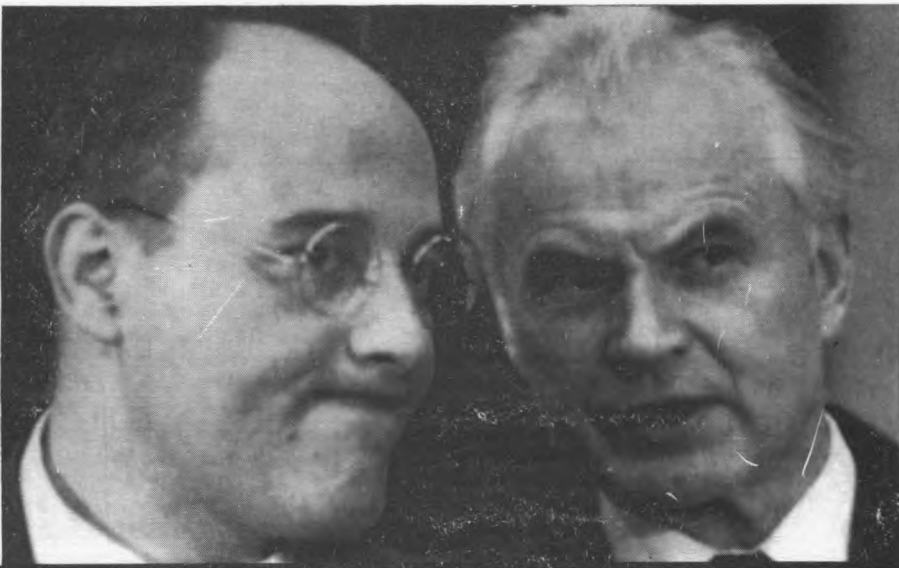
Οι απόψεις λοιπόν των σοσιαλδημοκρατών τελούσαν υπό τή βασική αντίφαση νά αναφέρονται σε ένα πιά αυτόνομο κοντινό μέλλον της 'Ανατολικής Γερμανίας, χωρίς όμως νά είναι αυτόνομες. 'Αντίθετα ο Κόλ ως γνήσιος μαστροπός πούλησε προστασία.

Οι μέν σοσιαλδημοκράτες ήθελαν την ένωση των δύο Γερμανιών σε ένα καινούργιο κράτος με βάση τό άρθρο 146 του Συντάγματος που προβλέπει την λήξη της ισχύος του όταν με τό καλό ο γερμανικός λαός άποφανθεί έλεύθερα (προφανώς μέσα από μιά συντακτική έθνοσυνέλευση) για τό Σύνταγμα του Γερμανικού κράτους. Πρόκειται για τό άρθρο που άποτυπώνει τό πνεύμα του μεταπολεμικού Συντάγματος, σύμφωνα με τό όποιο ή ΟΔΓ είναι ένα προσωρινό κράτος με σκοπό του την ένωση των δύο Γερμανιών.

'Ο Κόλ αντίθετα βασίστηκε στο άρθρο 23 του Συντάγματος χωρίς συντομίας: πρόκειται για ένα άρθρο που υπήρχε και σε παλιότερα γερμανικά συντάγματα, ήδη από την εποχή του Βίσαρκ, και αναφέρεται στη διαδικασία προσάρτησης κρατιδίων στο γερμανικό κράτος. 'Η άποψη λοιπόν των χριστιανοδημοκρατών, ή όποια και επικράτησε στις εκλογές, είναι ή προσάρτηση της 'Ανατολικής στη Δυτική Γερμανία. Σύμφωνα με τον Κόλ ή διαδικασία αυτή πρέπει νά ολοκληρωθεί τό συντομότερο δυνατόν μέσα στο 1991. 'Αλλά ένιαίο κράτος σημαίνει και ένιαίο νόμισμα. Συνεπής προς τή λογική του ο Κόλ τάχθηκε υπέρ της άμεσης καθιέρωσης του δυτικογερμανικού μάρκου ως έπίσημου νομίσματος και στην 'Ανατολική Γερμανία.

ΕΝΑ ΠΡΟΣ ΕΝΑ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Πάνω εκεί ο Κόλ έκανε τή μεγάλη κίνηση: ύποσχέθηκε ίσοτιμία ένα προς ένα — μέ άλλα λόγια ύποσχέθηκε νά κάνει πλούσιους τους 'Ανατολικογερμανούς καταθέτες. 'Η ύπόσχεση αυτή έλυσε ένα πρόβλημα δημουργώντας ή όξύνοντας δεκάδες άλλα (γι' αυτό άλλωστε και δύο βδομάδες μετά τις εκλογές ή 'Ομοσπονδιακή Τράπεζα ύ-

παναχώρησε και ήδη μιλάει για ισοτιμία δύο προς ένα από ένα υψος καταθέσεων και πάνω). Τό τι σημαίνει ή ισοτιμία ένα προς ένα για τον Ανατολικογερμανό (μέ την ιδιότητα του παραγωγού και όχι του καταθέτη) είναι προφανές. Σημαίνει στην ουσία ισοτιμία (έννοούμε στην τιμή) των ανατολικογερμανών με τα δυτικογερμανικά προϊόντα, τη στιγμή που τα δυτικογερμανικά προϊόντα είναι σαφώς υπέρτερα (ή και όταν δεν είναι ή περιπρέουσα ατμόσφαιρα τά κάνει να φαντάζουν καλύτερα). Με τη σειρά της ή ισοτιμία των προϊόντων συνεπάγεται ανεργία, αφού για όσο χρόνο οι Ανατολικογερμανοί θα μπορούν ακόμα να αγοράζουν θα αγοράζουν δυτικά. Η ανεργία αυτή θα επεκταθεί σε όλους τους τομείς και όχι μόνο στη βιομηχανία, ή οποία αποτελεί τό προσφιλέσ παράδειγμα των Γερμανών όταν αναφέρονται στα προβλήματα αυτά (έκατό χιλιάδες εργαζόμενοι στην ανατολικογερμανική αυτοκινητοβιομηχανία αναμένεται να βρεθούν στο δρόμο). Αλλά για να φέρουμε κι ένα άλλο παράδειγμα τί σημαίνει ή ισοτιμία ένα προς ένα, θα πρέπει να πούμε ότι αυτή τη στιγμή ή δυτικογερμανικός ήμερησιος και περιοδικός τύπος κυκλοφορεί στην Ανατολική Γερμανία, πουλιέται όμως με ισοτιμία 3:1 κι αυτό ύστερα από παράκληση του Ανατολικογερμανικού Πρακτορείου, προκειμένου να μπορούν να πωλούνται και τά ανατολικογερμανικά έντυπα.

Τό φάσμα της ανεργίας πλανάται λοιπόν σε όλους τους τομείς της παραγωγής ακόμα και των υπηρεσιών, κι αυτή δημιουργεί με τη σειρά της νέα προβλήματα, οικονομικά και πολιτικά. Οικονομικά γιατί δίπλα σε όλα τά

άλλα ή Δύση θα πρέπει να καταβάλει στους ανατολικούς τεράστια ποσά για επιδόματα ανεργίας. Πολιτικά γιατί ή ανεργία συνεπάγεται μετανάστευση: είναι προφανές ότι όσο καταστρέφεται ή υπάρχουσα παραγωγική δομή της Ανατολικής Γερμανίας, τόσο περισσότεροι από εκείνα τά κοινωνικά στρώματα που θεωρούνται ήγετικά και που θα μπορούσαν να βρουν δουλειά, θα καταφεύγουν στη Δυτική Γερμανία έρημώνοντας την ανατολική πλευρά ακόμα κι από έμφυχο ύλικό. Είναι προφανές ότι ή μετανάστευση αυτή θα πρέπει να έμποδιστεί, αλλά τότε για ποιο ένιαίο γερμανικό κράτος θα μπορεί να μιλάει κανείς, όταν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο θα παρακωλύεται ή ελεύθερη διακίνηση των πολιτών;

Τά προβλήματα της σύντομης ένωσης των δύο Γερμανιών (και έννοουμε εδώ τά έσωτερικά) δεν σταματούν εδώ. Αναρίθμητα ζητήματα ζητούν μιάν απάντηση. Υπάρχει για παράδειγμα τό θέμα της ιδιοκτησίας των ακινήτων και κυρίως των σπιτιών. Χώρια από τό γεγονός ότι πολλοί απ' αυτούς που ζουν σήμερα στη δυτική πλευρά και είχαν πριν 45 χρόνια στην κατοχή τους ακίνητα στην ανατολική (και είναι πολλοί αυτοί) ζητούν τώρα πίσω τις ιδιοκτησίες τους, υπάρχει ένα γενικότερο πρόβλημα: αυτή τη στιγμή οι Ανατολικογερμανοί ζουν σε άθλιες προπολεμικές κατοικίες πληρώνοντας ένα άσημαντο νοίκι στο κράτος. Για τους δυτικούς (οι όποιοι όπως είπαμε αποφασίζουν για όλα) είναι προφανές ότι δεν μπορεί να συνεχιστεί ούτε ή κρατική ιδιοκτησία (για λόγους καθεστωτικούς), ούτε μπορούν οι κατοικίες της ανατολικής μεριάς να πα-

ραμένουν επί πολύ σε άθλια κατάσταση γιατί τότε ή ένότητα θα είναι ψευδεπίγραφη. Μιά λύση θα ήταν να ξεκινήσουν (παράλληλα με τό χτίσιμο καινούργιων κατοικιών) ανακαινίσεις, μέσα από τη χρηματοδότηση των οποίων θα μπορούσε να αλλάξει και τό ιδιοκτησιακό καθεστώς. Αλλά κανείς δεν θα επενδύσει κεφάλαια σε ανακαινίσεις αν δεν προσδοκά υψηλά νοίκια, τά όποια δεν είναι σε θέση να πληρώσει σήμερα και πολύ περισσότερο στο μέλλον ή συντριπτική πλειοψηφία των Ανατολικογερμανών.

Η λύση, τόσο σ' αυτό όσο και σε κάθε άλλο πρόβλημα, δεν είναι άλλη από τη γνωστή: χρηματοδότηση από τό δυτικογερμανικό δημόσιο. Αλλά έτσι δημιουργείται μεταφορά προβλημάτων από την ανατολική στη δυτική μεριά, δεδομένου μάλιστα ότι τά ποσά που απαιτούνται για κάθε τομέα είναι τεράστια. Ηδη τό γερμανικό δημόσιο έχει αρχίσει να εκδίδει όμολογα με πολύ ψηλό έπιτόκιο (όπως ακριβώς κάνει και ή δική μας κυβέρνηση) προκειμένου να εξεύρει τά ποσά που απαιτούνται για την «άνοικοδόμηση» της Ανατολικής Γερμανίας. Πέρα από τά προβλήματα που δημιουργούν τά υψηλά δυτικογερμανικά έπιτόκια διεθνώς (αφού αναμένεται να προσελκύσουν και ξένα κεφάλαια, όπως άλλωστε είχε συμβεί και με τά έπιτόκια του Ρήγκαν), στο έσωτερικό της χώρας τά έπιτόκια αυτά δεν μπορούν να θεωρηθούν παρά ως προαγγελία πληθωρισμού — κι αυτό σε μία περίοδο που ταυτόχρονα με την ένωση των δύο Γερμανιών, ή Δυτική Γερμανία έχει να αντιμετωπίσει και την ένιαία ευρωπαϊκή αγορά του '92.

Για την ώρα στά άρμόδια ύπουργεία και τίς ύπηρεσίες της ΟΔΓ κυκλοφορούν αναρίθμητα σχέδια και μελέτες — πραγματικό χάος. Πίσω απ' όλα αυτά δεν υπάρχει παρά ή πίστη των Δυτικογερμανών και κυρίως των Χριστιανοδημοκρατών στην εύρωστία της οικονομίας τους και στο δυναμισμό του δυτικογερμανικού κεφαλαίου. Αλλά τό κεφάλαιο, όπως παντού στον κόσμο, νοιάζεται μόνο για τό κέρδος. Αναμφίβολα θα υπάρξουν ιδιωτικές επενδύσεις στην Ανατολική Γερμανία, αλλά οι επενδύσεις αυτές δεν μπορούν να κάνουν τίποτα παραπάνω από τό να δημιουργήσουν νησίδες σε ένα έρημωμένο τοπίο.

Πάντως τίποτα δεν έχει κριθεί όριστικά στον άφορμό τό χρόνο και τον χαρακτήρα της ένωσης των δύο Γερμανιών. Τά πάντα παίζονται από την αρχή στις εκλογές που θα γίνουν στη Δυτική Γερμανία φέτος τό Δεκέμβριο. Ο Κόλ έλπίζει να εκλεγεί μέσα από τό γαργάλημα του πατριωτισμού των Γερμανών — σε σημείο μάλιστα που τά όρια μεταξύ πατριωτισμού και έθνικισμού να είναι δυσδιάκριτα και ή

συμπεριφορά του Κόλ ένοχλητική για τους τρίτους. Ο Κόλ έλπίζει πάντως ότι η νίκη της πολιτικής του στην Ανατολική Γερμανία θα «υποχρεώσει» κατά κάποιο τρόπο και τους Δυτικογερμανούς. Οι σοσιαλδημοκράτες από την πλευρά τους θεωρούν ότι μέχρι το Δεκέμβριο τα προβλήματα που δημιουργεί η πολιτική της σύντομης προσάρτησης θα έχουν καταστεί όρατα και θα βάλουν σε σκέψεις τους Δυτικογερμανούς. Επί της ουσίας βέβαια για τους Ανατολικογερμανούς λίγα πράγματα θα αλλάξουν, όποιος και αν επικρατήσει. Γιατί πέρα από απόψεις, και επίσημες étικέτες, διακηρύξεις, ή πολιτική της Δυτικής Γερμανίας απέναντι στην Ανατολική δεν μπορεί να είναι άλλη από την πολιτική

της έγκυμοσύνης: θα περάσει καιρός ώσπου το έμβρυο της Ανατολικής Γερμανίας μπορέσει να βγει στον κόσμο.

Αυτά όσον αφορά τους Γερμανούς. Αξίζει πάντως να αναλογιστεί κανείς πόσο πιο όξυμένα είναι τα ίδια ή αντίστοιχα προβλήματα στα άλλα «ανάδελφα» κράτη του ανατολικού μπλοκ, που θέλουν κι αυτά να βγουν έξω στον κόσμο της Δύσης. Βρισκόμαστε ακόμα στην αρχή μιας διαδικασίας, ή όποια δεν προβλέπεται τόσο «γραμμική», όσο οι δυτικοί έλπίζουν και στην όποια οι κοινωνικές συγκρούσεις και οι πολιτικές ανατροπές παραμονεύουν σε κάθε γωνιά.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Λιθουανία:

Η ιστορία γράφεται κάθε μέρα

“Όταν τά ξημερώματα του Σαββάτου 24 Μαρτίου, η φάλαγγα των σοβιετικών αρμάτων μάχης διέσχισε τους δρόμους του Βίλνιους, πολλοί Λιθουανοί ξανάζησαν τον εμφιάλη της προσάρτησης της χώρας τους στην ΕΣΣΔ πρηνήντα χρόνια. Οι κάτοικοι της οδού Ζαλγκίρο όπου σταμάτησε τό μεγαλύτερο μέρος της φάλαγγας δεν αισθάνθηκαν τόσο τον φόβο στή θέα των τάνκς όσο την αίσθηση ότι βρίσκονται ξανά υπό κατοχή.

Αυτό τό μικρό έθνος των τριών εκατομμυρίων ψυχών στα παράλια της Βαλτικής δεν λείει να ξεχάσει την ταυτότητά του. Παρά την σύντομη περίοδο της ανεξαρτησίας τους οι Λιθουανοί έχουν βαθιά συναίσθηση της ιδιαιτερότητάς τους. Παρά τό γεγονός ότι τό Βίλνιους ήταν κάποτε πολωνική πόλη, ή χερσόνησος του Καλίνινγκραντ άλλαξε πολλές όνομασίες και κατόχους, ή λιθουανική γλώσσα είναι τό παλιό γνωστό Ινδοευρωπαϊκό ιδίωμα. Τό βιοτικό επίπεδο των κατοίκων δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από αυτό των υπολοίπων σοβιετικών, τό αντίθετο μάλιστα.

Από τό 1939 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '50 τό σταλινικό καθεστώς είχε να αντιμετωπίσει τό «αντάρτικο των δασών» τους ένοπλους Λιθουανούς που αρνιόνταν να αποδεχτούν τις αποφάσεις που άλλοι πήραν για τό μέλλον τους. Μέσα σε δέκα χρόνια 700000 άτομα από τις τρεις χώρες της Βαλτικής έχασαν τή ζωή τους. Στην ευρωπαϊκή ιστορία πολλές φορές οι συνοριακές γραμμές που καθορίστηκαν πάνω στό χάρτη χαραχτηκαν με πλήρη άδιαφορία και περιφρόνηση για τις πολιτισμικές και έθνικές ιδιαιτερότητες ή συγγένειες αυτών που

υποχρέωναν σε αναγκαστικό χωρισμό ή συγκατοίκηση.

Πολλές έπιφυλάξεις άκούστηκαν για την άπαιτηση της Λιθουανίας να άποσχιστεί από την ΕΣΣΔ. Τό μέτωπο «Σαγιούντις» που άποτελεί αυτή τή στιγμή την δημοκρατική έκλεγμένη εκπροσώπηση του Λιθουανικού λαού θεωρήθηκε και ήταν έθνικιστικό. Α-

τό όμως δεν σημαίνει ότι δεν πρόκειται για έναν δίκαιο άγώνα. Οι Λιθουανοί δεν έχουν κανένα λόγο να θεωρούν τον έαυτό τους τμήμα του πολυεθνικού σοβιετικού κράτους έκτός αν αυτό είναι ή θέλησή τους. Και άποδεδειγμένα δεν είναι. Δεν ήταν αυτοί που είχαν υπογράψει την προσάρτησή τους στην ΕΣΣΔ τό 1940, μετά τό Ρωσογερμανικό Σύμφωνο Μολότωφ-Ρίμπεντροπ.

Η Λιθουανία δεν είναι ή πρώτη ούτε θα είναι άσφαλώς ή τελευταία πράξη του δράματος που παίζεται στην ΕΣΣΔ. Έχουν προηγηθεί οι είκοσι νεκροί διαδηλωτές της Γεωργίας τον περασμένο χρόνο και ή εκατόμβη του Άζερμπαϊτζάν, ενώ δεν χρειάζεται να είναι κανείς προφήτης για να προσθέσει και όλες σχεδόν τις υπόλοιπες δημοκρατίες.

Απέναντι στην έξαρση των έθνικών διεκδικήσεων ποιά είναι ή πολιτική του Γκορμπατσώφ; Μάλλον δεν υπάρχει. Τό θέμα με την Λιθουανία δεν προέκυψε ξαφνικά. Τό κίνημα «Σαγιούντις» δρ ά στο φώς της μέρας έδώ και τουλάχιστον δύο χρόνια, ή πρόθεση των Λιθουανών να διακηρύξουν την ανεξαρτησία τους ήταν προφανής έδώ και καιρό. Σ' όλα αυτά ή Μόσχα άπαντούσε στην αρχή με σιωπή, μετά με άπειλές και άυστηρές προειδοποιήσεις και τέλος με την άσαφή ύπόσχεση ενός νόμου που θα καθόριζε τή διαδικασία και τους όρους της άποσχισής των περιοχών εκείνων όπου θα έτίθετο παρόμοιο ζήτημα. Μέχρι σήμερα δεν έχει διευκρινιστεί τό περιεχόμενο αυτού του νόμου.

Όταν όλα αυτά τά «μέτρα» δεν απέδωσαν ή πλάστιγγα έγειρε προς τό μέρος του στρατού. Την ίδια στιγμή που ό Γκορμπατσώφ και άλλοι στενοί

συνεργάτες του διαβεβαίωναν σ' όλους τούς τόνους ότι το ζήτημα θα λυθεί ειρηνικά και δεν υπάρχει καμμία πρόθεση για έπιβολή στρατιωτικής λύσης, οι άλεξιπτωτιστές κατελάμβαναν την έδρα της Κεντρικής Έπιτροπής και άλλα δημόσια κτίρια και εισέβαλαν βίαια σε νοσοκομεία και ψυχιατρικές κλινικές για να συλλάβουν τούς λιποτάκτες Λιθουανούς που υπηρετούσαν στον Κόκκινο Στρατό. 'Ο άρχηγός του Έπιτελείου στρατηγός Βαρένικοφ δηλώνει ότι εκτελεί διαταγές και ενεργεί για την τήρηση της συνταγματικής τάξης.

Η διαφορά από μιά «κανονική» στρατιωτική επέμβαση είναι μάλλον τυπική. Σοβιετικά στρατεύματα σταθμεύουν νόμιμα στη Λιθουανία και οι άλεξιπτωτιστές απέφυγαν έπιμελώς να εισβάλουν στο κτίριο του Λιθουανικού κοινοβουλίου. Περιορίστηκαν στα κτίρια που συμβολίζουν την σοβιετική κυριαρχία, το κτίριο του ανεξάρτητου πλέον κομμουνιστικού κόμματος και το Ίνστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού.

Άλλά δεν σταμάτησαν εκεί. Προκηρύξεις με την ύπογραφή της όργάνωσης «Έντίσβο» που εκπροσωπεί τη ρωσόφωνη μειονότητα ρίχτηκαν από σοβιετικά στρατιωτικά έλικόπτερα καλώντας σε συγκέντρωση κατά της ανεξαρτησίας. Τό 9% του πληθυσμού είναι Ρώσοι και Πολωνοί που μετανάστευσαν στη Λιθουανία λόγω των καλύτερων συνθηκών ζωής στην περιοχή. Η άβεβαιότητα και η άνησυχία που τούς γέννησε ή προοπτική της ανεξαρτησίας της Λιθουανίας χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία κινήματος ύπερ της παραμονής της δημοκρατίας στην ΕΣΣΔ. Έπρόκειτο για μιά καθαρή πρόκληση που πέρασε χωρίς συνέπειες.

Ο στρατός όμως παραμένει, έτοιμος για κάθε ένδεχόμενο και οποιαδήποτε στιγμή ο πόλεμος νεύρων μπορεί να μετατραπεί σε άνοιχτή επέμβαση. Άν ή άντισυγκέντρωση της «Έντίσβο» δεν προσέφερε αυτή την άφορμή μιά άλλη μπορεί εδκόλα να βρεθεί. Τό λιθουανικό λιμάνι της Κλαϊπέντα είναι μιά από τίς λιγοστές έξόδους της ΕΣΣΔ προς τη Βαλτική και ναύσταθμος του σοβιετικού στόλου. Έπιπλέον κατοικείται στην πλειοψηφία του από Ρώσους.

Ο μόνος δρόμος είναι οι διαπραγματεύσεις για μιά ειρηνική διευθέτηση του προβλήματος έπανέλαβε άρκετές φορές ο Μπούς και άλλοι άνησυχούντες δυτικοί. Όμως κανείς δεν έσπυσε να άναγνωρίσει τό δικαίωμα στην αυτοδιάθεση της Λιθουανίας, παρά τό γεγονός ότι πολλά άπ' αυτά τά κράτη ούδέποτε άναγνώρισαν την προσάρ-

τησή της στην ΕΣΣΔ· τά συμφέροντα των μεγάλων έλάχιστες φορές συμπύπτον με τό δίκαιο των μικρών. Τό δημοψήφισμα προτείνει έμμέσως ως λύση ο Γκορμπατσόφ άν προηγουμένως οι Λιθουανοί άποσύρουν την διακήρυξη της ανεξαρτησίας τους. Οι Λιθουανοί άρνούνται να θέσουν ύπό άίρεση αυτό που άποφάσισαν ένα μήνα πριν με τίς εκλογές για τό τοπικό Κοινοβούλιο. Άντιπροτείνουν την έναρξη διαπραγματεύσεων σε ούδέτερη χώρα (τήν Πολωνία ή την Ίσλανδία πρότεινε ο Λιθουανός άντιπρόεδρος). Δέχον-

ται την διατήρηση σοβιετικών στρατευμάτων στο έδαφός τους ύπό μορφή παροχής διευκολύνσεων σε ξένη δύναμη και κατοχύρωση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων.

Ίσως κατά βάθος θα προτιμούσε να μην διαλέξει τίποτα από τά δύο. Άλλά δεν έχει πλέον την πρωτοβουλία των κινήσεων. Οι Έσθονοί με διαστακτικότερα βήματα βαδίζουν και αυτοί προς την ανεξαρτησία, τό ίδιο θα κάνουν και οι Λετονοί. Στη Βαλτική ή ιστορία γράφεται κάθε μέρα.

Θάνας Χατζόπουλος

Τιμισοάρα:

Έ επανάσταση σε άπευθείας μετάδοση

Η άληθινή ιστορία για την Τιμισοάρα. Με αυτό τον τίτλο ή γαλλική Liberation (4.4.90) μās ξαναγυρίζει πίσω σε εκείνα τά τρομακτικά γεγονότα του Δεκεμβρίου του '89, που στάθηκαν και ή άπαρχή της ρουμανικής επανάστασης. Έκατό τόσες ήμέρες μετά οι δημοσιογράφοι της έφημερίδας μέσα από μαρτυρίες και συνεντεύξεις προσπαθούν να ριζούν φώς στα γεγονότα, να τά «δέσουν» μεταξύ τους, παρακολουθώντας μέρα τή μέρα, ώρα την ώρα, τό ξετύλιγμα της άντίστασης το λαού της Τιμισοάρα, που καταλήγει σε μιά καθολική εξέγερση κατά τό καθεστώς. Οι θρυλικές φιγοϋρες της εξέγερσης, της έμψύχωσης του λαού δεν είναι μόνο ο ούγγρικής προέλευσης ιερέας Τόκες, που ή Σκουριτάτε θέλει να τον έξορίσει τριακόσια χιλιόμετρα πέρα από τον ναό του, άλλα άπλοι άνθρωποι, εργάτες, υπάλληλοι, φοιτητές, νοικοκυρές. Άν στην αρχή της διαμαρτυρίας βρίσκεται ένα συγκεκριμένο θρησκευτικό γεγονός, ή άπαγόρευση να ιερουργεί ο Τόκες, γρήγορα τό θρησκευτικό ζήτημα πολιτικοποιείται. «Γιατί δεν έχουμε να φάμε; Γιατί δεν έχουμε φώς»; άναρωτιέται μιά νοικοκυρά. Τό σύνθημα «κάτω ο Τσαουσεσκου», που κάποιους τολμά να φωνάζει έξω από την εκκλησία του Τόκες βρίσκει τον άπόηχό του στο «θέλουμε δημοκρατία». Ο παλιός εθνικός ύμνος των Ρουμάνων —Ρουμάνοι ξεσηκωθείτε— γίνεται τό τραγούδι του έξεγερμένου λαού.

Η άλλη πλευρά άπαντά. Στην αρχή έπι τό έργον βρίσκονται οι πυροσβέστες. Τόνοι νερού έξαπολούνται κατά των διαδηλωτών σε όλα τά σημεία της πόλης, όπου πραγματοποιούνται άυθόρμητες συγκεντρώσεις. Η στάση του στρατού είναι άντιπατική. Άλλο πυροβολεί «στο ψαχνό», άλλο τά όπλα δεν έχουν σφαίρες. Οι φήμες όρ-

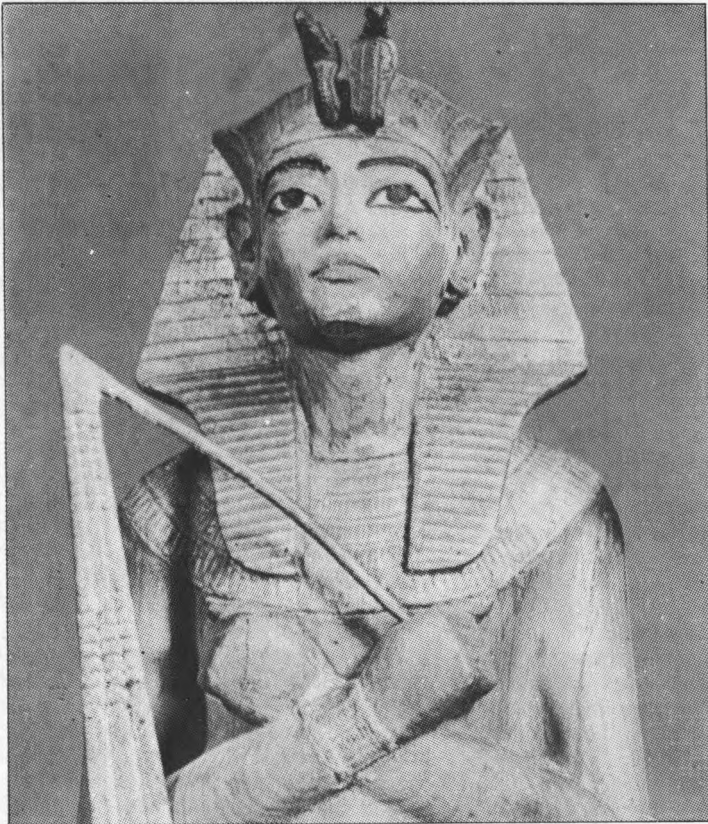
γιάζουν. Νεκροί, τραυματίες, συλλήψεις.

Οι Έυρωπαίοι μαθαίνουμε εκπληκτοι τά γεγονότα. Τό καθεστώς άντιστέκεται σκληρά, πνίγει στο αίμα την εξέγερση των κατοίκων της Τιμισοάρα. Η εικόνα από την άνακάλυψη ενός κενοτάφιου στα περίχωρα της πόλης, με ττώματα άκρωτηριασμένα, κάνει τό γύρο του κόσμου. Πρώτο τό σοβιετικό πρακτορείο Τάς κάνει λόγο ότι δολοφονήθηκαν 800 παιδιά. Η ρουμανική και ή ούγγρική τηλεόραση μιλούν για 4.637 νεκρούς, 1282 τραυματίες, 13.214 συλλήψεις και για 7.613 καταδικασμένους σε θάνατο. Πρόκειται πραγματικά για μιά πραγματική σφαγή που έπιβεβαιώνεται και από τό άρτι συγκροτηθέν «Έθνικό Συμβούλιο Σωτηρίας».

Τό κενοτάφιο της Τιμισοάρα άπετέλεσε έτσι την άπαρχή της Ρουμανικής επανάστασης. Στη Δύση ζήσαμε την «Επανάσταση σε άπευθείας μετάδοση» από τά διάφορα τηλεοπτικά κανάλια, τούς άνταποκριτές τους, τά ραδιόφωνα. Οι όδομαχίες στη Βουδαπέστη, και σε όλόκληρη τή χώρα, από τετράγωνο σε τετράγωνο, από πόρτα σε πόρτα, αύξησαν δραματικά τον άριθμό των θμμάτων σε 50, 60 ή και 80.000.

Σήμερα όμως, τέσσερις μήνες άργότερα, όλοι γνωρίζουμε ότι τό κενοτάφιο της Τιμισοάρα ήταν άνύπαρκο. Ότι «στήθηκε» άκριβώς για να άποτελέσει την άπαρχή της εξέγερσης. «Στήθηκε» για να πιστέψουν όλοι οι Ρουμάνοι, κι έμεις μαζί τους, ότι τά πάντα μπορούσαν να συμβούν. Και δέκα έκατομμύρια νεκροί άν έλεγαν στους Ρουμάνους ότι ύπήρχαν, διηγείται ο δημοσιογράφος της Liberation, θα γινόταν πιστέυτο, γιατί όλοι περιμεναν τό άφάνταστα χειρότερο. Ποιός δεν θυμάται ότι ή πρώτη έδρα του Συμβουλίου Έθνικής Σωτηρίας ήταν τό στούντιο της ρουμανικής τηλεόρασης; Τά πάντα «σε άπευθείας μετάδοση», τά γεγονότα, οι δηλώσεις, τά σχόλια, ή παραμικρή γκριμάτσα του πρωθυπουργού Πέτρε Ρομάν άλλα συγχρόνως και οι φήμες. Και έδώ βρι-

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΓΚΩΤΙΕ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΥΜΙΑΣ

«... ποιος δε θυμάται το συμπόσιο του Φαραώ και το χορό των σκλάβων, και τη θριαμβευτική επάνοδο του στρατού, στην ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΥΜΙΑΣ; Η φαντασία του αναγνώστη νιώθει πως μεταφέρεται στο πραγματικό· ανασαίνει το πραγματικό· μεθάει με μια δεύτερη πραγματικότητα, δημιουργημένη από τη μαγεία της Μούσας».

(Γράμμα του Μπωντλαίρ στον Γκωτιέ)

Διάθεση:

1. ΠΑΤΑΡΙ, Χ. Τρικούπη 31, τηλ. 3602542.
2. ΠΡΟΟΔΟΣ, Μεσολογγίου 5, τηλ. 3621001.
3. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ - ΚΑΝΑΚΗΣ, Ζ. Πηγής 2, τηλ. 3623113.
4. ΧΡΙΣΤΑΚΗΣ, Σόλωνος 81, Τηλ. 3607876.

Θεσσαλονίκη:

5. Α. ΠΟΥΛΟΥΚΤΣΗ & ΣΙΑ, Λασσάνη 9, τηλ. 285857.

ΚΑΛΕΝΤΗΣ Μαυρομιχάλη 5 - Τηλ. 3623553

σκειται μία ουσιαστική πλευρά του ζητήματος. Πώς ή διάδοση σκόπιμων και ψευδών ειδήσεων, ή επίσημοποίηση και ή νομιμοποίησή τους από την τηλεόραση και μέσα από επίσημα χείλη, επέδρασε καθοριστικά στο ίδιο τόξετύλιγμα των γεγονότων.

Ένα ουσιαστικό μάθημα. Νά κατανοήσουμε δηλαδή πώς στο ίδιο τόξετύλιγμα των γεγονότων, στην ίδια την εξέλιξη της εξέγερσης σέ επανάσταση, υπήρξε και μία άθεατη πλευρά, αυτή της χειραγώγησης της σκέψης και των συναισθημάτων μας, της λογικής κατανόησης για τό τί ακριβώς συνέβαινε και της όργης μας. Ή δύναμη του «μέσου» στηρίχθηκε πάνω σέ «άληθινές εικόνες ψεύτικων πραγματικοτήτων» όπως επίσημαινει ή Λιβερατιον μέ καθυστέρηση έκατό ήμερών, ζητώντας ταυτόχρονα συγγνώμη από τους αναγνώστες της γιατί και ή ίδια είχε πρωταγωνιστήσει σ' αυτή την τερατώδη ύπερβολή.

Σήμερα γνωρίζουμε ότι τό τίμημα της εξέγερσης στοίχισε 639 νεκρούς και μερικές έκατοντάδες άγνοούμενων. Μήπως όμως ή όλη εξέλιξη της κατάστασης μäs επιτρέπει έκατό ήμερών, σέ άμφισβήτηση την καθολική αντίσταση του ρουμανικού λαού, νά θέσουμε την Ήπανάστασή του έντός εισαγωγικών; Καί βέβαια όχι. Οι «λιγοστοί» νεκροί και άγνοούμενοι δέν τό επιτρέπουν σέ κανένα. Γιατί, άν αφήσουμε τό παιγνίδι των ΜΜΕ, έξακόσιοι νεκροί, ένας νεκρός ή έβδομήντα χιλιάδες είναι έξίσου άβάσιμος φόρος αίματος.

Ήνδρέας Πανταζόπουλος

Κυκλοφορεί μετά τό Πάσχα

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

Δίμηνη Ήπιθεώρηση θεωρητικού πολιτικού διαλόγου. Κοινωνιολογία, Φιλοσοφία, Πολιτική

Έκδόσεις Διάλογος και Προοπτική
Μαυροματαίων 2, τηλ. 8222533

Ἡ γιουγκοσλαβική διαδρομή

Ἐνα θλιβερό «παράθυρο» τοῦ ἑκπαιδευτικοῦ μας συστήματος

Τό Βῆμα τῆς 1ης Ἀπριλίου κατόρθωσε νά τοὺς μετρήσει... Σέ σχετικό ρεπορτάζ ἀναφέρεται ὅτι ἀπό τίς 4.000 μετεγγραφές φοιτητῶν σέ ἑλληνικά πανεπιστήμια, πού ἐκκρεμοῦν, οἱ «3.350 ἔχουν γίνει ἀπό φοιτητές πού πάσχουν (ὅπως τουλάχιστον ἐμφανίζονται στή πιστοποιητικά πού ἔχουν προσκομίσει) ἀπό κατάθλιψη, σχιζοφρένεια, μελαγχολία, καρκίνο καί λευχαιμία!»

Συχνά, ἡ ἴδια ἡ αἴτηση ἀποκαλύπτει τὸ πρόβλημα. Κακογραμμένη, ἀπελπιστικά ἀνορθόγραφη, μέ σύνταξη καί ἔκφραση πού θά δικαιολογούσαν τὴν ἀπόρριψη μαθητῆ τοῦ δημοτικοῦ. Ὁ λόγος τῆς ἐπιλογῆς τῆς «γιουγκοσλαβικῆς διαδρομῆς» παρουσιάζεται ἐκεῖ διαυγής. Ὅσο κι ἂν θεωρηθοῦν μέτριες, ἀθλιές καί προβληματικές, οἱ εἰσαγωγικές ἐξετάσεις γιά τὰ ἐγγῶρια Α.Ε.Ι, εἶναι ἀνυπέβλητο ἐμπόδιο ὡστόσο γιά τοὺς μὴ γνωρίζοντες γραφή. Συνήθως, γιά τὴ «φοίτηση» (γιά τὴν ἐγγραφή) στὰ Α.Ε.Ι. τῆς γείτονος τό ἐλάττωμα αὐτὸ εἶναι ἀνευ σημασίας. Τὰ κάποια δολάρια πού θά πληρωθοῦν γιά τὴν ἐγγραφή, τὴ βίζα καί τὴν βραχύχρονη ἔστω παραμονή, εἶναι πῶς ἀποτελεσματικὸ ἐπιχείρημα. Ἐξάλλου ὁ στόχος εἶναι πολὺ περιορισμένος. Νά βεβαιωθεῖ, δηλαδή, ἡ ἐπιτυχία σέ ἓνα ἢ δύο μαθήματα πού, μέ τὴ βοήθεια «γραμματέων», δικηγόρων καί μεταφραστῶν θά ἀναβαθμιστοῦν ὡς τὴν πολυπόθητη «ἐπιτυχία στὰ μαθήματα τοῦ πρώτου ἔτους» πού ὁ περὶ μετεγγραφῶν νόμος ἐπιβάλλει.

Στόν χώρο τῶν Τμημάτων Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας, τὰ μαθήματα αὐτά θεωρητικῶς εἶναι πέντε ἀλλά στήν πράξη ἓνα. Τό παράδοξο ἐξηγεῖται μέ μιά σειρά ἀναγωγῶν. Τό πρῶτο ἀπό αὐτὰ ἔχει τίτλο «ἀρχές παλλαϊκῆς ἀμυνας» καί φυσικά ἀφορᾷ μόνο τοὺς Γιουγκοσλάβους. Κατὰ συνέπεια οἱ Ἕλληνες μποροῦν νά τό καταγράψουν ὡς ἐπιτυχία! Τό δεύτερο λέγεται «μαρξισμός καί σύγχρονη κοινωνία» καί οἱ πάντες πετυχαίνουν σ' αὐτό μέ τόν σταθερό καί ἀναλλοίωτο βαθμὸ 6 (ἔξι). Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τρία, τὰ δύο μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς μαθήματα ἐπιλογῆς μέ δικαίωμα μεταφορᾶς στὰ ἐπόμενα ἔτη. Μέ βάση τὴ λογικὴ τῆς ἀπλοποίησης, παύουν νά θεωροῦνται μαθήματα τοῦ ἔτους καί δίπλα τοὺς μιά χειρόγραφη ἔνδειξη δικαιολογεῖ αὐτόν τόν ἐξοβελισμό.

Τελικά, ἀπομένει ἓνα μάθημα. Στὶς ἐνενηντα ἀπὸ τίς ἑκατὸ περιπτώσεις πρόκειται γιά τὴν Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία, ἡ ὁποία καί ἀναλαμβάνει μόνη τῆς νά ἐπικυρώσει τὴν ἐπιτυχία τοῦ ὑποψηφίου «σέ ὅλα τὰ μαθήματα τοῦ πρώτου ἔτους», ὅπως ἄλλη χειρόγραφη προσθήκη προσδιορίζει. Ἡ μετεγγραφή γίνεται δυνατὴ καί ὁ πόλεμος τῶν αἰτήσεων μπορεῖ νά ἀρχίσει.

Γιά νά καλύψουν τὰ κενὰ λογικῆς πού παρουσιάζει αὐτὴ ἡ ἀναγωγή τῶν πραγμάτων στήν ἀπλουστευτικὴ τους ἐκδοχή, οἱ αἰτήσεις παρουσιάζονται σίγουρες γιά τόν ἑαυτὸ τους καί μάλλον ἀπειλητικές γιά ἐκείνους πού θά ἀναλάβουν νά τίς ἐλέγξουν καί νά τίς ἱεραρχήσουν. «Ἡ μὴ ἔγκριση τῆς μετεγγραφῆς μου εἶναι ἀνεξήγητη» παρατηρεῖ ἡ μία. Ἡ μὴ ἀποδοχὴ τοῦ αἰτήματός μου, παρατηρεῖ ἄλλη αἰτούσα, «...θὰ προκαλέσει στή συνείδησή μου τὴν αἴσθηση τῆς ἀδικίας

καί τῆς ἀνίσης μεταχείρισης ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας καί τῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς Σχολῆς σέ βάρος μιάς νέας πού, παρά τίς δυσχέρειες πού ἀντιμετωπίζει, ἐπιθυμεῖ νά σπουδάσει καί νά συνεισφέρει μέ τίς δυνάμεις πού διαθέτει στό κοινωνικὸ σύνολο». «ΖΗΤΩ...», τονίζει μέ κεφαλαία μιά τρίτη αἴτηση, ἀτόμου πού ἀρχικά ἀπορρίφθηκε, «...νά γίνει δεκτὴ ἡ ἐνστασή μου αὐτή. Νά ἀκυρωθεῖ καί ἐξαφανισθεῖ (!) ἡ ἀπόφασή Σας (κεφαλαῖο παρ' ὅλα αὐτὰ στό Σας!)... νά γίνει δεκτὴ ἡ αἴτησή μου...».

Μερικὲς φορές, ἡ ἀπειλητικὴ διάσταση τονίζεται καί ἀπὸ τὴν παρουσία δικηγόρου στήν ὅλη διαδικασία. Δικηγόρου πού, γιά παράδειγμα, ἀναλαμβάνει νά ἐξηγήσει στὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς πῶς οἱ γονεῖς δέν φταῖνε γιά τὴν ἀποστολὴ τῶν παιδιῶν τους στὴν Γιουγκοσλαβία ἢ στὴν Ρουμανία. Ἐνοχος ἦταν ἡ Ἀριστερά (!) τοῦ καιροῦ ἐκείνου πού τοὺς ἔπεισε ὅτι οἱ σπουδές εἶναι λαμπρές στὶς χώρες τοῦ σοσιαλισμοῦ καί παγίδευσε ἔτσι τὰ παιδιά!! Θαυμάσιο ἐπιχείρημα πού συνοδεύει τὰ πιὸ συχνὰ καὶ μονότονα περὶ ἀσθενειῶν, ἀθλιας οἰκονομικῆς κατάστασης καί ἄλλα παρόμοια. Εἰδικὰ στό χώρο τῶν αἰτήσεων γιά οἰκονομικοὺς λόγους τὸ χάος προκύπτει μέ ἐντυπωσιακοὺς τρόπους. Τὸ σύνολο περὶ τοῦ τῶν φορολογικῶν δηλώσεων πού ὑποβάλλουν παιδιά ἰδιοκτητῶν ταξί, ἀναφέρει εἰσοδήματα κάτω τῶν 500-700.000 τόν χρόνο. Οἱ ἀγρότες ζοῦν — καί πληρώνουν γιά τὰ σπουδάζοντα στήν Γιουγκοσλαβία παιδιά τους — μέ ποσὰ κάτω τῶν 300.000 ἐτησίως (βεβαιώσεις τῶν προέδρων τῶν κοινοτήτων τους). Οἱ ἰδιοκτῆτες ἐστιατορίων ἢ πιτσαριῶν κ.λπ. παρουσιάζονται νά φυτοζωοῦν μέ 200-300 ἢ 500.000 τόν χρόνο. Τελικά, ἂν προκύψουν μέσα ἀπὸ τὸν ὄκεανό αὐτὸ τῆς ὑποκρισίας κάποιοι πραγματικά φτωχοί, δύσκολα θά γίνει πιστευτός. Ἡ μικρομεσαία ἀθλιότητα ἔχει καί αὐτὴν τὴν τραγικὴ παράμετρο. Τὸ ὅτι δηλαδή ἀπαγορεύει τὴν ἀσκηση κοινωνικῆς πολιτικῆς, τόσο ἀναγκαῖας μερικὲς φορές.

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει μέ τίς — φέρουσες σφραγίδες νοσοκομείων τοῦ ΕΣΥ — ἱατρικὲς βεβαιώσεις. Εἶναι στατιστικὰ ἀδύνατο νά ὑπάρχει τέτοιο ποσοστὸ ἀναπήρων, παραμορφωμένων, διαβητικῶν, καρδιακῶν, προβληματικῶν, τέλος πάντων νέων! Φαίνεται ὅτι ἡ εὐκολὴ σφράγιση πιστοποιητικῶν δέν εἶναι ἀποτελεσματικὸν προνόμιο τῶν γιουγκοσλαβικῶν πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν... Ἄς ἀφήσουμε τέλος ἀσχολιάστη τὴν πιὸ θλιβερὴν λιτανεία τῆς μετεγγραφικῆς περιπέτειας. Τὰ τηλέφωνα, τοὺς βουλευτὲς καί πολιτευτὲς, τοὺς «γνωρίζοντες τὴν περίπτωσή», τοὺς ἀπελπισμένους γονεῖς, τοὺς ὀργισμένους γιά τὴν «κοινωνικὴ ἀδικία» πού γίνεται στό παιδί συγγενεῖς. Τὰ κλάμματα, τίς ἀπειλές, τίς ὑστερικὲς κρίσεις. Ἐνταση καί πίεση σ' ἓνα χώρο τόν ὁποῖο ὁ νομοθέτης ἀφήνει ἐκθετο σέ κάθε εἶδος ἐκβιασμό καί σέ κάθε εἶδος ἀπάτη.

Ἡ «γιουγκοσλαβικὴ διαδρομὴ» εἶναι ὅμως θέμα πού ἀφορᾷ ἑκατοντάδες, ἴσως χιλιάδες ἄτομα. Δέν πρόκειται μόνο γιά παιδιά πού κατοικοῦν στὶς βόρειες ἐπαρχίες τῆς χώρας, στὴ Θράκη, στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία, στὴν Ἡπειρο, στὴν Θεσσαλία. Ἡ Κρήτη ἔχει καί αὐτὴ σημαντικό μερίδιο, ὅπως καί ἡ Ἀθήνα καί ἄλλες νεόκοπες «πανεπιστημιακὲς πόλεις» τῆς χώρας μας. Κοινωνικά, θά παρατηροῦσε κανεὶς

ὅτι ἡ διαδρομὴ αὐτὴ εἶναι ἀποκλειστικὸ περι-
που προνόμιο τῶν «μικρομεσαίων» — ὅπως συμ-
βατικά ὀνομάζονται — στρωμάτων. Ἀυτοκινη-
τιστές, τεχνίτες (ὕδραυλικοί, ἐργολάβοι, κ.λπ.,
ὄχι ἀνειδίκευτοι), ἰδιοκτῆτες ἐμπορικῶν κατα-
στημάτων (βενζινάδικα, πιτσαρίες, τουριστικά,
συνεργεῖα αὐτοκινήτων, κ.λπ.), εἰσοδηματίες ἀ-
κινήτων, μᾶλλον σέ τουριστικές περιοχές. Λι-
γότεροι, ὡς σπάνιοι, οἱ ἱερεῖς, οἱ δικηγόροι, οἱ
μισθωτοί, οἱ ἀνειδίκευτοι ἐργάτες. Σπανιότατοι
οἱ δημόσιοι υπάλληλοι, οἱ ἐκπαιδευτικοί, τὰ ὅ-
ποια στελέχη. Ἡ «διαδρομὴ» ἔχει σαφὴ καὶ αὐ-
στηρῶς καθορισμένα κοινωνικά ὄρια.

Ἴσως νὰ εἶναι υπερβολικὰ εὐκολὴ λύση ἡ ἀ-
πόδοση εὐθῶν γι' αὐτὴν τὴν θλιβερὴ ὡς δρα-
ματικὴ ὑπόθεση στό κράτος καί στόν νομοθέτη.
Ὅπως ὅποτε κάποιες κοινωνικές τάξεις ἐξυ-
πηρετοῦνται μέ τὴν ἀνοχὴ καί τὴν ἐνίσχυση αὐ-
τῶν τῶν ἀθλιῶν διαδρομῶν ἀλλά, στό κάτω-
κάτω τὸ δημοκρατικὸ μας κράτος εἶναι γνωστό
ὅτι ἀνήκει κατὰ τι περισσότερο στόν μικρομε-
σαῖο κοινωνικὸ χῶρο παρά σέ ὄλους τοὺς ὑπό-
λοιπους μαζί. Τολμῶ μάλιστα νὰ πῶ ὅτι εἶναι
μᾶλλον πρὸς τιμὴν τοῦ νομοθέτη τὸ γεγονός ὅτι
τόλμησε νὰ ἀφήσει κάποιες δυνατότητες στό
πανεπιστημιακὰ τμήματα γιὰ ἀναχαίτιση ἢ
ἔστω φιλτράρισμα τοῦ δυναμικοῦ αὐτοῦ ρεύ-
ματος.

Στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ ταξικές συμπεριφο-
ρές. Οἱ κοινωνικές αὐτές ομάδες πού (στά 1989,
ἔτος Α' τῆς οικονομικῆς κρίσης) ἐπιβάλλουν
στόν ἐφοριακὸ καί στό ἐπίσημο κράτος νὰ δε-
χτεῖ ὅτι τρέφουν οἰκογένεια καί Ι.Χ. (ἐπαγγελ-
ματικὸ φυσικὰ) μέ εἰσόδημα 300 ὡς 600.000
δραχμῶν τὸ χρόνο, θεωροῦν δικαίωμα τους καί
καθῆκον τους νὰ διευρύνουν τὸ πλέγμα τῶν κοι-
νωνικῶν παροχῶν μέ τὸ ὅποιο τὸ κράτος — ὡς
ἀπόρους καί δυστυχεῖς — τοὺς περιβάλλει, ὡς
τὴν παροχὴν ἰδιαίτερων προνομίων στόν ἐκπαι-
δευτικὸ μηχανισμό. Ὡς τὴν παγίωση μηχανι-
σμῶν πού θά τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ προσπερνοῦν
χωρὶς κόπο τοὺς μηχανισμούς ἐλέγχου καί ἀ-
ξιολόγησης τῆς γνώσης πού τὸ ἔθνικὸ ἐκπαιδευ-
τικὸ σύστημα ἐπιβάλλει. Ἔτσι, ἀπλά καί ἀθαί-
ρετα, ὅπως ἀπλές καί αὐθαίρετες εἶναι οἱ φορο-
λογικές τους δηλώσεις, τὰ σπίτια τους, οἱ σχέ-
σεις τους μέ τὴν ὑπόλοιπὴ κοινωνία. Κάτω ἀπὸ
αὐτὸ τὸ πρίσμα, μᾶλλον ἡρωϊκές εἶναι οἱ προ-
σπάθειες τῶν νομοθετῶν καί τῶν Ἐκπαιδευτι-
κῶν Ἰδρυμάτων πού προσπαθοῦν ν' ἀναχαίτι-
σουν τὸν χεῖμαρρο πού κυριαρχεῖ στόν γύρω
κοινωνικὸ χῶρο. Καί εἶναι ἰδιαίτερα παράξενο
(;) πού ἡ μητσοτακικὴ Νέα Δημοκρατία τὸ μό-
νο πού βρῖσκει νὰ πεῖ μπροστά σ' αὐτὰ τὰ φαι-
νόμενα εἶναι μιά περίπου συκοφαντικὴ ἐπίθεση
σ' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ Ἰδρύματα καί σ' αὐτοὺς
τοὺς περιοριστικούς κανόνες. Γίνεται ἔτσι σα-
φές πού κοινωνικὰ ἐπενδύει, εὐαγγελιζόμενη
τὴν «ἀνάπλαση» τῆς χώρας. Καί ἀκόμα σαφέ-
στερο πρὸς τὰ πού θά μᾶς οδηγήσει.

Τελικά, ἡ «γιουγκοσλαβικὴ διαδρομὴ», εἶναι
μιά ἀκόμα ἐνδειξη γιὰ τὴ μορφή τῆς κοινωνίας
μας, γιὰ τοὺς προσανατολισμούς τῆς κρατού-
σας πολιτικῆς, γιὰ τίς βαθιές ρίζες τῆς ἐξαθλίω-
σης. Ἐμπρός, λοιπόν, γιὰ νέες μικρομεσαῖες
«λαϊκὲς κατακτήσεις»!

Γιώργος Μαργαρίτης

Ὁ Πολίτης κινδυνεύει ἀλλά μπορεῖ νὰ σωθεῖ!

Φίλοι ἀναγνώστες, δέν εἶναι πρώτη φορά πού ὁ *Πο-
λίτης* κινδυνεύει, γιατί οἱ καιροὶ χαλεποί, γιατί τὰ ἐ-
ξοδα δυσβάστακτα, τὰ χρέη μεγάλα. Ἄλλους πό-
ρους δέν ἔχουμε παρά τὴ δουλειά μας, τὴ συμπαρά-
σταση τῶν φίλων, τὴ συνδρομὴ τῶν ἀναγνωστῶν.
Ὁ καλύτερος τρόπος νὰ βοηθήσετε εἶναι νὰ *γρα-
φτεῖτε συνδρομητές*. Γιατί τὰ πλεονεκτήματα εἶναι
πολλά. Παίρνετε τὸ περιοδικὸ στό σπίτι σας, δέν τό
ψάχνετε, μάταια πολλές φορές, στὰ περίπτερα, ὅ-
που δέν μπορεῖτε νὰ τό βρεῖτε γιατί μοιράζονται λίγα
ἀντίτυπα. Σέ μᾶς πάλι ἡ συνδρομὴ ἐπιτρέπει νὰ
μειώνουμε τὸ τιράζ, νὰ τό κρατᾶμε κοντὰ στόν ἀ-
ριθμὸ τῶν πωλήσεων κι ἔτσι νὰ μειώνουμε τὰ ἐξοδά.
Βέβαια, τὸ ταχυδρομεῖο ἀργεῖ κάπως. Ὅμως ὁ *ΠΟ-
ΛΙΤΗΣ* δέν εἶναι περιοδικὸ ἐπικαιρότητας.

Ἄλλὰ ἐκτός τούτου:

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ ΠΡΟΣΦΕΡΕΙ

1. Ὅλα τὰ τεύχη τοῦ ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 100, (ἀπὸ τὸ
1976 ἕως τὸ 1989).
2. Ὅλα τὰ τεύχη τοῦ *Δεκαπενθήμερου Πολίτη*, (1 ἕ-
ως 75) ἀπὸ τὸν *Νοέμβριο τοῦ 1983 ὡς τὸν Νοέμ-
βριο τοῦ 1986*.

Ὅλα αὐτὰ μόνο μέ 10.000 δρχ.

(σύν τὰ ταχυδρομικά γιὰ τὴν τυχόν ἀποστολὴ τῶν
τευχῶν μέ ἀντικαταβολή)

Μέ 10.000 δρχ. ὄχι μόνο προμηθεύεσθε ὅλο τὸ πε-
ριοδικὸ ἀλλά μᾶς βοηθήστε νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὸ
στόκ, τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς πού ἔχουμε ἀνάγκη χρη-
μάτων περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά.

Μπορεῖτε ἀκόμη νὰ προσφέρετε ὡς δῶρο σέ φί-
λους σας μιά συνδρομὴ στόν *Πολίτη*. Ἴσως εἶναι
καλύτερο δῶρο ἀπὸ ἓνα βαζάκι ἢ ἓνα κεράκι.

Συνδρομὲς ἐσωτερικοῦ 12 τεύχη 2.500 δρχ.

Συνδρομὲς γιὰ τὴν Εὐρώπη 12 τεύχη 3.000 δρχ.

Ἄλλες χώρες, 3.300 δρχ.

Φοιτητικὴ ἐτήσια 1.500, ἐξάμηνη 800.

Γραφτεῖτε, λοιπόν, συνδρομητές στόν Πολίτη,
μὴν ἀμελεῖτε νὰ ἀνανεώσετε τίς συνδρομὲς πού
ἔληξαν. Ἀρκεῖ μιά ταχυδρομικὴ ἐπιταγή, πα-
ρόλο πού ὅλοι ἔχουμε κακές σχέσεις μέ τὸ τα-
χυδρομεῖο.

Τὸ περιοδικὸ ἔτσι μπορεῖ νὰ σωθεῖ.

ο Πολίτης.

Τό παρόν ως ιστορία

Σημειώσεις για τόν πασοκικό λαϊκισμό

Άνδρέα Πανταζόπουλου

Ο δρος λαϊκισμός τά τελευταία χρόνια έχει εισβάλλει στό πολιτικό μας λεξιλόγιο μέ απαιτήσεις κατανόησης τών κοινωνικών και πολιτικών πραγμάτων, αποτελώντας συγχρόνως προνομιακό πεδίο τής πολιτικής αντίπαλότητας. Πολιτικό έργαλειό και πολιτική στρατηγική για τά κόμματα, έννοιολογικό έργαλειό για τήν έπιστημονική κοινότητα, ήθική κατηγορία για τό σύνολο του πληθυσμού, ό δρος αυτός αποτελεί σήμερα τό μοναδικό έρμηνευτικό πλαίσιο τής συνολικής κίνησης τής κοινωνίας, και συγχρόνως ανεξίτηλο στίγμα της, τό καταραμένο της απόθεμα, ανεξάντλητη πηγή στρεβλώσεων και άνομίας. Η κοινωνία και οι ιθύνοντες της σπεύδουν μέ μία καταπληκτική άνεση νά άναγνωρίσουν τό πρόσωπό τους πού ξαφνικά και ίσως άναίτια τούς άποκαλύπτεται. Είναι αυτή ή άνεση πού πρέπει νά μάς βάζει σέ ύποψίες. Παραταύτα ή όποιαδήποτε πολιτική σκοπιμότητα δέν πρέπει νά καλύπτει τήν ύπαρξη του φαινομένου, τή διαδικασία άναπαραγωγής του, τούς λόγους δημιουργίας του.

Οι άπόπειρες άνίχνευσης τών στοιχείων πού συνθέτουν τό λαϊκιστικό φαινόμενο προσκρούουν και σέ ένα δεύτερο εμπόδιο, αυτή τή φορά καθαρά έπιστημολογικό. Έμπρός σέ ένα μεθοδολογικό χάος, όπου ή πύο μέτρια δημοσιογραφική παρατήρηση βρίσκει τή θεωρητική της νομιμοποίηση στόν πύο άγαρμπο έπιστημονικό έκλεκτικισμό, κάποιες αξιόλογες προσπάθειες, στην καλύτερη περίπτωση, άντιμετωπίζονται μέ ένα γενικό σκεπτικισμό.

Όπως και νά έχει, τό πρόβλημα εξακολουθεί νά ύπάρχει. Ένα πρόβλημα έξαιρετικά πολύπλοκο, σέ κάθε περίπτωση δυσνόητο τόσο ως προς τίς αίτίες όσο και ως προς τά αποτελέσματα πού παράγει, πού ή προσέγγισή του άπαιτεί, κατά τή γνώμη μου, δύο ειδών τομές: μία στό κοινωνικό και μία στό πολιτικό επίπεδο, όπως αυτά διαμορφώνονται μετά τόν Έμφύλιο πόλεμο. Δέν νομίζω ότι πρέπει νά επιμείνουμε στό γιατί επιλέγουμε τόν Έμφύλιο πόλεμο ως άφεταιρία. Έντούτοις πρέπει νά έπισημανθεί ότι οι άπόψεις πού θά άναπτυχθούν στή συνέχεια δέν θεωρούν τά μετεμφυλιοπολεμικά κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα έντελώς άποκομμένα από τά άντίστοιχα του μεσοπολέμου. Βέβαια καμιά εύθύγραμμη σχέση δέν ένώνει τά μέν μέ τά δέ. Τά χρόνια τής Κατοχής σηματοδεύουν μία άποφασιστική στροφή για τή μετέπειτα πολιτική και κοινωνική ζωή τής χώρας, ή πρωτόβουλη δράση τών λαϊκών μαζών μέσω του ΕΑΜ, μέ πρωτοπόρους τούς κομμουνιστές και το ΚΚΕ προαναγγέλλουν, άν όχι ένα ριζικά διαφορετικό μέλλον, τουλάχιστον, μία σημαντική άνατροπή

τής μεσοπολεμικής τάξης πραγμάτων. Και όμως βασικά στοιχεία όργάνωσης τής προπολεμικής πολιτικής ζωής εξακολουθούν νά διατρέχουν και νά διχάζουν τόν κοινωνικό σχηματισμό. Έντελώς ένδεικτικά μπορούν νά άναφερθούν: ό θεσμός τής μοναρχίας, οι άπόπειρες μερίδων τής μεταπολεμικής πολιτικής τάξης για τήν ιδιοποίηση προπολεμικών πολιτικών συμβολισμών (π.χ. βενιζελισμός) και τέλος όσον άφορά τό άριστερό μέρος του πολιτικού φάσματος τήν ολοκλήρωση τής «μπολσεβικοποίησης» του, άρα τήν άδυναμία του νά μολιάσει στό πραγματικό κίνημα τή μαρξιστική θεωρία.

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΕΩΣ ΤΟ 1967

«Έμεις» και «αυτοί»: Μέσα από αυτές τίς δύο ταυτότητες του διπόλου εικονογραφούνται όλα τά πεδία τών ταξικών θέσεων όπως τίς βιώνουν οι λαϊκές τάξεις. Η έπιλογή του δρου κατώτερες ή λαϊκές τάξεις δέν είναι άθώα και αυτό για δύο λόγους. Πρώτο, θεωρώ ότι μπορούμε νά μιλήσουμε για κοινή «κουλτούρα» ή για «ειδική» κοινωνική πρακτική αυτών τών τάξεων ιδιαίτερα κατά τή διάρκεια εκείνων τών περιόδων όπου ή συνολικότερη διάρθρωση τής κοινωνικής ζωής δέν επιτρέπει τήν κατάκτηση εκ μέρους αυτών τών τάξεων τής πολιτικής και μορφωτικής τους άυτονομίας. Δεύτερο, ή έλληνική περίπτωση στην περίοδο πού άνοίγει μετά τόν Έμφύλιο πόλεμο, και άκριβώς έξαιτίας του, συνιστά μία ύποδειγματική περίπτωση όπου οι ταξικοί φορείς καλούνται νά άνασταθούν και νά άναζητήσουν τούς ταξικούς δομικούς προσδιορισμούς τους.¹

Ο κόσμος του «έμεις» και ό κόσμος τών «άλλων» περιγράφεται έξοχα από τόν Ρίτσαρντ Χόγκαρ στο έργο του 'Η

1. Για τούς δρους ταξική τοποθέτηση, ταξικός δομικός προσδιορισμός, βλέπε: Ν. Πουλιαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στόν σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, 1982.

κουλτούρα του φτωχού.² Ο Ρίτσαρντ Χόγκαρ παρουσιάζει δλη τή διαδικασία μορφοποίησης και έκφρασης τής κουλτούρας τών λαϊκών τάξεων τής Άγγλίας μέ φόντο τόν περιβάλλοντα χώρο του πρώτου μισού του αιώνα μας. Αξίζει νά καταγράψουμε τά βασικά στοιχεία πού συγκροτούν τήν κουλτούρα τών λαϊκών τάξεων, όπως τά παραθέτει ο Χόγκαρ, τό σύνολο δηλαδή τών προκαταλήψεων, τών δοξασιών και τών αποφθεγμάτων πού θέτουν σέ λειτουργία ποικίλους μηχανισμούς κάθετων διχοτομήσεων και αποκλεισμών, μέ δύο λόγια να γνωρίσουμε μέ επιτυχία τή *λαϊκή ιδεολογία*, σπονδυλική στήλη τής οποίας αποτελεί ή *βιωμένη εμπειρία*.

Ο κόσμος του «εμείς» τών λαϊκών τάξεων συγκροτείται πάνω στην αδιάκοπη αντιπαλότητά του μέ τόν κόσμο τών «άλλων», ο πρώτος προϋποθέτει τόν δεύτερο. Αυτός ο δεύτερος είναι ο κόσμος τών αφεντικών, τών αστυνομικών, τών δασκάλων, τών δικηγόρων, πού πάντα λένε ψέμματα, τών γιατρών, όλων αυτών πού κατέχουν μία οποιαδήποτε εξουσία, ακόμα και του χαμηλόμισθου υπαλλήλου τής δημόσιας υπηρεσίας πού από τό γκισέ προστάζει «νά περάσει ο έπόμενος», και πού στά μάτια τών λαϊκών τάξεων φαντάζει σάν πράκτορας τών «άλλων». Μίσος για τόν αστυνομικό, όχι γιατί είναι τό κατασταλτικό όργανο ενός συγκεκριμένου πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, αλλά γιατί είναι αυτός πού «μάς τραβάει απ' τ' αυτί», πού «πρακτορεύει τή ζωή μας». Όλος αυτός ο απόμακρος κόσμος φαντάζει ξένος και έχθρικός. Σέ περίπτωση ανάγκης, προσωπικής ή οικογενειακής, θά πρέπει πρώτα νά απευθυνθούμε στους γύρω μας, πού είναι ίδιοι μέ έμεις και μόνο όταν «δέν πάει άλλο» νά προστρέξουμε σέ «αυτούς».

Μέσα από αυτόν τόν ανταγωνισμό, πού, ως τό επισημαίνουμε, δέν έχει σχεδόν τίποτα νά κάνει μέ «συντροφική αγωγιστικότητα» και άλληλεγγύη τών συνδικαλιστικών και πολιτικών ομάδων, δηλαδή παραμένει αρκετά μακριά από τήν πολιτική συνειδητοποίηση τής κοινωνικής ένταξης, συγκρο-

τείται μέ τρόπο αϋθόρμητο, ή ιδιωτικό όπως θά έλεγε και ο άλλος, ή ταυτότητα του «εμείς»: Μέσα σέ αυτή τή συλλογικότητα μέσα σέ αυτό τό *χαώδες συνονθύλευμα σμιλεύεται ή «κοινή παραδοχή» (sens commun)* όπως έγραφε ο Γκράμσι, ή ιδεολογία τών κατώτερων τάξεων. «Στηρίχθηκα στίς δυνάμεις μου, δούλεψα μία ολόκληρη ζωή και δέν όφείλω σέ κανέναν τίποτα», «έτσι μπορώ και κοιτάζω τόν άλλον μέ ψηλά τό κεφάλι». Περηφάνεια και προκατάληψη, παλληκαριά, λεβεντιά και συγχρόνως δυσπιστία για κάθε τί πού ξεφεύγει από τή σαφώς χαραγμένη ιδεολογική περίμετρο. Σεβασμός στον «σοφό», είτε είναι γιατρός, είτε είναι καθηγητής, πάντα είναι ένας «κύριος» αλλά συγχρόνως δυσπιστία απέναντι σέ αυτό πού όνομάζουμε κουλτούρα: «Σέ τί χρησιμεύουν τά βιβλία; Νομίζεις ότι αν τά διαβάσεις θά γίνεις πίο εύτυχημένος»; Έρωτήματα πού τίθενται σέ κάθε εύκαιρία και πού προδίδουν τίς ανησυχίες τών «κοινών θνητών». *Ο κοινός, ο μέσος άνθρωπος, είναι τύπος νορμάλ: κυριολεκτικά συνιστά τόν ιδέοτυπο τής κουλτούρας τών λαϊκών τάξεων.*

Θά συνιστούσε μεγάλη παράλειψη αν μέσα από τήν καταγραφή τών στοιχείων πού συνθέτουν τό μικρόκοσμο τών πρακτικών τών λαϊκών τάξεων δέν αναφερόμαστε στο διαπλαστικό ρόλο τής *ιδεολογίας τής προόδου* και στά αποτελέσματα πού παράγει. Η άμφισημία τής έννοιας τής προόδου συναντά μία ποικιλία υποδοχών από τούς φορείς τής λαϊκής κουλτούρας, όπου στην πλειοψηφία τών περιπτώσεων παράγει ένα έκρηκτικό μείγμα ίρρασιοναλισμού και κοινωνικού άρχαϊσμού. Οι κατώτερες τάξεις άπαντούν στίς προκλήσεις τής έννοιας, έκλαμβανόμενης ως φυσικής εξέλιξης άλλοτε

2. Richard Hoggart, *La culture du pauvre*, Minuit, 1981. Βλέπε ιδιαίτερα τά κεφάλαια "Eux" et "nous" (κεφ. 3), Le réalisme et la réalité quotidienne (κεφ. 4), Un materialisme honnête (κεφ. 6).

καλοδεχόμενης άλλοτε απειλητικής ανάλογα με τη συγκυρία, και με βάση τα μορφωτικά τους αποθέματα. Αυτή η λειτουργία πρακτικής πρόσληψης της έννοιας «πρόοδος», που ενέχει σαφώς τη διάσταση της ανανέωσης, της αναθεώρησης και ίσως της ανατροπής πάγιων συνιστωσών της κοινωνικής ζωής, στην περίπτωση ενσωμάτωσής της στο νέο, υπό διαμόρφωση σώμα των κοινωνικών και μορφωτικών πρακτικών των κατώτερων τάξεων, δέν αποτελεί μία ευθύγραμμη και εύκολα αναγνώσιμη διαδικασία. Όπως επισημαίνει ο Χόγκαρ:

«οι "νέες ιδέες" δέν επηρεάζουν τὰ μέλη τῶν λαϊκῶν τάξεων ὡς ιδέες· αὐτές οἱ ιδέες δροῦν ὡς κλισέ πού υἱοθετοῦνται στό βαθμό πού μποροῦν νά περάσουν ὡς παραλλαγές τῶν παραδοσιακῶν κλισέ μέ λειτουργία τήν ἐπανεξασφάλιση ἢ μιὰ (νέα) κοσμοαντίληψη».

Βρισκόμαστε ίσως στην καρδιά του προβλήματος που μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἡ σχέση πού ἐγκαθίσταται ἀνάμεσα στό παραδοσιακό και τό ἀνανεωτικό στοιχείο συνιστᾶ μιὰ τομή στην κοινωνική και μορφωτική πρακτική τῶν κατώτερων τάξεων και βρίσκεται στή βάση εἴτε ἑνός περιρρέοντος λαϊκοῦ κινήσμου εἴτε μιᾶς προοδευτικῆς, ἐξελικτικῆς (ἄραγε και ὀρθολογικῆς;) πορείας εἴτε τέλος μιᾶς οὐτοπικῆς προοπτικῆς, μέ τήν πιό σκληρή σημασία τοῦ ὄρου.

Δέν θά συνεχίσουμε γιά τήν ὥρα αὐτό τό σύντομο ὀδοιπορικό. Ἄς συγκρατήσουμε δύο πράγματα: α) Ἡ κουλτούρα τῶν λαϊκῶν τάξεων εἶναι ἀδύνατο νά ὑποστασιοποιηθεῖ ἐάν δέν θέσει σέ λειτουργία ἕνα σύστημα ἀποκλεισμῶν μέ προσδιοριστικό στοιχείο τήν κάθετη διαίρεση τῆς κοινωνικῆς ὕλης, τοῦ πολιτισμοῦ ἐγγένει.

Ἀν αὐτό τό σύστημα τῶν ἀποκλεισμῶν πού τίθεται σέ λειτουργία ἀποτελεῖ τό κυρίαρχο στοιχείο ὡς πρὸς τή δόμηση τῆς λαϊκῆς κουλτούρας, τό καθοριστικό στοιχείο ἐννοηματοῦνται μέσα ἀπό τήν ἰδεολογία τῆς προόδου μέ προσδιοριστική συνιστώσα τῆς ἕνα ἄκρατο και θολό ἐξισωτισμό, ἐκδημοκρατισμό, σχεδόν οὐτοπικό.

Ἡ κατάσταση τῶν κατώτερων τάξεων στή μετεμφυλιακή Ἑλλάδα ἐνῶ μπορεῖ ἄνετα νά ἀναγνωρισθεῖ στό παραπάνω σχῆμα ταυτόχρονα τό ἐμπλουτίζει μέ ἄλλους δύο παράγοντες κρίσιμης σημασίας. Ἡ λαϊκή κουλτούρα γονιμοποιεῖται πάνω στή μήτρα τοῦ δευτέρου τοῦ μεγάλου μεταναστευτικοῦ κύματος πού γνωρίζει στόν εἰκοστό αἰῶνα ἡ ἑλληνική κοινωνία ἀπό τή μιὰ πλευρά και σέ ἕναν ἐκ νέου σχεδιασμό τοῦ χώρου τοῦ ἐδάφους, πράγμα πού παραπέμπει σέ μιὰ νέα ἀπόπειρα ἀναπαραγωγῆς τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπό τήν ἄλλη πλευρά. Ἡ μετανάστευση και ἡ ἐκ νέου χωροθετική διεύθυνση ἀφοροῦν τό σύνολο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἔστω και ἂν ἰδιαίτερες περιφέρειές του πάσχουν περισσότερο. Ἡ οὐσία εἶναι ὅτι οἱ δύο αὐτές διαδικασίες, σχεδόν παράλληλες, σύγχρονες ἢ μιὰ τῆς ἄλλης, παραγωγός νοήματος ἢ μιὰ γιά τήν ἄλλη, μέ ταυτόσημο ἰδεολογικό πυρήνα, ἀντανακλοῦν αὐθεντικούς τρανταγμούς τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Δέν πρόκειται γιά σχῆμα λόγου, γιά ὑπερβολή.

Πέρα ἀπό τίς κοινωνιολογικές ἐρευνες³ —πού δείχνουν ἐξαιρετικά πειστικά ὅτι τό μεταπολεμικό μεταναστευτικό κύμα χαρακτηρίζεται ἀπό τό στοιχείο τῆς μονιμότητας ἐγκατάστασης τῶν ἀποδημούντων, κυρίως γιά τίς ὑπερπόντιες χώρες, ὅτι κατά τό 1965 μεταναστεύουν οἱ 14 στοὺς 1000 κατοίκους, ὅτι κατά τήν περίοδο 1955-57 οἱ 8 στοὺς 10 μετανάστες ἦταν ἡλικίας 15-44 ἐτῶν ἐνῶ γιά τήν περίοδο 1955-61 και ὅσο ἀφορᾶ τήν ἐσωτερική μετανάστευση τό 65% ἦταν ἡλικίας 15-44 ἐτῶν— ὑπάρχει ἡ συναισθηματική φόρτιση πού συνοδεύει τήν ἐξαγωγή τῆς φτηνῆς ἐργατικῆς δύναμης πρὸς

τή Δύση, και πού πλαισιώνει μιὰ σειρά ἀπό ἀναδυόμενες πρακτικές στό διαπροσωπικό ἢ στό συλλογικό ἐπίπεδο. Πίσω ἀπό τούς στεγνοὺς ἀριθμούς και τά ποσοστά τῶν ἐμπειρικών ἐρευνῶν ἀναδύεται μιὰ χώρα σχισμένη σέ πολλά κομμάτια ὅπου οἱ κάτοικοί της μάταια ἀναζητοῦν νά πραγματώσουν τό προσωπικό τους «σχέδιο», τήν ἀτομική τους τροχιά συνυφασμένα μέ τήν «ἀνάπτυξη» τοῦ τόπου «τους». Και ὅπου αὐτό «ἐπιτυγχάνεται» παράγει τή χαμοζωή τῶν προαστίων τοῦ Πειραιᾶ, ἀλλά και τῆς Ἀθήνας, τοῦ Θριάσιου Πεδίου ἀλλά και τήν «ἐγγενή» ἀποανάπτυξη τῆς ὑπαίθρου. Ὁ Θανάσης Βαλτινός, σέ πρόσφατο ἔργο του,⁴ παρουσιάζει μέ τόν πιό ἀνάγλυφο τρόπο ὅλο τό μαρτυρικό ὀδοιπορικό τῶν λαϊκῶν τάξεων. Ἐνας ὀλόκληρος κόσμος παίρνει τίς τύχες στά χέρια «τους», ἀναλαμβάνει νά λύσει ἄλλοτε τοῦ τό μετεμφυλιοπολεμικό γόρδιο δεσμό τῆς κρατικῆς ἀπάθειας, ἀδιαφορίας και λησμονιᾶς ἀπέναντί του, μέ μιὰ «φυγή πρὸς τά ἐμπρός».

Ἐν Λαρίσῃ τῇ 19ῃ Μαρτίου 1960

Σεβαστέ κύριε ἀντιπροσωπάρχα,

Ἐμαθα πὼς παίρνετε ἀνθρώπους γιά τήν Αὐστραλία ἀπό μιὰ κοπέλα πού φεύγει και αὐτή και εἶναι παντελονοῦ. Σᾶς παρακαλῶ, ἀν παίρνετε ἀκόμα νά μου γράψετε τί χαρτιά νά φτιάξω. Εἶμαι 36 ἐτῶν ὀρφανή γονέων. Ἡ δουλειά μου εἶναι ὑφάντρια και νοσηλεία, ὡς ἀδελφῆ νοσοκόμα. Δεκατέσσερα χρόνια στό ἐργοστάσιο Καλαμοχέρα ὅπου σταμάτησα λόγω ἀνικανοποίητο μιστοῦ και τέσσερα χρόνια σέ κλινική.

Περιμένω ἀπάντησή σας μέ ὅλα τά ἀπαιτούμενα δικαιολογητικά πρὸς ἐγγραφή στοὺς καταλόγους σας και ἂν εἶναι δυνατὸν τό γράμμα συστημένο γιά νά μὴ χαθεῖ. Διότι ἐπείγομαι νά μεταναστεύσω.

Μετά τιμῆς

Δεσποινίς Μαρία Θωμᾶ Καραγεωργίου

Ἐν Μακρωνᾷ στίς 16 Αὐγούστου 1962

*Πρὸς
τὴν Διακυβερνητικὴν Ἐπιτροπὴν
Μεταναστεύσεως ἐξ Εὐρώπης
Στοφοκλέους 1, β' ὄροφος
Ἀθήναι*

Κύριε ἀντιπρόσωπε εὐρέσεως ἐργασίας, σᾶς παρακαλῶ ἀπαντήστε στίς ἐρωτήσεις μου. Ὁ υἱός μου Ἀντώνης Δασκαλάκης ἐφυγε γιά τήν Αὐστραλία πρὸ δύο μῆνες. Ἐχω ἀκόμη τρία ἀγόρια. Ὁ μικρότερος εἶναι δεκαεξί ἐτῶν και θέλει πάση θυσία νά φύγει, νά πάει μέ τόν ἀδερφό του. Τὸν Ἀντώνη μου τόν ταχτοποιήσατε στήν πολιτεία τῆς Αὐστραλίας πού τὴ λένε Μελβούρνη. Ἐάν γίνεται και μέ τόν μικρό μου γιό νά πάει στήν ἴδια πολιτεία, γράψτε μου.

Ἐχω ἄλλα δύο παιδιά πρὸς μετανάστευσιν, ὁμοῦ αὐτοὶ θέλουνε νά διαπραγματευτοῦνε ἀν δίνουνε ἀγροτικά χτήματα, πρῶτα. Αὐτοὶ εἶναι ὀδηγοὶ τρακτέρ και θέλουν χωράφια νά ἀποχτήσουν δικά τους, καθὼς λένε ὅτι δίνουνε ἐκτάσεις ἐκεῖ, νά τίς καλλιεργήσουν και νά τίς δενδροφυτέψουν. Οἱ γιοί μου ἔχουν αὐτὴ τὴ βλέψη. Ὅμως νά εἶναι και πλησίον σέ ἡμαξωτό δρόμο ἢ σιδηροδρομικό σταθμό τά χτήματα, μὴ τυχόν και τά δίνουνε στά ἀπέραντα τῆς Αὐστραλίας και τότε πιά θά εἶναι ἀχρηστα.

*Σᾶς παρακαλῶ πολὺ διευκρινήστε μου τήν ἀλήθεια
Ἐτερον δέν ἔχω, σᾶς χαιρετῶ*

Γεώργιος Δασκαλάκης

Ἐν Καστρίῳ τῇ 21ῃ Ἰανουαρίου 1965

Ἀγαπημένε μου ἀντρα Νικόλα,

Εἴμαστε καλά. Καί τά παιδιά καλά εἶναι. Ἐγὼ πολεμάω νά τά γυρίζω και μέχρι τώρα τά καταφέρνω. Μόνο τό χωράφι στή

3. Ἡρα Ἐκμε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλινόστησης*, ΙΜΕΟ/ΕΔΗΜ, Ἀθήνα, 1986.

4. Θανάσης Βαλτινός, *Στοιχεῖα γιά τὴ δεκαετία τοῦ '60*, Μυθιστόρημα, ἐκδ. Στιγμῆ, 1989.

Χούνη είναι ο τέταρτος χρόνος που τό έχουμε αφήσει χέρσο και είναι κρίμα. Έχει αγριέψει, που ήτανε τί πράμα όταν τό περιποιόσουν, και όλοι τό ζήλευαν. Αν δέν έρθεις νά τά σκάψεις μέχρι τη Λαμπρή θά βάλω έργάτες, νά μπούν μέσα και ό κόσμος δς πεί ό,τι θέλει. Δέν έχω άλλα νά σοϋ γράψω και λάβε το ύπόψη σου.

Ή γυναίκα σου

Χρυσάνθη

21 Φλεβάρη 1965

Χρυσάνθη,

Έγώ τό γράμμα σου τό κατάλαβα αλλά έσύ που τό έγραψες κατάλαβες τί έγραψες; Ή νομίζεις ότι έγώ ήρθα έδω νά διασκεδάσω και νά περάσω τόν καιρό μου; Σίς πέντε τό πρωί ζυπνάω και έξω είναι πίσσα, και τό βράδυ που σκολάω πάλι πίσσα είναι. Για νά μή σοϋ πώ που μ' έπιασαν και μέ φοβέρισαν γιατί χαλάω τήν πιάτσα μέ τίς υπερωρίες που δέχομαι νά κάνω. Έγώ δουλεύω δώδεκα και δεκαπέντε ώρες, ούτε νά σās σκεφτώ δέν έχω καιρό. Και για ποιόν δουλεύω, Χρυσάνθη; Σέ παρακαλώ νά τό σκεφτείς αυτό, άσε που κοντεύω νά χάσω τήν υγεία μου. Και νά κάνεις ύπομονή όπως κάνω και έγώ, γιατί αν γυρίσω και δέν βρω τό σπίτι μου, θά είναι δικό σου τό κρίμα. Άλλο δέν έχω νά σοϋ γράψω, σās φιλώ γλυκά έσένα και τά παιδιά μας.

Μέ αγάπη

Νικόλας

Έν Καστρίω τή 16.3.1965

Νικόλα, Νικόλα. Νά τό σκεφτώ που σκοτώνεται στη δουλειά αλλά έγώ δέν sé θέλω νά μου γυρίσεις σακάτης. Ούτε θέλω νά καταντήσω σάν τή θεία σου που τή στέγνωσε ή μοναξιά, τριάντα δύο χρόνια νά περιμένει. Θυμήσου μονάχα τί μου έλεγεσ όταν παντρευτήκαμε, ότι δέν θά μέ αφήσεις ποτέ μοναχή. Και τί νά τό κάνω που μου στέλνεις και έχω νά πάρω παπούτσια και τσάντα και κοιμάμαι στό διπλό μας κρεββάτι σάν κούτσουρο;

Αν ως τή Λαμπρή δέν έρθεις, έγώ τό τρίτο παιδί θά τό κάνω Νικόλα, δέν ξέρω μέ ποιόν, αλλά έσύ νά τό ξέρεις.

Τά παιδιά sé χαιρετάνε και sé φιλάνε και έγώ ή γυναίκα σου.

Χρυσάνθη

Μιλτιάδης Μπέλος
Μανχάταν Χόσπιταλ
Νιού Γιόρκ, Νιού Γιόρκ
U.S.A

24 Μαΐου 1966

Ό κάτωθι ύπογεγραμμένος Μιλτιάδης Μπέλος εκ Χειμάρας Βορείου Ήπειρου, παρακαλώ τήν άνωτέρω όργάνωσιν μεταναστεύσεως νά μέ πληροφορήσει τό πώς θά ήμπορέσω νά έπιστρέψω στην Έλλάδα. Ζήτω ή Έλλάς.

Γεράκιον, 4 Αύγούστου 1968

Αξιότιμε κύριε Διευθυντά,

Διά τής παρούσης έπιστολής μου έρχομαι νά σās πληροφορήσω τά κάτωθι διά τήν εύρυθμον λειτουργίαν τών ύπαλλήλων του κράτους, ώστε νά βοηθήσομε όλοι τό κοσμοσωτήριον έργον τής Έθνικής Κυβερνήσεως.

α) Έάν έξεδόθη πιστοποιητικό άπορίας εις τόν Γεώργιον Έπαμ. Μαγαζιώτην ή αδελφόν αυτού Ίωάννην διά μετανάστευσιν, τοϋτο στερεΐται νομιμότητος και είναι πλαστόν διότι γνωρίζω, ως έφημέριος τής ένορίας εις τήν όποιαν κατοικού, ότι δέν είναι άποροι.

β) Οι ως άνω αδελφοί τυγχάνουν αλητόπαιδες, κακού χαρακτήρα και βαθιά αντίθετου, κομμουνιστικού πολιτεύματος, και θά ήτο μάλλον καλόν νά μήν τους έπιτραπή ή μετανάστευσις διά τόν φόβον μεταδόσεως του μικροβίου και εις άλλας χώρας.

Μετά πλειστης εκτιμήσεως

Βασίλειος Ραμαζάνης

έφημέριος Έρου Ναού Αγίου Γερασίμου

Μέσα από τήν τραγικότητα και τήν ήλιρότητα συγχρόνως, που αυτές οι έπιστολές άποκαλύπτουν γίνεται φανερό ότι αυτοί που ύφίστανται τήν έπίσημη κρατική άδιαφορία άντιστέκονται. Τό φαινόμενο αυτό τής άντίστασης θά φανεΐ όχι μόνο πιο καθαρά αλλά και θά άποτυπώσει τά ίχνη του στον έποικισμό του περιβάλλοντος χώρου τής Πρωτεύουσας από τίς λαϊκές τάξεις. Τό δεύτερο έσωτερικό μεταναστευτικό κύμα θά μπολιάσει μέ τή δική του κοινωνική διάσταση τό αντίστοιχο μεσοπολεμικό μέ τή σύνθετη έθνική και ταξική εικονογράφηση. Αναμφισβήτητα βρισκόμαστε sé ένα κρίσιμο σημείο ως προς τήν κατανόηση του ιδεολογικού κόσμου τών κατώτερων τάξεων. Αν ή βιωμένη έμπειρία άποτελεΐ συστατικό στοιχείο τής λαϊκής ιδεολογίας, στην έλληνική περίπτωση ή άντιστασιακή πρακτική είναι ή κυρίαρχη μορφή που προσλαμβάνει ή κουλτούρα τών κατώτερων τάξεων.

Έντούτοις αυτή ή άντιστασιακή πρακτική παραμένει ένστικτώδης. Είναι αυθόρμητη κίνηση ζωής, μία άμυντική στάση τών κατώτερων τάξεων άπέναντι στον μαρασμό και τήν άθλιότητα που ή κρατική άδιαφορία τους έπιφυλάσσει. Άθόρυβα αλλά σταθερά, μέ ύπόγειους ρυθμούς μορφοποιείται ένα νέο κοινωνικό ύποκείμενο, ό λαός. Αυτό που χαρακτηρίζει τό νέο κοινωνικό ύποκείμενο είναι ότι συγκροτείται μέσα από τή σφοδρή άντιπαλότητά του προς τό Κράτος. Ό λαός δέν δημιουργείται μέσα από μία, σύνθετη οϋτως ή άλλως, διαδικασία άνάπτυξης τών βασικών λειτουργιών του ελληνικού σχηματισμού αλλά στο περιθώριό του. Δύο άσυμφιλίωτοι κοινωνικοί κόσμοι διασταυρώνουν τά πυρά τους, οι ταυτότητες «εμείς» και «αυτοί» δέν νοούνται έτσι απλά ως ή μία προϋπόθεση τής άλλης, αλλά χρωματίζονται μέσα από τήν άναίρεση του ενός από τους δύο πόλους; ή άντιπαράθεση συνιστά μία άτυπη πολεμική σύρραξη. Τά πάγια χαρακτηριστικά τής κουλτούρας τών λαϊκών τάξεων, όπως τά παρουσιάζει ό Ρ. Χόγκαρ, κοινωνικοποιούνται μαζικά, έπιφορτίζονται τραγικά, προκαλούν κοινωνικές έντάσεις, μορφοποιούν πλέον πολιτικές ταυτότητες. Τό κοινωνικό ρήγμα βηματοδοτεί στό έξής τίς εξελίξεις. Τό όποιοδήποτε άντιστασιακό διάβημα ενός λαϊκού ύποσυνόλου —ποιός δέν μπορεί έδω νά άναγνωρίσει τήν πρωτοποριακή δράση τών οικοδόμων κατά τή διάρκεια τής δεκαετίας του '60;— έγγράφεται κυριολεκτικά στο έπίκεντρο του συνολικότερου λαϊκού διαβήματος. Μέ άλλα λόγια, ή έργατική ταυτότητα συγγέεται μέ τή λαϊκή και μόνο στα πλαίσια τής τελευταίας κατακτά τόν πρωτοποριακό της ρόλο. Δέν πρόκειται δηλαδή για τήν άνάδυση μιας κάποιας εκκεντρικής κοινωνικής φιγούρας που άνέλαβε τό καθήκον τής καθοδήγησης τών ύπόλοιπων λαϊκών στρωμάτων αλλά για τή συγκεκριμένη μορφή μέ τήν όποια οι κατώτερες τάξεις στο σύνολό τους παρουσιάζονται επί σκηνής.

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΕΩΣ ΤΟ 1967

«Ό κομμουνισμός κάνει κατασκοπεΐα.
Άρα άφού έσεΐς είσθε κομμουνιστάι,
είσθε κατάσκοποι».

Άπόφαση Στρατοδικείου Άθηνών, Άπρίλιος 1960

Ἡ παραπάνω ἀπόφαση⁵ δέν συνιστᾷ ἀπλᾶ καί μόνο τόν κοινό τόπο σκέψης καί δράσης τοῦ κράτους καί τῶν κυρίαρχων τάξεων κατά τή μετεμφυλιακή περίοδο ἀλλά σηματοδοτεῖ τόν πολιτικό καί ἰδεολογικό πυρήνα τῆς συγκρότησής τους, καί συγχρόνως διατυπώνει μέ ἐκπληκτική σαφήνεια τή σταθερή πολιτική γραμμὴ πλεύσης τους. Παράλληλα μαρτυρεῖ τό πολιτικό καί ἰδεολογικό βάρος τοῦ Στρατοῦ στή διευθέτηση τῆς κοινωνικῆς ἀντιπαλότητας. Πράγματι ὁ ἀντικομμουνισμός διαποτίζει κάθε δημόσια κίνηση τῶν κυρίαρχων τάξεων ἀποτελώντας τό δόγμα τους, τήν κοσμοαντίληψή τους, πού καλεῖται νά ἐφαρμοσθεῖ μέ ὁποιοδήποτε τίμημα. Τό κράτος δέν συμβολίζει τή «γενική θέληση», ἀλλά τή θέληση καί τό λόγο τῶν ὀλίγων, ὧσων τό προσεταιρίζονται. Ἡ θεωρία τοῦ «ἑσωτερικοῦ ἔχθρου» ἐμπεριέχει τόσο τήν ἀντιθεσμική ὅσο καί τήν ἐξω-θεσμική λειτουργία τῶν κυρίαρχων: ἡ σειρά τῶν «πράξεων τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου» —αὐτή ἡ ἐξωσυνταγματική διαδικασία— ἔρχεται νά συμπληρώσει τό ...κενό πού ὁ «ἀναγκαστικός νόμος» 509 ἄφηνε. Μέ δύο λόγια, ἡ δολοκλήρωτική σχεδόν ἀπορρόφηση τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἀπό τήν ἀντίστοιχη ἐκτελεστική ἔκανε φανερό ὅτι ὁ Ἐμφύλιος πόλεμος συνεχιζόταν μέ ἄλλα μέσα. Ἡ θέση ἐκτός νόμου τοῦ ΚΚΕ συνοδεύτηκε ἀπό τήν καθολικὴ ἐπικράτηση τῶν κατασταλτικῶν μηχανισμῶν ὡς προνομιακό μέσο ἀπόκρουσης τῶν αἰτημάτων τῆς κοινωνίας. Οἱ δημοκρατικές ἢ φιλελεύθερες κυβερνήσεις πού βρισκόνταν κατά καιρούς στήν ἐξουσία προσφέρουν «τό φιλελεύθερο ἄλλοθι ...σάν ἀναγκαῖα ἱστορική προϋπόθεση γιά τή σταθεροποίηση μιᾶς "περιορισμένης δημοκρατίας"».⁶

Καί ὅμως ὁ ἀντικομμουνισμός καί κυρίως ἡ «θετική» λειτουργικὴ ἐκδοχὴ του, δηλαδή ἡ ἔθνικοφροσύνη δέν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπό τό σύνολο τῶν λαϊκῶν τάξεων, ὅπως δείχνουν καί οἱ διαδοχικὲς ἐκλογικὲς ἀναμετρήσεις. Ὅμως τό πρόβλημα δέν εἶναι τόσο ἀπλό ὅσο ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Γιατί ἀν ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία —ἀντικομμουνισμός, ἔθνικοφροσύνη— δέν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπό τίς κατώτερες τάξεις, οἱ ὁποῖες ἀντιστάθηκαν σθεναρά ἀνάλογα μέ τήν πολιτικὴ συγκυρία καί τίς δυνατότητές τους, αὐτό φανερώνει ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδεολογία βρίσκεται σέ *συνεχῆ κρίση*. Αὐτὴ ἡ κρίση ἀγγίζει τόν ἴδιο τόν πυρήνα τῆς ἰδεολογίας ὡς *κυρίαρχης*, ἀφοῦ χάνει τή μοναδικότητά της ὡς πρὸς τήν πραγματικὴ καί συμβολικὴ πλαισίωση τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἔθνους, τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ στό σύνολό του. Θεωρητικά μιλώντας, γνωρίζουμε ὅτι στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς κυρίαρχη ἰδεολογία εἶναι ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία, ἡ ἰδεολογία αὐτῶν πού κατέχουν τὰ μέσα παραγωγῆς. Ἡ ἀξία τῆς κυρίαρχης ἀστικῆς ἰδεολογίας, ἡ «κατάκτησή» της, συνίσταται στό ὅτι παρουσιάζεται ὡς καθολικὴ, ἐνιαία καί μοναδικὴ γιά τό σύνολο τῆς κοινωνίας. Ὁ Γκράμσι παρομοιάζοντας τή λειτουργία τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, τόν ὀλοποικτικὸ της χαρακτήρα, μέ αὐτόν τῆς θρησκείας σχολιάζει:

«Ἡ δύναμη τῶν θρησκειῶν καί ἰδιαίτερα τοῦ καθολικισμοῦ ἔγκειται στό ὅτι αἰσθάνονται τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς ἐνότητας δλης τῆς θρησκευτικῆς μάζας καί ἀγωνίζονται νά μὴ διαιροῦν ποτέ τὰ ἀνώτερα καί τὰ κατώτερα στρώματα. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἐπιμένει πολὺ σέ

αὐτό τόν ἀγώνα γιά νά ἐμποδίσει ὥστε νά μὴ σχηματισθοῦν "ἐπισήμως" δύο θρησκείες, μία γιά τοὺς διανοούμενους καί μία γιά τοὺς "ἀπλοὺς". Αὐτό δέν ἦταν καί δέν εἶναι χωρὶς δυσχέρειες, ἀλλὰ αὐτὲς οἱ δυσχέρειες συνδέονται μέ τήν ἱστορικὴ διαδικασία πού μετασχηματίζει ὅλη τήν πολιτικὴ ζωὴ καί ὄχι μέ τήν ὀρθολογικὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς διανοούμενους καί τοὺς "ἀπλοὺς". Ἡ ἀδυναμία τῶν ὑπαρξιακῶν φιλοσοφιῶν ὀφειλόταν ἀκριβῶς στήν ἀνικανότητά τους νά δημιουργήσουν μιὰ μοναδικὴ ἰδεολογία ἀνάμεσα στό "πάνω καί τό κάτω", ἀνάμεσα στή μάζα καί τοὺς διανοούμενους».⁷

Ἡ ἑλληνικὴ περίπτωση ἀναγνωρίζεται σαφῶς στὸν ἀντίποδα τῆς γκραμσινῆς περιγραφῆς. Ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ ἰδεολογία ἀποτυγχάνει νά δημιουργήσει μιὰ καί μοναδικὴ ἐνοποιητικὴ ἰδεολογία, ἀπέτυχε δηλαδή νά ἀναγνωρισθοῦν μέσα ἀπὸ αὐτὴ οἱ κατώτερες τάξεις. Καλύτερα: Ἡ ὑπερτονισμένη κατασταλτικὴ πλευρὰ τῆς «κυρίαρχης» ἰδεολογίας τὴν ἐμπόδισε νά ἐπενδυθεῖ τὴ μοναδικότητα πού θά ἔπρεπε νά τῆς προσιδίαιζε στό ἑσωτερικὸ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία ἐκθειάζε τὴ βία, τίς διώξεις, τοὺς ἀποκλεισμούς ἔπαυε νά εἶναι ἰδεολογία μέ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου: ἡ ἰδεολογία τῶν κατασταλτικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους ἔγινε ἡ ἐπίσημη ἰδεολογία. Οἱ ἀξίες καί οἱ ἀρχές τῆς ἀστυνομίας, τῶν φυλακῶν, τοῦ στρατοῦ στήν πιὸ ἀποκρουστικὴ τους μορφή ἐπιχειρήθηκε νά μεταλαμπαδευτοῦν στήν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς. Ἀποτέλεσμα: *Οἱ λαϊκὲς τάξεις βρίσκονται ὄχι μόνο σέ μιὰ διαδικασία ἀντιπαλότητας πρὸς τοὺς κυρίαρχους καί τόν ἰδεολογικὸ τους κόσμον ἀλλὰ καί τοὺς ξεφεύγουν. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἡ ἀκαμψία τῶν κατασταλτικῶν μηχανισμῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ θεσμικὴ ἀδράνεια ἀφήνουν ἕνα τεράστιο κενό ὅπου ἡ λαϊκὴ αὐτενέργεια ἀναζητᾷ τὴν πρωτόβουλη θέμισή της.*

Ἀφήνοντας πρὸς στιγμή ἀνεξερεύνητη τὴ συγκεκριμένη κατάληξη τῆς λαϊκῆς διαθεσιμότητας, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά παρατηρήσουμε καί νά θέσουμε ἔστω ὑπὸ μορφή ἐρωτημάτων μερικὰ προβλήματα, πού σχετίζονται μέ αὐτό πού ἀποκαλεῖται κοινωνικὴ πολιτικὴ τοῦ μετεμφυλιοπολεμικοῦ κράτους. Γιά τό σκοπὸ αὐτό ἀρκεῖ νά σκεφθοῦμε τὴν κατάσταση πού ἐπικρατεῖ στό συνδικαλιστικὸ κίνημα καθὼς καί τίς διαδικασίες εἰσόδου στό Πανεπιστήμιον. Ὅταν τὰ περιβόητα πλέον «πιστοποιητικὰ κοινωνικῶν φρονημάτων» ἀποτελοῦν τό πιὸ φερέγγυον μέσο ἐλέγχου τῆς «κοινωνικῆς κινήτικότητας», ὅταν ἡ «ἀνώμαλη» κατάσταση πού κυριαρχεῖ

5. Νίκος Ἀλιβιζάτος, *Οἱ Πολιτικοὶ Θεσμοὶ σέ Κρίση, 1922-1974. Ὁψεις τῆς ἑλληνικῆς ἐμπειρίας*, Θεμέλιο, 1983.

6. Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς, «Ἡ ἰδεολογικὴ ἐπίδραση τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου», στό συλλογικὸ ἔργο *Ἡ Ἑλλάδα στή Δεκαετία 1940-1950. Ἐνα ἔθνος σέ Κρίση*, Θεμέλιο, 1984.

7. A. Gramsci, «Une introduction à l'étude de philosophie. Le problème des "simples"», στό A. Gramsci, *Cahiers de prison*, Gallimard, 1983.

8. Francois Ewald, *L'Etat providence*, Grasset, 1986.

στό συνδικαλιστικό κίνημα με τις διορισμένες κρατοδαιτες διοικήσεις εξωθούν τους φορείς του να λειτουργούν μέσα σε μία γενικευμένη θεσμική αρρυθμία, στην καλύτερη περίπτωση, νομιμοποιούμεστε να θέσουμε μία σειρά από ερωτήματα, ερωτήματα κλειδιά, πού ή απάντησή τους θα δείξει καθαρά την πραγματική καθεστωτική φύση του μετεμφυλιοπολεμικού κράτους.

Αν ή πολιτική ορθολογικότητα μπορεί να εξετασθεί υπό δύο όψεις, τόσο «ως προγραμματική όσο και ως διαγραμματική ορθολογικότητα»,⁸ δηλαδή τόσο ως ένα πλαίσιο γενικών και αφηρημένων διακηρύξεων, πού οι κρατούντες επιχειρούν να πραγματώσουν, όσο και ως ένα «φιλοσοφικό» σχέδιο πού εγγυάται τη συνεχή ατομική προστασία και πρόοδο, ποιός θα μπορούσε να μάς υποδείξει, μέσα στη μετεμφυλιοπολεμική πολιτειακή οργάνωση, ένα θεμελιώδες νομικό κανόνα με βάση τόν οποίο να αναδύεται τό φιλελεύθερο κράτος πρόνοιας; Αν τό δίκαιο έμπεριέχει την τρακτική της ορθολογικότητας, ποιά ήταν ή θέση πού είχαν οι έννοιες του «μετασχηματισμού» και της «άλλαγής» μέσα στό εγκαθιστάμενο σύστημα της πολιτικής ορθολογικότητας; Μέ άλλα λόγια: Ποιάν πολιτική ορθολογικότητα συμπυκνώνει ή κρατική συμπεριφορά από την άποψη της κατοχύρωσης τών ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων;

Ο προσεκτικός μελετητής της μετεμφυλιοπολεμικής κοινωνικής ιστορίας θα μπορούσε να καταγράψει τά άμέτρητα τσάϊ-πινάκλ τών κυριών τών βορειών προαστείων της Αθήνας για τούς φτωχούς συνανθρώπους «τους» ή για τίς άγαθοεργίες και τά κάθε είδους βοηθήματα σε πολυτέκνους και μή. Γνωρίζουμε όμως, ό Έβάλντ μάς τό περιγράφει έξοχα, ότι «ή φιλανθρωπία και ή άγαθοεργία δέν άναιρεί τή φτώχεια, αλλά τή διατηρεί, "φτιάχνει" τούς φτωχούς δίνοντάς τους ένα λόγο ύπαρξης»· γνωρίζουμε ταυτόχρονα ότι πρόκειται για μία επιχείρηση συγκάλυψης τών κοινωνικών άνισοτήτων μέσα από την έπιλεκτική ανάδειξη τους. Συμπέρασμα: *Η ήχώ της «περιορισμένης» πολιτικής δημοκρατίας ζευγαρώνει άρμονικά με την άνύπαρκτη ουσιαστικά κοινωνική δημοκρατία, ή μία άποτελεί προϋπόθεση της άλλης, ή κρατική φροντίδα για τό λαό έξαντλείται σε τσάϊ και συμπάθεια.*

Αφήσαμε όμως στά μέσα του δρόμου την πολιτική προοπτική τών κατώτερων τάξεων, του λαού. Πρίν προχωρήσουμε είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι ή λαϊκή αντίσταση άπέναντι στην κρατική έχθρότητα και άδιαφορία εκφράζεται *ένιαια*, μέσα από μία κοινότητα στόχων και μέσων: ή ιδεολογία τών λαϊκών τάξεων είναι *προσδευτική*, δηλαδή ρίχνει τό βάρος της στην ιδέα της κίνησης προς τά εμπρός αντίθετα προς την κυρίαρχη στατικότητα και αντίδραστικότητα. Έκφράζεται άπως είπαμε *ένιαια* και θα προσθέταμε *αυθόρμητα*: είναι *έξαιρετικά* δύσκολο να άποτυπώσουμε τό κοινωνικό πρόταγμα για ένα λαϊκό ριζοσπαστισμό τόσο άντιστασιακό όσο και άνατρεπτικό της ύπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Στην έρώτηση ποιά είναι ή κυρίαρχη ιδεολογία στό υπό συνεχή διαμόρφωση άτυπο κοινωνικό μπλόκ θα άπαντούσαμε ή *λαϊκή ιδεολογία*, έν γνώσει μάς ότι πέφτουμε σε μία ταυτολογία. Αυτό πού έχει σημασία και πού προσδιορίζει άποφασιστικά την κοινωνική πρακτική τών κατώτερων τάξεων αυτή την περίοδο είναι ότι ή μικροαστική ιδεολογία άδυνατεί να συγκροτηθεί ως σχετικά αυτόνομη περιοχική βαθμίδα και για τούτο οι έπιμέρους ύπαρκτοί πυρήνες της πολώνονται υπέρ της «αυθεντικής» λαϊκής, *λαογέννητης* θα τολμούσαμε να πούμε, ιδεολογίας.

Η μετεμφυλιοπολεμική «άτροφία» του πολιτικού συστήματος έγκαιτα κυρίως στη θέση έκτός νόμου του ΚΚΕ. Οι κομμουνιστές άναγκασμένοι να λειτουργούν πολιτικά μέσα από την ΕΔΑ, έναν σύνθετο και άντιθετικό πολιτικο-ιδεολογικό σχηματισμό, προσφέρουν ένα όρισμένο κοινωνικό και πολιτικό πρότυπο για τίς λαϊκές τάξεις. Η πολιτική άναγνώριση τών τελευταίων σε αυτό τό πρότυπο, πρέπει να τό έπισημάνουμε, είναι *έξαιρετικά* άντιφατική. Οι διαδοχικές έκλογικές καταγραφές τό πιστοποιούν. Τό πρόβλημα όμως δέν είναι οι «μάζες» αλλά τό πρότυπο πού τούς προσφέ-

ρεται. Τό καιριο πρόβλημα είναι ποιά ιδεολογική και προγραμματική διέξοδος προσφέρεται στό λαϊκό ριζοσπαστισμό και κυρίως πώς μορφοποιείται, *πώς διαπαιδαγωγούνται* οι φορείς του, μέ δυό λόγια πώς επενδύεται ή ούτοπία τών κατώτερων τάξεων: *Μεταρρύθμιση ή Έπανάσταση*; Η προβληματική αυτή μάς εισάγει κατευθείαν στην καρδιά του θέματος. Η άνυπαρξία Κομμουνιστικού Κόμματος, ή άνυπαρξία της κομμουνιστικής ιδεολογίας και πρακτικής, έστω και στην σταλινοποιημένη έκδοχή της, κατέστησε άδύνατο να τεθεί τό συνολικότερο πολιτικό πρόβλημα της χώρας από την πλευρά της κοινωνικής άνατροπής, *δηλαδή να επιχειρηθεί να μοπιαστεί με τή βιωμένη λαϊκή έμπειρία από την ιδέα της κοινωνικής επανάστασης*. Σχηματικά μιλώντας, τό πολιτικο-ιδεολογικό υποκατάστατο ΕΔΑ παράγει ένα διαρκώς διευρυνόμενο πολιτικό πρόβλημα και μορφοτικό έλλειμμα. Οι λαϊκές τάξεις αφήνονται στην πρωτόλεια άντιστασιακή τους πρακτική ή καλούνται να επενδύσουν την ούτοπία τους σε ένα άγονο και θολό μεταρρυθμισμό με όποια έτικέτα και άν παρουσιάζεται είτε ως «Έθνική Δημοκρατική Άλλαγή» είτε στον «άστικό ρεφορμισμό» της Ένωσης Κέντρου.

Ας άνακεφαλαιώσουμε:

α) Άμέσως μετά τή λήξη του Έμφυλίου πολέμου, οι νικητές βρίσκονται εμπρός στην άνάγκη να τάμουν εκ νέου μία διαδικασία «παραγωγής» του λαού. Να παραχθεί λαός —τόσο στό επίπεδο της καθημερινής κοινωνικής παρουσίας, της οικοδόμησης τών συλλογικών σχέσεων, της οργάνωσης τών πρωταρχικών κοινωνικών κυττάρων, όσο και στό πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, της στοιχειώδους ατομικής και κοινωνικής άνάπτυξης, της ιδεολογικής νομιμοποίησης και τελικά της πολιτικής άντιπροσώπευσης— σημαίνει ότι ό ίδιος ό λαός μπορεί να παράγεται *άπό μόνος του*, χωρίς καμιά άσυνέχεια, ως έθνική κοινότητα, άποτελώντας *τή βάση και την άφετηρία της πολιτικής έξουσίας*.⁹

β) Στην ελληνική περίπτωση ή έθνική κοινότητα άναυσιθίνεται μέσα από σειρά δραστηκών άποκλεισμών σε όλα τά επίπεδα. Ο άντικομμουνισμός άποτελεί τή μορφή πού παίρνει ή κυρίαρχη πολιτική πράξη για την άνασυγκρότηση του

9. Etienne Balibar, «La forme nation: histoire et idéologie», στο E. Balibar et I. Wallerstein, *Race Nation Classe. Les identités ambiguës*, La Decouverte, 1988.

έλληνικού κοινωνικού σώματος. Η ελληνική καπιταλιστική τάξη αναγνωρίζει την ενγένει πρακτική της στά δόγματα του πύο πρωτόγονου, του πύο άγριου φιλελευθερισμού: Άδιάψευστος μάρτυρας ή θεσμική της συμπεριφορά, πού ίσοδυναμεί με ένα διαρκές πραξικόπημα ενάντια σέ αυτό πού επιχειρεί νά ανασυστήσει, ή άτελής αντίπροσώπευση ύπαρκτών κοινωνικών δυνάμεων, πού πρίν λίγα χρόνια άποτέλεσαν τόν κορμό αντίστασης στό φασισμό καί στό ναζισμό.

γ) Η κρίση νομιμοποίησης του κράτους σέ ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού, στιγματισμένου με τό καταραμένο άπόθεμα της πρόκλησης ενός άνθεθνικού πολέμου, του «συμμοριτοπολέμου», έμποδίζει άποφασιστικά την ταύτιση «της νόμυης με την πραγματική χώρα». Η ελληνική περίπτωση αναγνωρίζεται με τραγικό τρόπο στή διαβόητη διαπίστωση ότι μέσα σέ κάθε μή σοσιαλιστικό έθνος ύπάρχουν δύο έθνη. Άντί της σχετικοποίησης των άτομικών καί κοινωνικών διαφορών μέσα άπό την έγκαθίδρυση μιās νέας έπικοινωνιακής πρακτικής ανάμεσα στους «πολίτες» προκρίνεται ή μέθοδος της καταστολής τους. Η έθνικοφροσύνη ένδύεται τή μορφή της θρησκείας, συνιστά την άνεπίσημη θρησκεία του Έθνους καί την έπίσημη των μηχανισμών του κράτους.

δ) Η λαϊκή άντιστασιακή δυναμική, στήν καλύτερη περίπτωση, γονιμοποιείται πάνω σέ θολά μεταρρυθμιστικά κοινωνικά σχέδια. Η κουλτούρα των λαϊκών τάξεων παραμένει στήν πρωτόλεια «άγριότητά» της, δέσμια του έαυτου της, των όριών της. Άν ή πάλη γιά την κατάκτηση της πολιτικής έξουσίας είναι πάντα πάλι ανάμεσα σέ «δύο ήγεμονίες» όπως μās λέει ό Γκράμσι, ή κουλτούρα των κατώτερων τάξεων άδυνατεί νά προαχθεί σέ ήγεμονικό σύστημα με έσωτερική συνοχή, διάρκεια καί προοπτική. Η βιωμένη έμπειρία των κυριαρχούμενων έντούτοις προσβάλλει την ίδια την κυριαρχία της άστικής ιδεολογίας στό σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού. Η κρίση ήγεμονίας της άστικής ιδεολογίας συνιστά τό λόγο ύπαρξης δύο κυρίαρχων ιδεολογιών, με τή διαφορά ότι ή μία, ή άστική, έξακολουθεί νά είναι ή διευθύνουσα δεδομένου ότι οι φορείς της διαθέτουν την άποκλειστική χρήση των κρατικών κατασταλτικών μηχανισμών.

ΜΙΑ ΠΑΡΕΝΘΕΣΗ: ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Η άποψη πού μόλις ύποστηρίχθηκε, ότι δηλαδή στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό συμβιώνουν δύο κυρίαρχες ιδεολογίες, φαντάζει ίσως προβληματική καί ύπερβολική, καί άναμφισβήτητα ξένη πρός τή μαρξιστική πολιτική θεωρία, τουλάχιστον ως πρός την «όρθόδοξη» έκδοχή καί έρμηνεία της. Η ένδεχόμενη ένσταση δέν είναι έντελώς άβάσιμη, άφου σέ όσα έκτέθηκαν πύο πάνω δέν περιλαμβάνεται ένας κάποιος «θετικός» όρισμός της έννοιας πολιτική κρίση. Λέγοντας θετικός, έννοούμε ότι δέν στοιχειοθετείται έπαρκώς σέ θεωρητικό επίπεδο πώς τό ξέσπασμα μιās πολιτικής κρίσης —τό «άρνητικό» της νόημα θά τό όρίσουμε εϋθύς άμέσως— μπορεί νά άποδεσμεύσει συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις με ένα κάποιο πολιτικό άπόθεμα πού ή πολιτική συγκυρία τις έπιφορτίζει με τό καθήκον διεκδίκησης, της κατάκτησης της πολιτικής έξουσίας.

Άλλά άς δοϋμε πρώτα τόν «άρνητικό» όρισμό της πολιτικής κρίσης καί πάλι μέσα άπό τό έργο του Γκράμσι.

«Η επανάσταση πού φέρνει ή άστική τάξη στήν αντίληψη γιά τό δίκαιο, καί άρα ως πρός τό κράτος, έγκείται πάνω άπό όλα στή βούληση του κοινφορμισμού (έξου καί

ό έθνικός χαρακτήρας του δικαίου καί του Κράτους). Οι προηγούμενες κυρίαρχες τάξεις ήταν ούσιαστικά συντηρητικές με την έννοια του ότι δέν επιχειρούσαν νά ύλοποιήσουν μιάν όργανική μετάβαση των άλλων τάξεων στή δική τους καί κατά συνέπεια νά διευρύνουν “τεχνικά” καί ιδεολογικά την ταξική τους σφαίρα: πρόκειται γιά την αντίληψη μιās κλειστής κάστας. Η άστική τάξη όρίζεται καθ’ έαυτή ως ένας όργανισμός σέ συνεχή κίνηση, ίκανός νά άπορροφά, άφομοιώνοντας στό δικό του μορφωτικό καί οικονομικό επίπεδο όλη την κοινωνία: ή λειτουργία του κράτους στό σύνολό του μετασχηματίζεται: τό κράτος γίνεται “έκπαιδευτής”, κ.λπ. Άρκεί όμως νά σταματήσει αυτή ή διαδικασία γιά νά ξαναγυρίσουμε στήν αντίληψη περί κράτους ως καθαρής δύναμης κ.λπ. Η άστική τάξη παρουσιάζεται “κορεσμένη”: όχι μόνο δέν διευρύνεται, αλλά άποσυντίθεται: όχι μόνο δέν άφομοιώνει νέα στοιχεία αλλά χάνει καί ένα μέρος άπό τόν έαυτό της (ή τό λιγότερο, οι έλλείψεις είναι συντριπτικά περισσότερες άπό τις άφομοιώσεις).¹⁰

Η ξεκάθαρη αυτή θέση του Γκράμσι πού άφορά την έννοια της κρίσης σέ ένα επίπεδο άφηρημένο, τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, έντοπίζεται άπό τόν ίδιο καί στό έσωτερικό του όποιουδήποτε καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού:

«Άνάμεσα στις πολλαπλές σημασίες της λέξης “δημοκρατία”, ή πύο ρεαλιστική καί ή πύο συγκεκριμένη μού φαίνεται ότι ξεπηδάει άπό τή συσχέτισή της με την έννοια της ήγεμονίας. Στο σύστημα ήγεμονίας ύπάρχει μία δημοκρατία ανάμεσα στή διευθύνουσα καί τή διευθυνόμενη ομάδα, άφου [ή ανάπτυξη της οικονομίας άρα καί] της νομοθεσίας [πού την εκφράζει] εϋνοεί τό [μοριακό] έπρασμα άπό τή διευθυνόμενη στή διευθύνουσα ομάδα».¹¹

Είναι λοιπόν προφανές ότι γιά τή γκραμισιανή προβληματική ό «άρνητικός» όρισμός της κρίσης συσχετίζεται είτε με αυτό πού σήμερα άποκαλούμε κοινωνική κινητικότητα καί τόν δραστικό της έλεγχο είτε με τή συγκρότηση κάποιων κοινωνικών συμμαχιών ή διάρρηξη των όποιων οδηγεί σέ εϋρύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Η ελληνική περίπτωση αναγνωρίζεται σαφώς στό γκραμισιανό πλαίσιο άνάλυσης.

Άλλά ή ελληνική περίπτωση χαρακτηρίζεται, άς τό ξαναθυμήσουμε, άπό τή μη άντιστοιχηση των κοινωνικών με τις πολιτικές δυνάμεις, όπου τό λαϊκό ένστικτο προσπαθώντας άπό μόνο του νά άμυνθεί σχηματίζει τό δικό του πολιτικό καί «δογματικό» σύστημα. Καί σέ αυτό τό σημείο ό Γκράμσι συνεισφέρει τά μέγιστα στήν αναλυτική παρουσίαση αυτής της «δέυτερης κυριαρχής ιδεολογίας» όπως την άποκαλέσαμε.

«Όταν οι κατώτεροι δέν έχουν την πρωτοβουλία του άγώνα καί ό άγώνας καταλήγει νά ταυτίζεται με μιιά σειρά άπό ήττες, ή μηχανιστική αίτιοκρατία γίνεται μιιά έξαίσια δύναμη ήθικής άντίστασης, δύναμη συνοχής, παθιασμένης καί έπίμονης καρτερικότητας. “Γιά την ώρα έχασα, αλλά μακροπρόθεσμα ή φορά των πραγμάτων δουλεύει πρός όφελός μου, κ.λπ.” Η πραγματική θέληση μεταμφιέζεται σέ μιιά πίστη, σέ μιιά κάποια όρθολογικότητα της ιστορίας, σέ μιιά έμπειρική καί πρωτόγονη παθιασμένη έσχατολογική μορφή, πού φαίνεται ως ένα ύποκατάστατο του πεπρωμένου, της θείας πρόνοιας, κ.λπ., των έξομολογητικών θρησκείων. Πρέπει νά έπιμείνουμε ότι σέ αυτή την περίπτωση ύπάρχει πραγματικά μιιά ισχυρή δραστηριότητα της θέλησης, μιιά άμεση παρέμβαση στή “φορά των πραγμάτων”, αλλά υπό μορφή στρεβλή, πού σαρκάζει τόν έαυτό της...».¹²

Νομίζω ότι αυτό τό κείμενο του Γκράμσι μās προσφέρει ένα γενικό πλαίσιο γιά την κατανόηση όρισμένων περιόδων πολιτικής κρίσης. Η άξία του έγκείται στό ότι άπό αυτή την παρουσίαση άπουσιάζει τό πολιτικό κόμμα ως μιιά σχετικά αυτόνομη περιοχική βαθμίδα του πολιτικού πεδίου. Αυτό

10. G. Gramsci, «L'Etat et la conception du droit», όπ. παρ. σελ. 255 (οι ύπογραμμίσεις δικές μου).

11. “Όπ. παρ., σελ. 366 (οι ύπογραμμίσεις δικές μου).

12. A. Gramsci, Introduction..., στό Gramsci dans le texte..., σελ. 153 (οι ύπογραμμίσεις δικές μου).

πού φαίνεται καθαρά είναι ότι το αντιστασιακό φαινόμενο μπορεί να συγκροτήσει πολιτικές στάσεις, να διεκδικήσει την εξουσία από τους κυρίαρχους, σμιλεύοντας παράλληλα το δικό του ιδεολογικό κόσμο. Είναι σαφές ότι η μορφοποίηση αυτού του ιδεολογικού κόσμου των κατώτερων τάξεων εδράζεται πάνω σε ένα ύποκειμενικό και σε ένα αντικειμενικό στοιχείο. Τό ύποκειμενικό: Σχετίζεται με το «δογματικό» σύμπαν της κουλτούρας των λαϊκών τάξεων. Τό αντικειμενικό: Έμπεριέχει την έννοια της πολιτικής συγκυρίας. Βέβαια θά ήταν μάταιο να επιχειρήσει κάποιος να αναζητήσει αυτά τα δύο στοιχεία για να τα ξεχωρίσει στην «καθαρή» τους μορφή. Αυτό όμως που σε κάθε περίπτωση είναι σαφές, είναι ότι μέσα σε κατάλληλες συνθήκες —ο Γκράμσι προσδιορίζει ήδη από την αρχή: Έλλειψη πολιτικής πρωτοβουλίας των κατώτερων τάξεων, σειρά πολιτικών ήττων— μπορεί να αναδυθεί μία νέα κυρίαρχη ιδεολογία, δύναμη συνοχής, παθιασμένης και επίμονης καρτερικότητας μάς λέει ο Γκράμσι (άλλοθι θά μάς μιλήσει για ιδεολογία -τσιμέντο), ή όποια θά χαρακτηρίζεται από ένα μηχανιστικό ντετερμινισμό, θά αντιπροσωπεύει τη δύναμη της θήλησης για να παρέμβει στη φορά των πραγμάτων, κ.λπ. Στο τέλος όμως ο Γκράμσι προσπαθεί να τάξει αυτό το νέο αυθόρμητο ιδεολογικό μόρφωμα. Μιλά για μία «στρεβλή μορφή» της θέλησης, «πού σαρκάζει τον έαυτο της...». «Ας αφήσουμε τη συνέχεια αυτού του εκπληκτικού κειμένου. Αυτό που μάς ενδιαφέρει έδω είναι να τονίσουμε για μία τελευταία φορά ότι μέσα σε «κατάλληλες συνθήκες», όπου κάθε επικοινωνιακή πρακτική ανάμεσα σε δύο άσυμφιλίωτους κοινωνικούς κόσμους έχει διακοπεί, μπορεί να αναπτυχθεί μία δεύτερη κυρίαρχη ιδεολογία ικανή να θέσει στην ημερήσια διάταξη ακόμα και την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας.

ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: Η ΕΚΡΗΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματάρχων βαδίζουμε προς την πολιτική εξομάλυνση. Η ανασυγκρότηση της πολιτικής σκηνής, ή βαθμιαία ανανέωση του πολιτικού προσωπικού μαζί με τις νέες κοινωνικές αντιθέσεις χαρακτηρίζουν την τροχιά στην όποια ρυμουλκείται ή χώρα. Αναμφισβήτητα τό 1974 συνιστά μία *τομή* τόσο στο πολιτικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο, σε σχέση με την προδικτατορική κατάσταση.

Α. Τό νέο κοινωνικό τοπίο

Τό νέο ουσιαστικά στοιχείο, που προκύπτει μετά την πτώση της δικτατορίας και που θά επιδράσει καθοριστικά και στην ανασυγκρότηση της πολιτικής σκηνής, είναι η επιτυχημένη απόπειρα της μικροαστικής τάξης να άποτελέσει έναν υπολογίσιμο παράγοντα στις εξελίξεις. Η ανάδειξή της σε «ρυθμιστικό» παράγοντα κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης πέρασε βέβαια πάνω από τά έρείπια της ήττας του κινήματος του εργοστασιακού συνδικαλισμού, ενός κινήματος που ίσως για πρώτη φορά στόχευσε και τον κοινωνικό δεσμό της καπιταλιστικής εξουσίας, τις σχέσεις παραγωγής. Η μικροαστική τάξη και κυρίως ή νέα μερίδα της άν και σχετικά συγκροτημένη συνεχίζει να πολώνεται υπέρ των λαϊκών τάξεων. Τό καινούργιο στοιχείο είναι ότι ο συσχετισμός δυνάμεων μέσα στο μπλόκ, που οι λαϊκές τάξεις σχηματίζουν, μετατοπίζεται άργα αλλά σταθερά *πρός όφελος της μικροαστικής τάξης*. Κάπου στά 1977 ή εργατική βιομηχανική τάξη «παραδίδει» τη σκυτάλη στους εργαζόμενους του Δημόσιου τομέα. Έτσι οι διεκδικήσεις στον άποκαλούμενο χώρο της Κοινής Ωφέλειας (ΔΕΗ-ΟΤΕ-Μεταφορές) προσδιορίζουν άποφασιστικά την ύψη του κινήματος των κατώτερων τάξεων.

Η ανάδυση της νέας μικροαστικής τάξης συνοδεύεται από μία σειρά νέων πολιτικών και ιδεολογικών χαρακτηρι-

στικών που σημαδεύουν ανεξίτηλα τις εξελίξεις. Άς παρακολουθήσουμε τις παρατηρήσεις του Ν. Πουλαντζά πάνω στο φαινόμενο της πολιτικής και ιδεολογικής σύγκλισης της μικροαστικής με την εργατική τάξη:

«Η προσέγγιση αυτή προωθείται ουσιαστικά με βάση την ιδεολογία του έθνικισμού: διάφορα τοπικιστικά και έθνικιστικά κινήματα στην Ίσπανία, εκδηλος άντιαμερικανισμός στην Ελλάδα: και όμως, την τελευταία περίοδο, τούτος ο έθνικισμός έχει πάρει προοδευτική χροιά! Μαρτυρεί πραγματικές προσδοκίες για έθνικη άνεξαρτησία που ξεφεύγουν από τον έπίσημο άντιδραστικό έθνικισμό των δικτατορικών καθεστώτων: μαρτυρεί έπίσης μία στροφή της νέας μικροαστικής τάξης, και συγκεκριμένα των διανοουμένων, στροφή πολιτιστικής και ιδεολογικής άμφισβήτησης, λαϊκιστικής άπόχρωσης (σ' αυτά τά στρώματα θέμα προσφιλές γίνεται ή άνακάλυψη των "καταβολών της λαϊκής κουλτούρας", που εκδηλώνεται στο τεράστιο ρεύμα, και στο ρόλο διαμαρτυρίας του λαϊκού τραγουδιού, άπ' τό που να canco στην Ίσπανία ως τό ρεμπέτικο στην Ελλάδα): μέσα από τη στροφή αυτή, ή νέα μικροαστική τάξη βιώνει την προσέγγισή της στις λαϊκές μάζες. Όπως και να έχουν τά πράγματα, ή μικροαστική τάξη, οι έλευθεροι επαγγελματίες και οι διανοούμενοι έλαβαν μαζίκα μέρος στους άγώνες για τις δημοκρατικές έλευθερίες.

Η άνοδος των άγώνων της νέας μικροαστικής τάξης είναι πολύ σημαντική, λόγω των ιδιαίτερων επιπτώσεων της στο προσωπικό των κρατικών μηχανισμών, και συγκεκριμένα του στρατού. Άλλά άς σταθούμε, προς τό παρόν, στα διαφορούμενα της στάσης της μικροαστικής τάξης. Άκριβώς λόγω του έθνικιστικού προσανατολισμού του κινήματος, και παρόλο που ένα ριζοσπαστικοποιημένο τμήμα της τάξης αυτής στράφηκε άνοιχτά προς τις λαϊκές μάζες (καθαρή περίπτωση στην Πορτογαλία, αλλά και στην Ελλάδα με τό κίνημα του Άνδρέα Παπανδρέου), ή μικροαστική τάξη, στην πλειοψηφία της ως τώρα, και μέσα από την αντίθεσή της προς τό καθεστώς, κινητοποιήθηκε κάτω από την καθοδήγηση της ένδογενούς άστικής τάξης. Η τελευταία, στο πλαίσιο των δικών της αντιθέσεων με την μεταπρατική άστική τάξη, έκμεταλλεύτηκε επιδέξια τον έθνικισμό των μικροαστών, προβάλλοντας τά συνθήματα, που λόγω των ταξικών προσδιορισμών, θά τους συγκινοούσαν περισσότερο ("τεχνοκρατισμός", "έξευρωπαϊσμός", "άνάπτυξη", "έκσυγχρονισμός" κ.λπ.)»¹³

Η σύντομη και πυκνή συγχρόνως παρουσίαση από τον Πουλαντζά της νέας κοινωνικής αντιπαλότητας, σε όλη την συνθετότητά της, τις αντιφάσεις και τις προοπτικές που αναγγέλλει, παρουσιάζει ώστόσο κάποια προβλήματα. Τό κατεξοχήν πρόβλημα, συνιστάται στο ότι δέν επιχειρείται μία μελέτη της *διαχρονικής εξέλιξης* των κατώτερων τάξεων και των *διαδοχικών* πρακτικών τους. Για να μείνουμε στην έλληνική περίπτωση, που άλλωστε είναι και τό θέμα μας, τό ουσιαστικό είναι να γνωρίσουμε εκείνους τούς *μηχανισμούς* μέσα από τούς όποιους έλαβε χώρα αυτή ή «στροφή» για την όποια μιλά ο Πουλαντζάς, όταν αναφέρεται στον «έθνικισμό» ή στη «λαϊκή παράδοση». Με άλλα λόγια είναι άναγκαίο να γνωρίσουμε τό περιεχόμενο αυτής της στροφής από τη μία πλευρά και τούς φορείς, σε όλη την πολυπλοκότητά τους, που την κατέστησαν δυνατή από την άλλη πλευρά. Είναι προφανές ότι ήλθε ή στιγμή να παρατηρήσουμε τη νέα συγκρότηση της πολιτικής σκηνής.

13. Ν. Πουλαντζάς, *Η Κρίση των δικτατοριών*, Παπαζήση, 1977 (β' έκδοση).

Β. Τό νέο πολιτικό τοπίο

Ἡ ἐξομάλυνση τῆς πολιτικῆς ζωῆς ὑπῆρξε τό ἀποτέλεσμα μιᾶς οὐσιαστικῆς ἀντιστοίχισης κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δυνάμεων: Ἡ νομιμοποίηση τοῦ ΚΚΕ καί τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ καθὼς καί ἡ δημιουργία τοῦ ΠΑΣΟΚ συνιστοῦν τίς κορυφαίες στιγμές τῆς διαδικασίας πολιτικῆς ἐξομάλυνσης. Ἡ ἐξομάλυνση ὁμως, ἐπειδή ἀρκιῶς πρόκειται γιά μιᾶ διαδικασία μέ τήν πύο σκληρή ἔννοια τοῦ δρου καί ὄχι γιά κάτι πού συντελεῖται ἐφάπαξ, εἶναι ἀναγκαῖο νά προσεγγισθεῖ στό συγκεκριμένο ζετύλιγμά τῆς καί νά ἐντοπισθοῦν ἐκεῖνα τά «ἰσχυρά» σημεῖα τῆς, πού τῆς ἐπιτρέπουν νά ἐπαναπροσδιορίσει τίς συνιστώσες τῆς πολιτικῆς σκηνῆς.

Προνομιακό πεδίο γιά τή μελέτη αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἀνασύνταξης τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν δυνάμεων ἀπετέλεσε ἡ δημιουργία καί ἡ λειτουργία τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ὑποστηρίζω, ἀναγκαστικά μέ τρόπο ἀξιοματικό, ὅτι τό ΠΑΣΟΚ ἀπέτέλεσε τό κομβικό σημεῖο γύρω ἀπό τό ὁποῖο ἐπιχειρήθηκε, μέ ἐπιτυχία αὐτή ἢ «στροφή» γιά τήν ὁποία κάνει λόγο ὁ Ν. Πουλαντζᾶς. Τό ΠΑΣΟΚ ἀπέτέλεσε, γιά πολλούς καί συχνά ἀντιπατικούς μεταξύ τους λόγους, ἕνα τεράστιο χωνευτήρι ἰδεῶν καί τῶν διάχυτων κοινωνικῶν ἐμπειριῶν, παράγοντα κλειδί γιά τήν οὐσιαστική κατανόηση τοῦ συνολικοῦ πολιτικοῦ προβλήματος, καί μάλιστα στή λαϊκιστική ἐκδοχή πού μᾶς παρουσιάζεται τουλάχιστον κατά τήν τελευταία δεκαετία.

Σέ αὐτό τό πλαίσιο εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἐξετάσουμε τή δυναμική σχέση πού ἀναπτύσσεται καθημερινά ἀνάμεσα στό ΠΑΣΟΚ καί τό λαό. Ἡ ἐξέταση αὐτή δέν μπορεί φυσικά νά εἶναι ὀλοκληρωμένη, νά καλύπτει δηλαδή τό σύνολο τῶν ἀνατροφοδοτήσεων ἀνάμεσα στό Κίνημα καί τήν κοινωνική ὕλη, ἀλλά *παραδειγματική*, μέ τήν ἔννοια τοῦ ὅτι θά ἐπιχειρηθεῖ νά δειχθεῖ τό εἶδος, ἡ ὕψη αὐτῆς τῆς σχέσης. Παραδειγματική ἐπιπλέον, μέ τήν ἔννοια τοῦ ὅτι θά στηριχθεῖ σέ δύο *παραδείγματα* σέ δύο γεγονότα, πού συνιστοῦν *καθρέφτη* γιά τήν ἀποκρυπτογράφηση τῆς πρακτικῆς τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ σχηματισμοῦ.

Παράδειγμα 1ο. Τό ΠΑΣΟΚ δημιουργεῖ τήν κοινωνική του βάση

Τό πρῶτο παράδειγμα στηρίζεται στόν σχηματισμό, ἀπό τόν πολιτικό φορέα, τῶν λαϊκῶν ἐγκλήσεων σέ ἕνα συνεκτικό πολιτικό καί ἰδεολογικό σῶμα. Λέγοντας συνεκτικό ἔννοοῦμε ὅτι στό ἐσωτερικό του ὑπάρχει μιᾶ ἱεράρχηση τῶν στοιχείων πού τό συνθέτουν, ἕνας κοινός ἰστός γύρω ἀπό τόν ὁποῖο ἀρθρώνονται ὄλες οἱ συνιστώσες του καί τό κυριότερο, αὐτό τό σῶμα διαθέτει ὄνομα καί σύμβολα. Ἀναμφισβήτητα δέν πρόκειται γιά μιᾶ ἐντελῶς αὐθαίρετη κατασκευή, ζένη πρὸς τήν ἱστορία πού τό ἀκολουθεῖ καί τοῦ ἐπιτρέπει σέ ἕνα βαθμό νά συγκροτεῖται ὡς τέτοιο. *Πρόκειται γιά τήν ἔννοια τῆς πολιτικῆς γενιάς.*

Πρῖν ὀρίσουμε τήν ἔννοια εἶναι ἀναγκαῖο νά θυμίσουμε ὅτι τό ΠΑΣΟΚ, ἤδη ἀπό τό πρῶτο καταστατικό του κείμενο, τῆ Διακήρυξη τῆς 3ης τοῦ Σεπτέμβρη, καλοῦσε τή «γενιά τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης», τοῦ «Ἀνένδοτου καί τοῦ 1-1-4», καθὼς καί αὐτή τοῦ «Πολυτεχνείου» νά βροῦν μέσα ἀπό αὐτό, τό νόημα τῶν ἀγῶνων τους ἀπό τή μιᾶ πλευρά καί νά συνεισφέρουν στήν οικοδόμηση τῆς φυσιογνωμίας του ἀπό τήν ἄλλη πλευρά. Ἡ ἐπίκληση γιά ὀργανική συγχώνευση αὐτῶν

τῶν «πολιτικῶν γενιῶν» μέ τόν φορέα «τους» διατρέχει ὄλη τή φάση ἀνάπτυξης τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ σχηματισμοῦ τουλάχιστον ὡς τό 1981.¹⁴

Τί σημαίνει ὁμως πολιτική γενιά; Πρόκειται γιά μιᾶ ἐντελῶς αὐθαίρετη νοητική κατασκευή ἢ ἐμπεριέχει στό ἐσωτερικό τῆς ἐκεῖνη τήν ἱστορικότητα, πού συνεχῶς διαφεύγει ἀπό τήν μετωπική ἀντιπαράθεση «σχέσεων παραγωγῆς-παραγωγικῶν δυνάμεων»; Καί ἂν συμβαίνει τό δεύτερο, ποιά σχέση μπορεί νά καθιερωθεῖ ἀνάμεσα στήν «πολιτική» καί «οἰκονομική» μορφή ἀντίστοιχα τῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης; Θά προσεγγίσουμε αὐτά τά ἐρωτήματα προτείνοντας τόν ἀκόλουθο ὀρισμό τῆς ἔννοιας πολιτικῆς γενιάς. *Πρόκειται γιά μιᾶ συνεκτική ὁμάδα παραγόντων πού συγκροτεῖται ὡς ἱστορικό ὑποκείμενο μέσα ἀπό μιᾶ συλλογική διαδικασία, ὅπου τό καθένα ἀπό τά μέλη τῆς ἀποκτᾶ ταυτόχρονα μαζί μέ ὄλα τά ἄλλα πλήρη συνείδηση τοῦ διαβήματός του, αἰσθάνεται καί συμμερίζεται τίς ἴδιες συγκινήσεις μαζί μέ ὄλα τά ἄλλα, συμμετέχοντας ὡς ὀρῶν φορέας στήν ἴδια συλλογικά βιωμένη ἐμπειρία.*¹⁵

Μέ βάση αὐτόν τόν ὀρισμό, ποιές καί πόσες εἶναι οἱ πολιτικές γενιές στή μετεμφυλιακή Ἑλλάδα; Ἀναμφισβήτητα μπορούμε νά μιλάμε γιά τή «γενιά τῆς Ἀντίστασης» στήν Κατοχή. Πρόκειται ὁμως γιά μιᾶ καί μόνο γενιά —τόσο μέ τήν ἡλικιακή ὄσο καί μέ τήν πολιτική ἔννοια τοῦ ὄρου— ἢ γιά περισσότερες; Μέ σχετική ἄνεση μπορούμε νά ἀπαντήσουμε πῶς ἦταν δύο οἱ γενιές πού «ἔκαναν» τήν Ἀντίσταση. Οἱ ρίζες τῆς πρώτης βρίσκονται στήν ἰδιόμορφη, ἀλλά πάντως κοινή στά βασικά πολιτικά τῆς χαρακτηριστικά (ἐναντίωση στή μεταξική δικτατορία), προπολεμική πολιτικοποίησή τῆς· οἱ ρίζες τῆς δεύτερης ἐντοπίζονται στήν ἀντιστασιακή-ἀντιφασιστική περίοδο. Δύο λοιπὸν πολιτικές γενιές «κάνουν» τήν Ἀντίσταση καί ὄχι μιᾶ, μέ ὄσα αὐτό μπορεί νά σηματοδοτεῖ γιά τήν παραπέρα ἐξέλιξή τους. Τό ἐρώτημα συνεπῶς πού ἀνακύπτει δέν εἶναι σέ ποιά ἀπό τίς δύο πολιτικές γενιές ἀπευθύνεται ὁ πολιτικός λόγος τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἀλλά στό γιατί ἐπιχειρεῖ, ἐντελῶς αὐθαίρετα καί ἀφαιρετικά, νά παρουσιάσει τίς σημασιοδοτήσεις, πού ἀπορρέουν ἀπό ἕνα «θεμελιακό» ἱστορικό γεγονός, ὡς ἕνα ἀδιαφοροποίητο ὄλον, τονίζοντας τά στοιχεία συνοχῆς του (παράδειγμα, ἔθνικοαπελευθερωτική ἰδεολογία), γιά νά τά ἐντάξει στίς δικές του μῆτρες ὑποδοχῆς.

Τό ἴδιο ἐρώτημα μπορούμε νά θέσουμε καί γιά τή «γενιά τοῦ Ἀνένδοτου καί τοῦ 1-1-4». Ποιοί ὀρῶντες φορεῖς «κάνουν» τόν «Ἀνένδοτο καί τό 1-1-4»; Ἀναμφισβήτητα καί σέ αὐτή τήν περίπτωση ὁ Ἀνένδοτος καί τό 114 γίνεται ἀπό δύο γενιές. Ἡ μιᾶ γένημα-θρέμμα τῆς μετεμφυλιοπολεμικῆς περιόδου, πού δέν ἐξῆσε μέ πολιτικό τρόπο τόν Ἐμφύλιο ἀλλά καί τά χρόνια τῆς Ἀντίστασης καί ἡ ἄλλη ἢ ὁποία συμμετείχε ἐνεργά.

Ἀντίθετα γιά τή «γενιά τοῦ Πολυτεχνείου», μπορούμε νά ἰσχυρισθοῦμε ὅτι πράγματι *μιᾶ* καί μόνο γενιά τό «ἔκανε». Στήν περίπτωση ὁμως τοῦ Πολυτεχνείου ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα εὐρύτερο πολιτικό, ἰδεολογικό καί κοινωνικό φαινόμενο. Ἄν κατά τή μετεμφυλιοπολεμική περίοδο συγκροτεῖται τό κοινωνικό ὑποκείμενο λαός, τό Πολυτεχνεῖο εἶναι ἐκεῖνο τό θεμελιακό γεγονός ἀπό τό ὁποῖο ξεληθᾶ τό νέο κοινωνικό ὑποκείμενο *νεολαία*. Τό ΠΑΣΟΚ σπεύδοντας ἀπό τήν πρώτη στιγμή νά κατοχυρώσει καί ὀργανωτικά-καταστατικά τήν «αὐτονομία» τοῦ νέου ὑποκειμένου —βλέπε τή θέση τῆς Νεολαίας ΠΑΣΟΚ καί τή λειτουργία τῆς στό πλαίσιο τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ σχηματισμοῦ, κυριότερη ἀπόδειξη γι' αὐτό συνιστᾶ ἡ αὐτόνομη δόμηση καί ἀνάπτυξη τῆς φοιτητικῆς ΠΑΣΠ τά πρῶτα μεταπολιτευτικά χρόνια— ἀποπειράται νά ἰδιοποιηθεῖ ὄχι μόνον τόν ἀντιμπεριαλιστικό χαρακτήρα τῶν αἰτημάτων του, πού συμβαδίζει μέ τόν ἀντίστοιχο πολιτικο-ἰδεολογικό διάκοσμο τῆς ἀναδυόμενης νέας μικροαστικῆς τάξης, ἀλλά νά ταυτισθεῖ μέ τόν ριζοσπαστικό *νεωτερισμό* του, πού *συνέβαλε* ἀποφασιστικά στήν πτώση τῆς δικτατορίας. Ἡ ἐπίκληση τῆς γενιάς τοῦ Πολυτεχνείου, ὄπως αὐτή μορφοποιεῖται στόν πολιτικό λόγο τοῦ ΠΑΣΟΚ λειτουργ

14. Βλέπε κυρίως, *Γιά μιᾶ μαζική καί πρωτοπόρα ὀργάνωση*. Συνεδρίαση τῆς 3ης συνόδου τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ, ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ., ΠΑΣΟΚ, Β5/1980 (α' ἐκδόση).

15. Daniel Bertaux et Danièle Linhart avec Beatrix Le Wita, «Mai 1968 et la formation de générations politiques en France», στήν ἐπιθεώρηση *Le Mouvement Social*, Avril-Juin, 1988, No 143, Les éditions ouvrières.

γεϊ ταυτόχρονα προς δύο κατευθύνσεις: Ένώ τήν εντάσσει στο πλαίσιο τής αλληλουχίας μιās σειράς θεμελιακών ιστορικών γεγονότων πού προσδιορίζουν τήν πορεία ένοποίησης τών έσωτερικών λειτουργιών του κοινωνικού σχηματισμού, συγχρόνως τήν παρουσιάζει ώς *τομή* μιās ιστορικής διαδικασίας, *τομή*, πού μέσα από τήν όποια ό λαός καλείται νά *ζαναδεϊ διαφορετικά* τήν ιστορική του τροχιά. (Ένώ τά δύο πρώτα χρόνια από τήν πτώση τής χούντας κατά τόν έορτασμό τής έπετείου του Πολυτεχνείου κυρίαρχο σύνθημα τής νεολαίας ΠΑΣΟΚ είναι τό «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-Πολυτεχνείο», στή συνέχεια τό σύνθημα αυτό καταγγέλεται ώς «τροτσκιστικό»).

Άλλά ή έπικληση του όρου πολιτική γενιά, πού άποσκοπεί νά έγκαταστήσει ιδιόμορφους, και σέ κάθε περίπτωση ειδικούς δεσμούς μέ τήν ιστορική εξέλιξη, μπορεί νά συσκοτίσει βασικούς ιδεολογικούς προσδιορισμούς του πολιτικού φορέα. Παράδειγμα: Η πολιτική-κομματική προέλευση τών μελών του ΠΑΣΟΚ δέν συνιστά ένα πολιτικό πρόβλημα, μέ τήν έννοια τής θέσης πού καλούνται νά καταλάβουν οί διάφορες προϋπάρχουσες «πολιτικές οικογένειες» στον ύπό δημιουργία και ύπό ανάπτυξη σχηματισμό, αλλά παρουσιάζεται ώς καθαρά όργανωτικό πρόβλημα, παλαιοκομματικοί κ.λπ., από τή στιγμή πού δέν αντιπροσωπεύουν τήν προδικτατορική Ένωση Κέντρου, αλλά τή γενιά του Άνένδοτου.

Άν σέ αυτό τό σημείο μπορούμε μέ σχετική εύκολία νά διαγνώσουμε τήν έπικράτηση μιās ιστορικής, θά τολμούσαμε νά πούμε, αντίληψης στή βάση τής όποιας καλούνται νά όργανωθούν και νά αντιμετωπισθούν τά προβλήματα πολιτικής ένταξης, είναι κάποια άλλα προβλήματα πού ξεηθούν άπευθείας από τήν όργάνωση τών σχέσεων παραγωγής και πού άν δέν παραγράφονται, στήν καλύτερη περίπτωση αντιμετωπίζονται ύποβαμισμένα σέ σχέση μέ τά αντίστοιχα «πολιτικά». Έτσι ή *ιστορικοποίηση, έκλεκτική ιστορικοποίηση όπως είδαμε, τών κοινωνικών έγκλήσεων από τόν λαό - ιδεολογικό σχηματισμό έμπεριέχει άν όχι τή συσκοτίση, τουλάχιστον τή δραστική ύποτίμηση βασικότητας κοινωνικών αντιφάσεων, άσυμφιλίωτων μεταξύ τους πού καλούνται νά «γονιμοποιηθούν» μόνο πάνω στή μήτρα ενός γενικευμένου πολιτικισμού.*

Παράδειγμα 2ο. Τό ΠΑΣΟΚ τσιμεντάρει τήν κοινωνική του βάση

Άποφασιστικό στοιχείο συνοχής του άναδυόμενου αντιπλευτικού κοινωνικού μπλόκ, στή μεταπολίτευση όπως και ό Πουλαντζάς αναφέρει, είναι ή έθνικιστική ιδεολογία. Η «στροφή», γιά τήν όποία κάνει λόγο ό Πουλαντζάς, γονιμοποιείται πάνω στο έδαφος του έθνικισμού και τής λαϊκής παράδοσης, προσλαμβάνοντας έτσι τά χαρακτηριστικά μιās έναγωνίας αναζήτησης τής «έθνικης άυτογνωσίας». Η συζήτηση γιά τίς «ρίζες» τής φυλής ή του έθνους, ή άνίχνευση τής «ιδιοπροσωπίας» του έλληνισμού, πού γίνεται κατά τή διάρκεια τών μεταπολιτευτικών χρόνων δέν περικλείεται μόνο στο κλασικό «κοσμοπολίτικο» άθηναικό τρίγωνο, αλλά διαχέεται σέ όλόκληρο τόν κοινωνικό κορμό. Ό Πουλαντζάς, και πάλι, μάς θυμίζει τήν άνθηση του ρεμπέτικου — και στήν πραγματικότητα συμπυκνώνεται στο σύνθημα *πίσω στις ρίζες μας*.¹⁶ Η «στροφή» πού λαμβάνει χώρα στο ιδεολογικό πεδίο φαίνεται νά έδράζεται σέ μιιά άπλή άντιστροφή τής «κυρίαρχης» μετεμφυλιοπολεμικής ιδεολογίας, σέ μιιά ιδιοποίησή της από τό νέο κοινωνικό μπλόκ πού εμφανίζεται επί σκηνής, αλλά *άντεστραμμένης*, πράγμα πού σημαίνει ότι αλλάζει τό ιδεολογικό της περίγραμμα, οί στόχοι και τά μέσα πού χρησιμοποιεί γιά τήν εκπλήρωσή τους. Άλλά ό σκληρός πυρήνας της παραμένει ούσιαστικά *άνέπαφος*.¹⁷ Μέ άλλα λόγια: Ένώ προδικτατορικά ή έθνικιστική ιδεολογία σχίζει στά δύο τό κοινωνικό σώμα, στή μεταπολίτευση γίνεται τό προνομιακό όχημα ενός κοινωνικού «άλυτρωτισμού», πού σκοπεύει όχι βέβαια τόν κοινωνικό δεσμό έξουσίας, αλλά τήν

συμβατική πολιτική του όροφή, άποτελώντας τή μόνη αξιόπιστη και φερέγγυα προς τούτο διαμεσολάβηση.

Έπιστρέφοντας στις ρίζες τής κοινωνικής έμπειρίας και στο άκατέργαστο πολιτικό ιδεολογικό προσεταιρισμό της, θά άναφερθούμε στα γνωστά αλλά λησμονημένα γεγονότα τής Κρήτης του Φεβρουαρίου - Μαρτίου 1979.¹⁸

Στίς άρχές του 1979 ή Κρήτη, και κυρίως τό Έράκλειο, ζεί στιγμές έθνικο-λαϊκής έξαρσης. Η κυβέρνηση έχει άποφασίσει τή συμμετοχή τής Έλλάδας σέ μιιά έκθεση άρχαιοτήτων στίς ΗΠΑ. Τό γεγονός καταγγέλλεται δριμύτατα από τους τοπικούς επαγγελματικούς κ.λπ. φορείς και διατυπώνεται ή όμόφωνη άπόφαση «νά μήν έπιτραπεί ή μελετώμενη "άνόσια πράξη" και νά έμποδισθεί ή έξαγωγή μέ κάθε νόμιμο μέσο και κυρίως μέ τή μαζική κινητοποίηση του λαού». Οί συσκέψεις τών συντονιστικών φορέων πολλαπλασιάζονται, δημιουργείται «Έπιτροπή Άγώνα», και εκεί πού τά πράγματα φαίνονται νά κατασιγάσουν τό σπάσιμο ενός «καμαραϊκού» άγγελίου δίνει τήν άφορμή μιās γενικής σύρραξης. Όπως μάς πληροφορεί ή σχετική είδησεογραφία:

«Μινωικό άγγελιο μεγάλης αξίας, από τό λεγόμενα "καμαραϊκά" έσπασε ενώ συσκευαζόταν από τους "ειδικούς" του Έπουργείου Πολιτισμού..., προκειμένου νά

16. Άλκης Κυριακίδου Νέστορος, «"Οί ρίζες μας": Έλεγχος ενός κοινού τόπου τής νεοελληνικής ιδεολογίας», στο *Δελτίο τής Έταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, 4β, 1980.

17. Στο σημείο αυτό ύπαινίσσομαι ότι ή έθνική ή έθνικιστική ιδεολογία, πράγματα ταυτόσημα, δέν μπορεί νά άποτελέσει τό προνομιακό όχημα μιās έπαναστατικής σοσιαλιστικής άνατροπής, γιατί καθ' έαυτή είναι έγγεγραμμένη στήν πολιτικο-ιδεολογική μήτρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Βλέπει αναλυτικότερα, E. Balibar, *Racisme et nationalisme*, όπ. παρ. σελ. 54-92.

18. Όλα τά έμπειρικά στοιχεία γιά τά γεγονότα τής Κρήτης του Φεβρουαρίου - Μαρτίου 1979 έχουν ληφθεί από τήν έφημερίδα *Τά Νέα*, τής αντίστοιχης περιόδου.

σταλεί στο εξωτερικό. Το γεγονός προκάλεσε αγανάκτηση του λαού. Ομάδες περιφρούρησης έχουν κυκλώσει το Μουσείο, για να μη φυγαδευθούν οι θησαυροί του, ενώ ο δήμαρχος κ. Καρέλλης κατέθεσε μήνυση κατά παντός υπευθύνου, ζητώντας να σταματήσει κάθε κίνηση για τα αρχαία».

Στή συγκέντρωση, που πάραυτα πραγματοποιείται ακούγονται τά εξής συνθήματα: «όχι στον έκπατρισμό», «κάτω τά χέρια από τά αρχαία», «τά αρχαία ανήκουν στην Ελλάδα», «νά καταργηθεί ο νόμος για τά αρχαία», «νομάρχη πάρε θέση». Σέ μία από τίς άλεπάλληλες συγκεντρώσεις που γίνονται, προκαλούνται έπεισόδια και συλλαμβάνονται ο Δήμαρχος του Ήρακλείου και δημοτικοί σύμβουλοι. Το γεγονός είναι ή άφορμή για μία άμεση πολιτική παρέμβαση του Ά. Παπανδρέου:

«Άδιαφορώντας για τή λαϊκή αντίδραση, ή κυβέρνηση έπιμένει να εξάγει τά μνημεία του έλληνικού πολιτισμού. Άφοϋ δέν μπόρεσε να πείσει τόν Έλληνικό Λαό για τήν όρθότητα τής απόφασής της, ή κυβέρνηση καταφεύγει στη σύλληψη του Δημάρχου και των Δημοτικών Συμβούλων του Ήρακλείου Κρήτης, που εξέφρασαν τό λαϊκό αίσθημα. Έπισημαίνουμε τήν ποιοτική διαφορά μεταξύ του λαϊκού άγώνα για τήν προστασία τής πολιτιστικής κληρονομιάς μας και τής αντίδρασης του άστυνομικού κράτους τής Δεξιός. Καλούμε τήν κυβέρνηση να μήν άγνοήσει τήν εκδήλωση του Κρητικού λαού και να τή θεωρήσει έκφραση τής πανελληνίας αντίθεσης στην απόφασή της».

19. Jacques Michel, «Pour une anthropologie juridique de la représentation», στην επιθεώρηση *Proces*, no 11-12, 1983.
20. Georges Labica, «Sur la critique marxiste de l' Utopie», in *Colloque de Cerisy, Le discours utopique*, Paris, 1978.

Κι ενώ ή κατάσταση δξύνεται, πλήθη συρρέουν στο Ήρακλείο, στήνονται όδοφράγματα και βουλευτές του ΠΑΣΟΚ άναχωρούν «έσπευσμένα» από τήν Άθήνα για τήν Κρήτη, τό ΠΑΣΟΚ δίνει στη δημοσιότητα τήν άκόλουθη άπόφαση τής Κεντρικής Έπιτροπής του:

«Ή πολιτιστική κληρονομιά του τόπου μας έχει για τό ΠΑΣΟΚ ιδιαίτερη σημασία και οι συνέπειες για τήν καταστροφή της θά βαρύνουν τούς υπεύθυνους, γιατί ο έλληνικός χώρος, ή ιστορία του και ή πολιτιστική κληρονομιά του άποτελούν άζεδιάλυτη ένότητα. Βρισκόμαστε στο πλευρό των κατοίκων του Ήρακλείου..., όλων των πολιτιστικών και πνευματικών φορέων που άγωνίζονται για τήν κατάργηση του άντισυνταγματικού νόμου 654 και για νά άποτραπεί τό ξερρίζωμα των έργων τής ελληνικής τέχνης».

Τελικά ο «έκπατρισμός» των άρχαιοτήτων ματαιώνεται, και ο Άνδρέας Παπανδρέου χαιρετίζει τό «λαό του Ήρακλείου... γιατί έδωσε τή μεγάλη μάχη για τήν προστασία τής πολιτιστικής του κληρονομιάς και δικαιοθήκε», ενώ ο Κ. Καραμανλής δηλώνει ότι είναι «άηδιασμένος», ύπανισσόμενος έμμέσως ότι τά πράγματα τά ύποκίνησε τό ΠΑΣΟΚ.

Σέ αυτή τήν περίπτωση μās παρουσιάζεται με έκπληκτικό τρόπο ή συλλογική άμοιβαία δράση άνάμεσα στο κοινωνικό και πολιτικό στοιχείο. Το πολιτικό στοιχείο, τό ΠΑΣΟΚ, μέσα από τήν πρόκληση ή τήν εκμετάλλευση των γεγονότων άποπειράται, με έπιτυχία, να στερεώσει τήν κοινωνική του βάση. Λέμε «νά στερεώσει» ή και *τσιμεντάρι*, γιατί έδώ βρίσκεται αυτοπροσώπως τό ιδεολογικό στοιχείο που παίζει ένα καθοριστικό ρόλο στη σύναψη δεσμών άντιπροσώπευσης. Άν μελετήσουμε προσεκτικά τίς δηλώσεις του Ά. Παπανδρέου θά κατανοήσουμε τήν ουσιώδη ταύτιση του με τίς διεκδικήσεις του έξεγερμένου λαού. Άν όμως προς στιγμήν κάνουμε μία ύπόθεση, θεωρήσουμε δηλαδή ότι ο λαός τής Κρήτης πριν από τήν συγκεκριμένη έξέγερση, είναι γενικά και άόριστα «δημοκρατικός» ή «ΠΑΣΟΚ» για λόγους ιστορικούς, πράγμα που σημαίνει ότι ή ιστορική διαδικασία έχει άπελευθερώσει κάποια συναινετικά στοιχεία, που άποτελούν τά πρόδρομα σημάδια ένδεχόμενων πολιτικών κρυσταλλώσεων, τίποτα δέν προδιαγράφει με άπόλυτη βεβαιότητα ότι αυτή ή συναινέση μπορεί να καταλήξει σε «συμβόλαιο» άνάμεσα στις συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις και στον πολιτικο-ιδεολογικό σχηματισμό. Σέ αυτό άκριβώς τό σημείο ή *παρέμβαση του κόμματος* παίζει καταλυτικό ρόλο. Άν ή εμφάνιση συναινετικών στοιχείων δέν όδηγει άναγκαστικά σε «συμβόλαιο», τότε χρειάζεται να δει τό φώς τής μέρας ένα *δίκτυο βουλήσεων* με ταυτόσημο περιεχόμενο και άντικείμενο. Η μορφοποίηση αυτού του δικτύου βουλήσεων από τόν πολιτικο-ιδεολογικό σχηματισμό, δημιουργώντας ένα φυσικό και θεωρητικό χάσμα άνάμεσα στον άντιπροσωπεύοντα και στον άντιπροσωπευόμενο, του έξασφαλίζει τό μονοπώλιο προσδιορισμού του τόπου όπου πραγματοποιείται ή άντιπροσώπευση και που από κοινός (τόπος) γίνεται ένας χώρος ξένος, έντός του όποιου λαμβάνει χώρα ή άναπαγωγή των φαντασιακών σχέσεων του ανθρώπου με τίς πραγματικές συνθήκες ύπαρξής τους, και που στην περίπτωση μας παίρνει τή μορφή —έστω και σε μικρογραφία— τής αναβίωσης του μύθου του ένωμένου λαού, δηλαδή τής ταύτισης τής νόμιμης με τήν πραγματική χώρα.¹⁹ Παριστάμεθα δηλαδή μάρτυρες μιάς σύνθετης και άκρικής διαπλοκής άνάμεσα στο βιωμένο στοιχείο τής έθνικής ιστορίας και τήν ταξική ιδεολογία, που θέτοντας τό έθνικό πρόβλημα ουσιαστικά στο επίπεδο του πολιτισμού, υπεράσπιση πολιτιστικής κληρονομιάς, παραπέμπει σε ένα είδος έσώτατου έθνικού ένστίκτου — τήν «ψυχή του έθνους».

Έτσι ή μεταπολιτευτική «στροφή», έκτός του ότι εκφράζει μία πραγματική κίνηση μαζών σε όλα τά επίπεδα, ταυτόχρονα, ένσωματώνει (και τροφοδοτείται από) τά άποτελέσματα που παράγει ή καθαυτό πολιτική σύγκρουση.

**ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΝΟΣ
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΣΟΚΙΚΟ ΛΑΪΚΙΣΜΟ**

Παρακολούθησαμε έως εδώ την πορεία της διαδοχικής μορφοποίησης της πολιτικής κουλτούρας και των αντίστοιχων πρακτικών των κατώτερων τάξεων, πριν και μετά τη δικτατορία, καθώς και την πολιτική συγκρότησή τους κατά τη μεταπολίτευση. Στα δύο παραδείγματα, που μόλις αναφέρθηκαν, λανθάνουν κοινωνικές πρακτικές που συμπυκνώνουν μία ολόκληρη ιστορική παράδοση, εκφράζουν μία ούτοπία. Αναμφισβήτητα παριστάμεθα μάρτυρες επικαιροποίησης της παράδοσης, επανακοινωνικοποίησης βασικών συνιστωσών της, κυρίως μιας διάχυτης αντιστασιακής πρακτικής, που «φτιάχνει» τον πολιτικό φορέα της. «Φτιάχνει»; Πρόκειται για ένα κρίσιμο ερώτημα, που η απάντησή του μάς προσανατολίζει σε δύο διαφορετικές, ριζικά διαφορετικές, κατευθύνσεις. *Αν πραγματικά η κοινωνική κίνηση φτιάχνει με τρόπο αυτόνομο* τους πολιτικούς της προσδιορισμούς, τότε αυτοί οι τελευταίοι είναι ουσιαστικά ανήμποροι να αντιδράσουν στις επιθυμίες της. *Αν όμως υπάρχει πράγματι μία στενή διαπλοκή ανάμεσα στο κοινωνικό και πολιτικό στοιχείο, μία συλλογική άμοιβαία δράση, αν δηλαδή τό καθένα από αυτά συγκροτεί σχετικά αυτόνομα τη δική του περιοχική βαθμίδα στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, τότε έχει νόημα να προσεγγίσουμε και τὰ δύο επίπεδα.*

Έντούτοις τὰ πράγματα, τουλάχιστον στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, δέν εμφανίζονται τόσο άπλά. Συχνά έχουμε μία αλληλεπικάλυψη του παραδοσιακού-ούτοπικού στοιχείου με τό «αύθεντικά» ταξικό στοιχείο. Τό να υποστηρίξουμε ότι τό «αύθεντικό» ταξικό στοιχείο λειτουργεί μέσα από (και στό) παραδοσιακό-ούτοπικό στοιχείο, δέν μάς επιλύει, αντίθετα πολλαπλασιάζει τὰ προβλήματα και ίσως τὰ συσκοτίζει. Είναι σαφέστατο ότι ανακύπτει εδώ ένα πρόβλημα όρισμού των έννοιών που χρησιμοποιούμε και που υπερτονίζεται από την εξαιρετικά άμφισημη θέση που κατέχουν, ή έννοια της ούτοπίας, στό έργο του Μάρξ αλλά και του Ένγκελς.

Η μαρξική πολιτική θεωρία συγκροτείται ως τέτοια πάνω στην άρνηση της ούτοπίας ή τή θεωρεί ως φορέα της εργατικής δημιουργικότητας;²⁰ Αλλά και πέρα από τή μαρξική πολιτική θεωρία και τήν άμφισημία της ως προς τή έννοια της ούτοπίας, διαθέτουμε ένα λίγο-πολύ μονοδιάστατο όρισμό της έννοιας. Στόν Μπλόκ ή ούτοπία νοείται ως ιδεολογία που εκπληρώνει μία κοινωνική λειτουργία, διαθέτει ένα «φύλλο πορείας» προς μία κατεύθυνση, συνιστά μία άπώπειρα για τήν οικοδόμηση ενός «άνοικοδομήτου προβλήματος», και άποτελεί «τό μεθοδολογικό όργανο της καινοτομίας», από τή στιγμή που διαμεσολαβείται από τάσεις ένυπαρκτες στό πραγματικό.²¹ Ούτοπία ως πολιτική στρατηγική των κοινωνικών κινήματων, ή μηχανιστική τους άντανάκλαση (κοινωνιολογισμός) ή ούτοπία που άδυνατεί να όρίσει τί είναι αυτό που θέλει να υπερβεί (θετικισμός);

Γιά τήν έννοια της παράδοσης, της πολιτικής παράδοσης, τὰ πράγματα δέν είναι έντελώς διαφορετικά, έστω και αν ό Μάρξ μάς έχει έπιστήσει τήν προσοχή στόν *μυθευτικό* της ρόλο. Τό να θεωρήσουμε ότι ή πολιτική παράδοση εισάγει στις άτομικές συνειδήσεις τόν άπαραίτητο δεσμό ανάμεσα στό παρελθόν και στό παρόν, ότι εισάγει δηλαδή έγκλησεις άμεσης στράτευσης, μπορεί να μάς περιγράφει έξαισια τό φαινόμενο αλλά δέν μάς λέει τίποτα για τόν τρόπο συγκρότησής του.²²

Τό πρόβλημα περιπλέκεται ακόμα περισσότερο αν αναλογισθούμε ότι στην περίπτωση μας έχουμε μία ταύτιση της ούτοπίας των κατώτερων τάξεων, που αναβιώνει και μέσα από τήν επικαιροποίηση της παράδοσης, με τήν *ιδεολογία της προόδου*. Μέσα στην κάθετη πολιτική διαίρεση, που επικρατεί μετά τή μεταπολίτευση, ανάμεσα στις «προοδευτικές» και «άντιδραστικές» δυνάμεις, τό ΠΑΣΟΚ εμφανίζει στις

έκλογές του 1977 τό σύνθημα: «Νά κάνουμε τό όνειρο πράξη, τήν έλπίδα ζωή». Έμπλοκής συνέχεια. Ό ίδιος ό Γκράμσι δέν συνιστούσε ότι κάθε πολιτική ριζικού μετασχηματισμού όφείλει να πάει στό λαό, να άπαιτήσει ένθικο-λαϊκά χαρακτηριστικά, αυτός ό ίδιος δέν ήταν που παρατηρούσε τόν μη ένθικο-λαϊκό χαρακτήρα της ιταλικής λογοτεχνίας κ.λπ.; Σύγχρονοι διανοητές δέν ύστηρίζουν τή σημασία που τὰ ένθικά χαρακτηριστικά έχουν ως προς τή δόμηση συλλογικών και άποτελεσματικών άντιστάσεων ή πώς υπάρχουν δύο ειδών λαϊκισμοί, δηλαδή ύπάρχει και προοδευτικός λαϊκισμός²³ κ.λπ.;

Ας προσπαθήσουμε να ξετυλίξουμε τό κουβάρι παίρνοντας τὰ πράγματα από τήν αρχή, τοποθετώντας τα σε μία κάποια λογική σειρά. Η ληξιαρχική πράξη γέννησης του ΠΑΣΟΚ λαμβάνει χώρα μέσα σε μία εξαιρετικά *σύνθετη* κατάσταση. Σύνθετη, γιατί αυτή τήν εποχή δημιουργούνται νέες συλλογικότητες, που θέτουν διαφορετικούς στόχους για κατάκτηση, υπερασπίζοντας διαφορετικά συμφέροντα. Παρά τὰ φαινόμενα όμως αυτές οι «*σύνθετες*» *έκρήξεις*²⁴ που προκαλούνται

21. Για μία συνοπτική άπόδοση της σκέψης του Μπλόκ σε σχέση με τήν έννοια της Ούτοπίας, όπως αυτή εκτίθεται στόν Β' τόμο της Principe Esperance, βλέπε Gérard Raulet, «Encerclement Technocratique et dépassement pratique - L' utopie concrète comme théorie critique», στό συλλογικό έργο *Utopie - Marxisme selon Ernst Bloch*, Payot, 1976.

22. Raoul Girartet, «Autour de la notion de tradition politique. Essai de problématique», στην έπιθεώρηση POUVOIRS, No. 42, 1987.

23. Για τήν πρώτη περίπτωση, Samir Amin, *Classe et nation*, Minuit, 1979. Για τή δεύτερη περίπτωση, Ernesto Laclau, *Πολιτική Ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσ/νίκη, 1983.

24. A. Gramsci, la proposition selon laquelle «La société ne pose pas des problèmes dont il n' existe pas déjà pour les résoudre de prémisses matérielles», στό A. Gramsci, *Cahiers de prison*, σελ. 367-368.

δέν δημιουργούν, δέν παράγουν, αλλά γκρεμίζουν τό παραδοσιακό οικοδόμημα γιά νά ἐλευθερώσουν τό δρόμο στήν αὐθόρμητη καί αὐτόχθονη ἀνάπτυξη. Μία ἀπό τίς πρώτες λειτουργίες στίς ὁποῖες ἔπρεπε τό ΠΑΣΟΚ νά ἀνταποκριθεῖ, ὅπως καί ἔγινε, ἦταν νά ἀσκῆσει μιά *κριτική* τόσο στήν προϋπάρχουσα τάξη πραγμάτων ὅσο καί σέ αὐτή πού ἀποτελοῦσε μέρος τῆς. Πῶς πληρώθηκε αὐτή ἡ καταρχήν ἀναγκασιότητα; Ἐν μέρει τώρα δώσαμε δύο ἀπαντήσεις σέ ἰσάριθμα προβλήματα («πολιτική γενιά» – «ἐθνικολαϊκή παράδοση»), εἶναι ἀνάγκη νά τά ἐντάξουμε σέ ἓνα γενικότερο ἀναλυτικό σχῆμα πού νά θεμελιώνει ἐπαρκῶς τόν *λαϊκιστικό* χαρακτήρα τοῦ φαινομένου. Τό ΠΑΣΟΚ παράγει καί διαχέει σέ ὅλο τό κοινωνικό σῶμα μιά ἰδεολογική πρακτική, μιά κοσμοαντίληψη, πού ἐγγράφεται ἀσπληρᾶ στό πλαίσιο κίνησης τοῦ ἐγκαθιστάμενου πολιτικοῦ συστήματος. Ἐντούτοις δν καί γενικά ἀναγνωρίζεται σέ αὐτό τό πλαίσιο, ἐξαιτίας τῆς λαϊκῆς του ἀγκύρωσης παρουσιάζει ὀρισμένα χαρακτηριστικά πού ἀξίζει νά ἐπισημανθοῦν.

α) *Εἶναι κίνημα οὐτοπικό*, μέ τήν πιό σκληρή ἔννοια τοῦ ὄρου: σχεδιάζει καί ἀπονέμει στόν καθένα τήν ἰδεατή του πολιτεία. Μιά κι ἔξω, ὁ ρόλος τοῦ οὐτοπικοῦ στοιχείου περιγράφεται ἔξοχα ἀπό τόν Γκράμσι πού κόβει τόν γόρδιο δεσμό:

«Τό κατηγορούμενο "οὐτοπικός" δέν ἐφαρμόζεται στήν πολιτική βούληση ἐγγένει, ἀλλά στίς ἰδιαίτερες βουλήσεις πού δέν γνωρίζουν νά συνδέουν τό μέσον μέ τό σκοπό, καί ἄρα δέν ἀποτελοῦν βουλήσεις ἀλλά ἐνύπνια, δνεισα, ἐπιθυμίες».²⁵

β) *Εἶναι κίνημα πού στηρίζεται στήν προσωπολατρία*, δηλαδή κίνημα ἀρχηγικό μέ τήν πιό σκληρή ἔννοια τοῦ ὄρου: στηρίζεται καί ἀναπτύσσεται στό πλαίσιο τῆς *πολιτικῆς-μύθος-πάθος-αὐθόρμητο*. Ἡ τομή καί πάλι τοῦ Γκράμσι:

«Ἡ ὑπάρξη σέ κάθε "αὐθόρμητο" κίνημα ἐνός πρωτόλειου στοιχείου συνειδητῆς διεύθυνσης, πειθαρχίας, δείχνει μέ ἕμμεσο τρόπο ὅτι ὑπάρχουν ρεύματα καί ομάδες πού ὑποστηρίζουν τό αὐθόρμητο ὡς μέθοδο. Πρέπει λοιπόν νά κάνουμε μιά διάκριση ἀνάμεσα στά καθαρά "ἰδεολογικά" στοιχεῖα καί τά στοιχεῖα τῆς πρακτικῆς δράσης, ἀνάμεσα στούς θεωρητικούς καί ὑποστηρίζουν τό αὐθόρμητο ὡς σταθερή καί ἀντικειμενική "μέθοδο" τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι καί τοὺς πολιτικούς πού τό ὑποστηρίζουν ὡς "πολιτική" μέθοδο. Στούς πρώτους πρόκειται γιά μιά ἐσφαλμένη ἀντίληψη, στοὺς δεύτερους γιά μιά ἄμεση καί εὐτελής ἀντίφαση, πού ἀφήνει νά φανεῖ ἡ προφανῆς πρακτική τῆς ἀφετηρίας, δηλαδή ἡ ἄμεση θέληση γιά ἀντικατάσταση τῆς μιάς καθοδήγησης ἀπό μιά ἄλλη».²⁶

Ἡ ἐπικράτηση καί ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ ἀρχηγικοῦ χαρακτήρα τοῦ ΠΑΣΟΚ προϋποθέτει τήν ἀέναη ἀναπαραγωγή ἐνός πολιτικισμοῦ, οὐσιαστική συνιστώσα τοῦ ὁποῖου εἶναι ἡ στοιχειώδης προγραμματική δέσμευση τοῦ φορέα ἀπέναντι στίς ὑπό ἀντιπροσώπευση κοινωνικές ομάδες. Ἡ «ἀντικατάσταση τῆς μιάς καθοδήγησης ἀπό ἓνα ἄλλη» λαμβάνει χώρα πάνω σέ αὐτό ἀκριβῶς τό πεδίο, φροντίζοντας ἐπιμελῶς καί συνεχῶς ὥστε τό ἰδεολογικό στοιχεῖο, στή βάση τοῦ ὁποῖου θά ἔπρεπε νά ἀναπτυχθεῖ τό ἀντίστοιχο προγραμματικό-πολιτικό, νά ἀπουσιάζει ἀπό τήν πολιτική σύγκρου-

ση. Αὐτή ἡ «πολιτικιστική» μεθοδολογία προϋποθέτει μέ τή σειρά τῆς δραστικό ἔλεγχο στήν ἀναπαραγωγή καί συγκρότηση τῆς κομματικῆς γραφειοκρατίας ὥστε ἡ σχέση τοῦ ἀρχηγοῦ μέ τό λαό νά εἶναι πράγματι «ἄμεση», ὅπου ὁ λόγος τοῦ πρώτου νά ἐξαντλεῖται στόν πραγματισμό τοῦ δευτέρου, «αὐτή τῆ λαϊκή φιλοσοφία πού εἶναι ἓνα ἀτόφιο ἰδεολογικό κόμμα, παρά ἓνα φιλοσοφικό σύστημα» (Γκράμσι), οἱ διεκδικήσεις τοῦ δευτέρου ἰσορροποῦν στόν τακτικισμό τοῦ πρώτου.

γ) *Εἶναι κίνημα συγκυριακό*, μέ τήν πιό σκληρή ἔννοια τοῦ ὄρου: συγκροτούμενο στή βάση τοῦ εὐκαιριακοῦ, στή βάση τῆς ἱστορικής εὐκαιρίας πού ἀπελευθέρωσε καί ἡ πτώση τῆς δικτατορίας, καί τῆς προσωπολατρίας· ἀσκεῖ «μέρα μέ τῆ μέρα μιά εὐτελής κριτική, πού προσβάλλει τίς μικρές διευθυνούσες ομάδες καί τίς προσωπικότητες πού ἔχουν τήν ἄμεση εὐθύνη τῆς ἐξουσίας».²⁷ Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει ὅτι τό ΠΑΣΟΚ εἶναι κίνημα εὐκαιριακό μέ τήν τρέχουσα ἔννοια τοῦ ὄρου. Σημαίνει ἄπλῶς ὅτι δέν ἀνήκει στήν κατηγορία ἐκείνων τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν κινήματων, πού ὁ Γκράμσι ἀποκαλεῖ *ὄργανικά*, καί πού ἀσκοῦν μιά «ἱστορικο-κοινωνική κριτική πού ἀπευθύνεται σέ εὐρύτατες συλλογικότητες πέρα ἀπό τά πρόσωπα, πέρα ἀπό τό διευθυντικό προσωπικό».²⁸ Πρόκειται δηλαδή γιά ἓνα πολιτικό κίνημα πού προῆλθε μέσα ἀπό μιά «περιστασιακή» κατάσταση, ἐπιχειρῶντας, μέ ἐπιτυχία, νά προσδώσει στόν ἑαυτὸ του ἐκείνα τά χαρακτηριστικά, πού στά μάτια τοῦ λαοῦ θά τό καθιστοῦσαν ἓνα «κίνημα κατάστασης», δηλαδή ὄργανικό κίνημα. Τά γεγονότα τῆς Κρήτης τό δείχνουν ἄρκετά καθαρά.

Ἐντούτοις τό ΠΑΣΟΚ, χωρίς νά εἶναι «κίνημα τοῦ λαοῦ», εἶναι κίνημα λαϊκό. Χωρίς νά εἶναι κίνημα ἀνατροπῆς, εἶναι κίνημα ἀνατρεπτικό, κίνημα ριζοσπαστικοποιημένο καί ὄχι ριζοσπαστικό. Τονίζουμε αὐτές τίς ἰδιότητες γιάτι κάθε στιγμή ἔλλοχευε ὁ κίνδυνος νά ὑποτιμηθεῖ μιά ἐκ τῶν πλευρῶν τοῦ φαινομένου μέ ἀπροσδιόριστες συνέπειες ὄχι μόνο γιά τήν τύχη τῆς ἐπιστημονικῆς του προσέγγισης ἀλλά καί τῆς πολιτικῆς ἀντιμετώπισής του.

Τί εἶναι ὁμως αὐτό, πού ἐμποδίζει τήν ἐξέλιξη τῆς ριζοσπαστικοποίησης σέ ριζοσπαστισμό, τῆς ἀνατρεπτικότητας σέ συντεταγμένο σχέδιο κοινωνικῆς ἀνατροπῆς, τί εἶναι αὐτό πού δρᾷ ἀπαγορευτικά ὥστε ἓνα κίνημα λαϊκό νά μὴν εἶναι κίνημα τοῦ λαοῦ; Ἡ ἀδυναμία ὡς πρὸς αὐτή τήν μετεξέλιξη ἔγκειται μόνο στήν οὐτοπικότητα τοῦ κινήματος, τήν ἀρχηγική του δόμηση καί τῆ συγκυριακή του προέλευση; Ἐν ἀναγνώσει αὐτές τίς θεμελιώδεις ὄντως ἰδιότητες τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ σχηματισμοῦ σέ μοναδικά καί κυρίαρχα στοιχεῖα, πού προσδιορίζουν πλήρως τόν λαϊκιστικό του χαρακτήρα, κινδυνεύουμε νά θεωρήσουμε ἄρκετά ἐπαναστατικά, ἐργατικά, κομμουνιστικά κόμματα ὡς λαϊκιστικά καί τίς ριζικές τομῆς πού ἐπέφεραν μέ τά κατά τόπους δρῶντα συγκροτήματα ἐξουσίας ὡς «λαϊκιστικές ρήξεις»,²⁹ ἢ, ἂν ἀρνηθῶμε αὐτό τό συλλογισμό, ὡς ἀποδεχόμενα —ἀναγκαστικά— ὅτι ὁ λαϊκισμός δέν ὑφίσταται ὡς πρόβλημα πρὸς διερεύνηση. Τό σημείο-τομή πού καλεῖται νά ἀποφασίσει γιά τῆ φύση τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι ὁ *ἰδεολογικός πυρήνας* τῆς προγραμματικῆς του πρότασης: *Ἡ ὑπάρξη ἢ μὴ τῆς στιγμῆς τῆς «κάθαρσης», ἐκλαμβανόμενης ὡς ριζική ρῆξη ἀνάμεσα στό παλιό καί τό νέο, συνιστᾷ τόν ἀξεπέραστο ὄριζοντα γιά τῆ δημιουργία ἐνός νέου ἰδεολογικοῦ πεδίου*.³⁰ Αὐτή ἡ γραμμασιανή πρόταση ἀποκαθιστᾷ πλήρως στή θέση του τό πολιτικό στοιχεῖο, ἐπισημαίνει δηλαδή τό εἰδικό ἰδεολογικό βάρος τῆς πολιτικῆς πράξης τῶν διευθυντικῶν πολιτικῶν ὁμάδων, στήν περίπτωσή μας αὐτήν τοῦ ΠΑΣΟΚ, στό σχηματισμό τῶν ποικιλλάνυμων λαϊκῶν ἐγκλήσεων.

Νομίζω ὅτι πρῶτος ὁ Ἄγγελος Ἐλεφάντης σέ μιά σειρά σημαντικῶν κειμένων του³¹ προσπάθησε νά φωτίσει αὐτό τό πρόβλημα, νά τό δεῖ δηλαδή ὡς μιά ἐκρηκτική σύνθεση κοινωνικῶν ρευμάτων καί ἀκατέργαστων πολιτικῶν κρυσταλλώσεων τους στήν ὑπηρεσία μιάς διευθυντικῆς ὀλιγαρχικῆς καί ἐπαγγελματικῆς ὁμάδας, πού ἡ διαμεσολάβησή τῆς

25. A. Gramsci, Phase de l' économie corporative de l' État, Chaiier 6, δπ. παρ. σελ. 79.

26. A. Gramsci, «Passé et Present», στό *Gramsci dans...*, σελ. 585 (οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

27. A. Gramsci, «Analyse des situations, Rapports de forces», in *Notes sur Machiavel*, δπ. παρ. σελ. 429.

28. Στό ἴδιο.

Έπαιρνε νόημα μόνο στο βαθμό που η κοινωνική πρώτη όλη μπορούσε να εξαργυρωθεί σε πολιτική διακυβέρνηση, σε έξουσία. Ή περισσεία αξία όμως των έπεμβάσεων του Έλεφάντη έγκειται στο ότι αυτές δείχνουν καθαρά και συγκεκριμένα το σύνολο σχεδόν του λαϊκιστικού ψηφιδωτού που παρουσιάζεται επί σκηνής. Από την τελετουργική σχέση άρχηγού-μαζών ως τόν «άντιφασιστικό» χαρακτήρα που προσλαμβάνουν τά αντίθετά ανακλαστικά των μαζών μέσα από τή διαμεσολάβηση του ΠΑΣΟΚ, τή δημιουργία ενός «κοσμοειδώλου των μαζών» που φτιάχνεται «από τά πάνω», άποτελώντας τήν πολιτική έγκληση για τήν ιδεολογική διαπίστευση του λαού, σε όλα αυτά, λανθάνει ή άποψη ότι ένας νέος επικοινωνιακός κώδικας τίθεται σε λειτουργία, σε αντίκατάσταση του παλιού, που βρίσκεται σε μιά διαδικασία άποσυναρμολόγησης. Αυτός ο νέος κώδικας δέν είναι άλλος από τήν «κοινή παραδοχή» («sens commun»), δηλαδή ένα σύστημα αξιών που ή άκατέργαστη ιδεολογία των κατώτερων τάξεων δημιουργεί από κοινού με τούς αντιπροσώπους «της». Ή πολιτικο-ιδεολογική λειτουργία της στην άναπαγωγή των κομματικών σχηματισμών και στή διαδικασία άνανέωσης-έπανασυγκρότησης της πολιτικής σκηνής.³² Ή «κοινή παραδοχή» συνιστά μιά νέα κοσμοαντίληψη, ένα σχετικά αυτόνομο φιλοσοφικό σύστημα, που έλκει τή ζωτικότητα του από μιά έπιφανειακή και πρόσκαιρη άμογενοποίηση των έτερόκλητων στοιχείων που τό συνθέτουν. Οί ρίζες της βρίσκονται βαθιά μέσα στή λαϊκή συνείδηση, που έχει μπολιαστεί από φολκλορικού, θρησκευτικού, ύπαρξιακού τύπου ιδεολογίες, που άκόμα και όταν φθάνει στο σημείο να ξεγεραθεί, τό κάνει «σαρκάζοντας» τόν έαυτό της. Μέ δύο λόγια, μέσα σε αυτό τό ιδεολογικό σύστημα της «κοινής παραδοχής» —αυτό τό «χαώδες συνονθύλευμα σκόρπιων αντίληψεων όπου ο καθένας μπορεί να βρει ό,τι θέλει» (Γκράμσι)— άπουσιάζει κάθε διαλεκτική ριζικού μετασχηματισμού, άπουσιάζει ή «κάθαρση», τόσο ως «στιγμή» όσο και ως διαδικασία.³³

Νομίζω ότι τώρα μπορούμε να περιγράψουμε τά βασικά χαρακτηριστικά που οργανώνουν τόν λαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ. Αν τά προσδιοριστικά στοιχεία του πασοκικού λαϊκισμού πρέπει να άναζητηθούν στήν «περιστασιακή», συγκυριακή του προέλευση, τήν άρχηγική πλαισίωση της ένγένει πολιτικής πρακτικής του, στήν ούτοπική «προγραμματική της δέσμευσης», τά κυρίαρχα στοιχεία του έντοπίζονται στο σύστημα «κοινής παραδοχής» που επιβάλλει στο σύνολο των λαϊκών τάξεων και που συγκροτείται στή βάση μιάς έκλεκτι-

κής ιστορικοποίησης/έπικαιροποίησης της έθνικής και λαϊκής παράδοσης. Πρόκειται για μιά έκρηκτική σύνθεση του κοινωνικού και πολιτικού στοιχείου στή συγκεκριμένη μορφή που αυτά προσέλαβαν κατά τή διάρκεια της μετεμφυλιοπολεμικής και μεταδικτατορικής όργάνωσης των στοιχειωδών λειτουργιών του έλληνικού καπιταλισμού σχηματισμού, τά άποτελέσματα της όποιας τά βιώνουμε σήμερα.

29. Σε αυτή τήν προβληματική νομίζω ότι έξανλείται και τό υπόδειγμα του Λακλάου. Για τόν Λακλάου ή έννοια της επανάστασης άπουσιάζει ως αναλυτική κατηγορία. Άποτέλεσμα: όλες οι κοινωνικές άνατροπές συνιστούν «λαϊκιστικές ρήξεις»..., βλ. E. Laclau, όπ. παρ.

30. «Μπορούμε να χρησιμοποιούμε τόν όρο «κάθαρση» για να δείξουμε τή μετάβαση από τήν καθαρά οικονομική στιγμή (ή άλλως έγωιστική-παθιασμένη) στήν ήθικο-πολιτική στιγμή, δηλαδή τήν άνώτατη έπεξεργασία από τή δομή στήν ύπερδομή στή συνείδηση των ανθρώπων. Αυτό σηματοδοτεί και τή μετάβαση από τό «αντικειμενικό στο ύποκειμενικό» ή από τήν «άναγκαιότητα στήν έλευθερία». Ή δομή, από έξωτερική δύναμη που συντρίβει τόν άνθρωπο, τόν άφομοιώνει και τόν καθιστά παθητικό, μετασχηματίζεται σε μέσο έλευθερίας, σε όργανο δημιουργίας μιάς νέας ήθικο-πολιτικής μορφής, σε πηγή πρόκλησης νέων πρωτοβουλιών. Έτσι ο προσδιορισμός της «καθαρκτικής στιγμής» συνιστά τό σημείο άφτηρίας για κάθε φιλοσοφία της πράξης: ή καθαρκτική διαδικασία συμπίπτει με τήν άλυσίδα των συνθέσεων τις όποιες προκάλεσε ή διαλεκτική άνάπτυξη», A. Gramsci, *Passage du savoir, au comprendre, au sentir, et vice versa, du sentir au comprendre, au savoir*, όπ. παρ., σελ. 301-302.

31. Άγγελου Έλεφάντη-Μάκη Καβουριάρη, ΠΑΣΟΚ: Σοσιαλισμός ή λαϊκισμός; *Ο Πολίτης*, τ. 13, Οκτώβριος 1977. Άγγελου Έλεφάντη, «Έπίσης σε ό,τι άφορά τήν οικονομική δομή είμαστε σοσιαλιστές», *Ο Πολίτης*, τ. 42, Άπρίλιος-Μάιος 1981. Άρχίζει ή μετα-ΠΑΣΟΚ έποχή, *Ο Πολίτης*, τ. 94, Σεπτέμβριος 1988. Ή «άλλαγή» τελείωσε, ζήτω ή άλλαγή, *Ο Πολίτης*, τ. 96, Δεκέμβριος 1988. Ή ύβρις, ή κάθαρσις, τό άδιέξοδο. Στόν άστερισμό του Λαϊκισμού, *Ο Πολίτης*, τ. 100 Άύγουστος 1989.

32. Pierre Bourdieu, «La représentation politique, Elements pour une théorie du champ politique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 36/37, Février-Mars, 1981.

33. A. Gramsci, Introduction à l' étude de la philosophie, in *Gramsci dans...*, σελ. 202. Notes critiques sur une initiative de manuel populaire, όπ. παρ., σελ. 304-309.

Πολλοί εκδότες μαζί σε κοινή πορεία
για να φτάσει το καλό βιβλίο παντού

ΚΟΙΝΟΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΚΔΟΤΩΝ Ε.Π.Ε.
Ιπποκράτους 68, 10681 Αθήνα, Τηλ. 3609197

Ιπποκράτους 68, 10680 Αθήνα, τηλ. 3609197

ΚΟΙΝΟΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΠΕ
ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Σύγγραφο έργων του Ποδηλάτου
τηλ: 8212406

Ο σύντροφος είναι ζωντανός

Στις 25 Μαρτίου, λίγες μόνο ώρες πριν τό ανά χειρας τεύχος πάρει τήν άγουσα για τό τυπογραφείο, ό συνεργάτης του *Πολίτη* στη Ρώμη (καί free lance δημοσιογράφος της *Corriere della Sera*) Γιαννούλης Γεωργόπουλος έστειλε στον άριθμό fax πού έξυπηρετεί τό περιοδικό (άριθμό πού διαθέτει εύγενώς τό Τεχνικό Γραφείο Ήλεκτρομηχανολογικών Μελετών ΤΕ-ΑΜ Μ-Η) τό παρακάτω σημείωμα:

«Άριστείδη Μπαλτά
TEAM Μ-Η
Βαλτετσίου 51
Άθήνα

Ρώμη, 25 Μαρτίου 1990

Άγαπητέ Άριστείδη,

Τό κείμενο του «άγνωστου αυτόχειρος» πού δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στους *Sunday Times* και άναδημοσίευσε ό *Πολίτης* στό τεύχος 103 δημοσιεύθηκε, όπως θά ξέρετε, και στη *Rinascita* και δημιούργησε σάλο. Μέ δεδομένες τίς καντιανές επιδράσεις πού έχουν σημαδέψει βαθιά τόν Ιταλικό μαρξισμό (Coletti κ.λπ.), πολλοί σχολιαστές έφτασαν μάλιστα μέχρι τό σημείο νά ύποστηρίξουν πώς ή δημοσίευσή του έπαιξε σημαντικό άν όχι καθοριστικό ρόλο —θετικά ή άρνητικά— στην άπόφαση του τελευταίου συνεδρίου του ΙΚΚ, μολοντί έλάχιστοι Ίταλοί σύντροφοι άναφέρθηκαν ρητά σ' αυτό. Ίσως μιά τέτοια εκτίμηση νά είναι όντως ύπερβολική. Όπως όμως και νά έχει τό πράγμα, ή συζήτηση αυτή δέν είναι του παρόντος. Ύπάρχουν συντακτικές παραπέρα εξελίξεις στό όλο θέμα πού έγγίζουν τά όρια του μυθιστορηματικού και οι όποιες, όπως θά δείτε, αξίζει νά έρθουν σε γνώση της Συντακτικής Έπιτροπής του περιοδικού.

Συγκεκριμένα συνέβησαν τά εξής: Στις 19 Μαρτίου τό πρωί, ό γνωστός και άπό τίς στήλες του *Πολίτη* και στενός προσωπικός μου φίλος Ιταλός φιλόσοφος Κοστάνζο Πρέβε άνακάλυψε στό κουτί άλληλογραφίας του ένα άνώνυμο χειρόγραφο, γραμμένο γερμανικά μέ εκκρινή γραφικό χαρακτήρα, και μέ τόν τίτλο «Γιατί τελικά δέν αυτοκτόνησα». Τό περιεχόμενο του χειρογράφου άποτελούσε άφηγηματική (narrative) συνέχεια του κειμένου του «αυτόχειρος» πού προξένησε τό σάλο άλλά ταυτόχρονα και φιλοσοφική τομή ως προς τίς άπόψεις πού αυτό εξέφραζε. Ό Κοστάνζο, συγκλονισμένος καθώς ήταν άπό τήν άπόφαση του συνεδρίου του ΙΚΚ και τά δάκρυα πού τήν σφράγισαν, μου έδειξε τό χειρόγραφο τό ίδιο πρωί πιστευοντας άρχικά πώς έπρόκειτο για φάρσα. Άφου όμως τό διαβάσαμε προσεκτικά μαζί πολλές φορές, σχεδόν πεισθήκαμε για τό αντίθετο. Τό άπόγευμα της ίδιας μέρας κατορθώσαμε νά επικοινωνήσουμε τόν Τζώρτζ Τζονστόουν των *Sunday Times*, τόν

όποιο ό Κοστάνζο γνώριζε καλά άπό τήν εποχή του Μάη του '68, για νά του ζητήσουμε ένα φωτοαντίγραφο του άρχικού χειρογράφου. Πράγματι, τήν επομένη 20 Μαρτίου έλαβα στό fax της *Corriere della Sera* (στό όνομά μου) τό έν λόγω αντίγραφο. Καί, ώ του θαύματος, ό γραφικός χαρακτήρας των δύο κειμένων φαινόταν ό ίδιος, τουλάχιστον στα δικά μας άνειδίκευτα μάτια. Για νά μήν ύπάρξει δε καμιά δυνατότητα άμφισβητήσεων, προστρέξαμε στη βοήθεια της έγκυρότερης δικαστικής γραφολόγου της Ίταλίας, κας Χριστίνα Τσιάπι, ή όποία έγινε πρόσφατα πολύ γνωστή μέ άφορμή τή διένεξη γύρω άπό τό συμβόλαιο του Μαραντόνα μέ τή Νάπολι. Για νά μήν πολυλογώ, ή κα Τσιάπι μās άπάντησε χθές άργά τό βράδυ πώς μετά άπό έμπεριστατωμένη έπιστημονική άνάλυση προκύπτει ότι τά δύο χειρόγραφα είναι γραμμένα άπό τό ίδιο πρόσωπο μέ ποσοστό βεβαιότητας 92,37%. Ή ίδια δικαιολόγησε αυτή τή σχετικά ύψηλή πιθανότητα λάθους (7,63%) άπό τό γεγονός ότι τό πρώτο χειρόγραφο έμοιαζε γραμμένο σε κατάσταση ιδιαίτερης ψυχικής άναταραχής μέ άποτέλεσμα ό γραφικός χαρακτήρας του συγγραφέα του νά μήν συμπίπτει άπολύτως (ιδίως στα σημεία όπου άναφέρονται άφηρημένες έννοιες), μέ τόν θεωρούμενο —μέ βάση τό δεύτερο χειρόγραφο— ως κανονικό.

Άναφέρω όλες αυτές τίς άνούσιες λεπτομέρειες για δύο βασικά λόγους: Πρώτον γιατί θέλω έτσι νά προλάβω τίς πιθανές αιτιάσεις σε ό,τι άφορά τή γνησιότητα του κειμένου, αιτιάσεις, οι όποιες εκτιμώ πώς δέν θά λείψουν άν άναλογιστεί κανείς τό πόσο έτερόδοξες είναι τελικά οι άπόψεις πού αυτό εκφράζει σε σχέση μέ αυτές πού σήμερα επικρατούν στους κύκλους των άριστερών σε Άνατολή και Δύση (και μάλιστα έν όψει της Ένωσης του 92, όπου άπαιτείται ή μεγίστη δυνατή συναίνεση όλόκληρης της Έυρωαριστεράς, όσο κι άν αρχίζουμε έδώ νά άναρωτιόμαστε ποιούς τελικά θά ένώνει αυτή ή Ένωση και ποιούς θά αφήνει απέξω). Δεύτερον, γιατί ή επαγγελματική δέσμευσή μου μέ τήν *Corriere della Sera* μέ ύποχρεώνει νά της προσκομίσω πρωτότυπη ύλη προς δημοσίευση τό άργότερο μέχρι τίς 15 Άπριλίου. Άν καθυστερήσετε τήν έκδοση του τεύχους ώστε νά συμπεριλάβετε τό χειρόγραφο του «αυτόχειρος» άλλά όχι πέραν του (δρθόδοξου) Πάσχα, τότε ό *Ο Πολίτης* θά κυκλοφορήσει μέ μιά έξέχουσας σημασίας παγκόσμια άποκλειστικότητα. Μετά άπό αυτήν τήν ήμερομηνία είμαι ύποχρεωμένος έτσι ή άλλιώς νά ενημερώσω σχετικά τήν έφημερίδα μου.

Μέ βάση τήν εκτίμηση πού τρέφει για τό περιοδικό, ό Κοστάνζο συμφωνεί άπόλυτα μέ αυτήν μου τή μεθόδευση (άλλωστε ή *Corriere della Sera* παραέχει γίνει συμβιβαστική) και σās στέλνει τούς θερμούς αγωνιστικούς του χαιρετισμούς.

Έλπίζοντας πώς θά προλάβετε, μαζί μέ αυτήν τήν έμπρακτη συμβολή μου στον κοινό άγώνα, σās στέλνω τίς θερμότερες ευχές μου για τό Πάσχα.

Φιλικά όπως πάντα,

Γιαννούλης

Υ.Γ. Δυό λόγια για τή μετάφραση: Ό Κοστάνζο μετέφρασε πρώτα στα Ιταλικά τό προφανώς

γερμανιστί γραμμένο χειρόγραφο. Κι ἐγώ μέ τή σειρά μου μετέφρασα στά ἑλληνικά τήν ἰταλική ἀπόδοση τοῦ Κοστάντζο. Μέσα ἀπό αὐτές τίς ὑποχρεωτικές, δυστυχῶς, δολιχοδρομίες ἤ ἔνταση τοῦ χειρογράφου ἀμβλύθηκε καί τό δλον ὕφος τοῦ ἀλλοιώθηκε. Ἐπιπλέον, καθώς δλα ἔπρεπε νά γίνον ὄσο τό δυνατόν πιό γρήγορα ὥστε νά προλάβουμε τίς ἀνελαστικές προθεσμίες πού ἀντιμετωπίζει ἡ τακτική ἔκδοση τοῦ *Πολίτη*, δέν εἶχα καθόλου τή δυνατότητα νά συγκρίνω τή δική μου ἀπόδοση —μέ τή μεσολάβηση

τῶν ἰταλικῶν— τοῦ δλου ὕφους τοῦ συγγραφέα μέ τήν ἀπόδοση —μέ τή μεσολάβηση τῶν ἀγγλικῶν— πού ἤδη δημοσίευσε τό περιοδικό. Οἱ μεγάλες διαφορές στήν σύνταξη, στό λεξιλόγιο κ.λπ. πρέπει ἔτσι νά ἀποδοθοῦν στίς μή ἀναγώγιμες διαφορές ἀνάμεσα στίς γλώσσες (δηλαδή σέ αὐτό πού οἱ ἀναλυτικοί φιλόσοφοι ἀποκαλοῦν «ἀδυναμία πλήρους ἢ ριζικῆς —radical— μετάφρασης») ἀπό τή μιὰ μεριά καί στίς ἐπιταγές τῆς συνεποῦς δημοσιογραφίας ἀπό τήν ἄλλη.

Ὁ Ἴδιος»

Συμφωνώντας μέ τήν ἐκτίμηση τοῦ συνεργάτη μας στή Ρώμη σχετικά μέ τή σημασία τοῦ δευτέρου αὐτοῦ κειμένου τοῦ ἀγνώστου παρ' ὀλίγον, πλέον, αὐτόχειρος καί ἐκτιμώντας, παραπέρα, πώς ἴσως αὐτό ἀποδειχθεῖ ἰκανό νά ἀνοίξει κάποιες νέες λεωφόρους στόν προβληματισμό τῆς Ἀριστερᾶς συνολικά, ἀναλάβαμε τή δυσβάσταχτη εὐθύνη νά καθυστερήσουμε τήν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ, βέβαιοι ὄντες ὅτι οἱ ἀναγνώστες μας θά καταλάβουν καί θά μᾶς συγχωρήσουν. Δημοσιεύουμε —ἴσως κάπως ἀντιιδεοντολογικά— δλόκληρη τήν ἐπιστολή τοῦ συνεργάτη μας σκοπεύοντας, ὅπως πάντα, στήν πληρέστερη δυνατή ἐνημέρωση τῶν ἀναγνωστῶν μας καί δέν κάνουμε κανένα ἐπιπλέον σχόλιο. Ἄς μιλήσουν τά κείμενα.

Ὁ Πολίτης

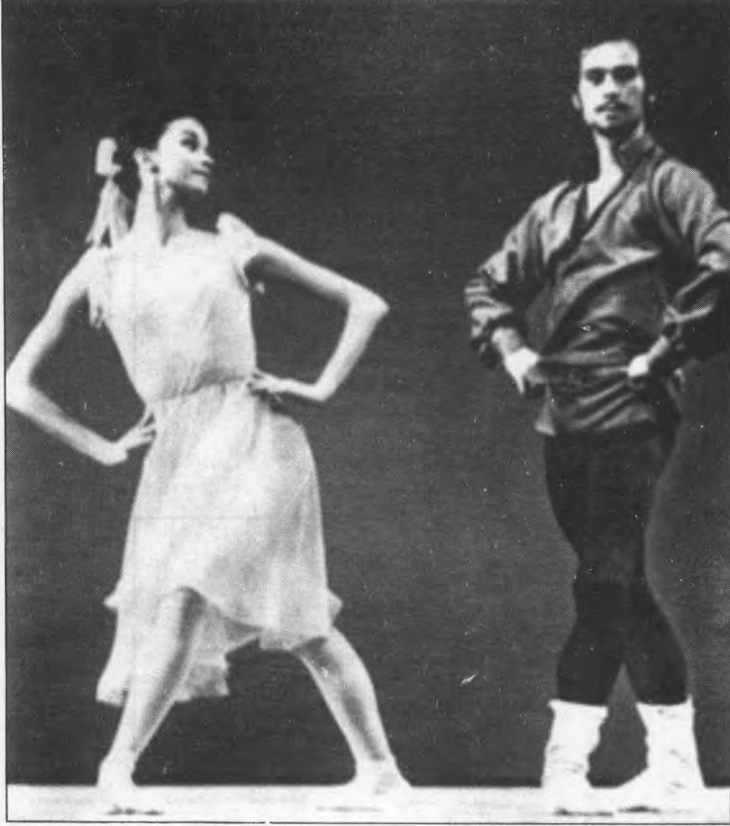
Γιατί τελικά δέν αὐτοκτόνησα

ἀγνώστου παρ' ὀλίγον αὐτόχειρος

Ἄφου παρέδωσα τήν ὕστατη ἐπιστολή μου σέ χέρια πού σίγουρα θά ἔβρισκαν τόν τρόπο νά τή φυγαδεύσουν στή Δύση, πρὶν πέσω στό ποτάμι δίπλα. Κάτι τά κρύα καί βουερά νερά, κάτι τό παρελθόν μου πού πέρασε δλόκληρο σάν ἀστραπή μπροστά στά μάτια τῆς ψυχῆς μου (ὄσο κι ἂν ξέρω πώς ἡ ψυχή εἶναι ἓνα μῦθος) μέ ἐμπόδια νά κάνω τό ἀποφασιστικό βῆμα. Καί ἔτσι πού καθόμουνα στήν ἄκρη τῆς γέφυρας βλέποντας τά νερά νά κυλᾶνε ἄγρια καί ἀδιάφορα, μιὰ ἀνεκπλήρωτη παλιά μου ἐπιθυμία ἄρχισε δλο καί πιό πολύ νά μέ κυριεύει. Παρά τά πολλά —συγκριτικά— ταξίδια μου στή Δύση, δέν κατόρθωσα ποτέ νά ἐπισκεφθῶ τίς χώρες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Νότου. Αὐτές ἦταν οἱ χώρες τῆς αἵρεσης τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ —ὅπως ἀκόμη καί οἱ πιό ἀνοιχτόμυαλοι καί λιγότερο δογματικοί σύντροφοι τίς ἀποκαλοῦσαν. Καθώς δέ αὐτές ἦταν ἐπιπλέον οἱ χώρες πού ἄναβαν πιό πολύ τή φαντασία δλων, τά ἐπίσημα ταξίδια ἐκεῖ —τά μόνα δυνατά γιά μᾶς— ἦταν πολύ περιορισμένα καί ἄρα προνόμιο πού φύλαγαν ζηλόφθονα γιά τόν ἑαυτό τους μόνον τά ἀνώτατα στελέχη τοῦ κόμματος.

Τώρα δμως, μέσα στή μεγάλη ἀναταραχή καί παραζάλη, οἱ ἔλεγχοι εἶχαν ἀτονίσει. Ἡ κομματική ταυτότητα καί τό παλιό μου διαβατήριο Ἴσχυαν —γιά πόσο ἄραγε ἀκόμη— καί ἔτσι μποροῦσα σχετικά εὐκόλα νά περάσω τά σύνορα. Σκληρό συνάλλαγμα εἶχα φυλαγμένο ἄρκετό. (Δέν χρειάζεται νά ἀναφέρω ἐδῶ τό πῶς. Ξέρω πολύ καλά ὅτι δέν τιμοῦν καθόλου τό σοσιαλισμό μας αὐτές οἱ πρακτικές ἀλλά ἔτσι πού ἦταν ἐδῶ τά πράγματα, δλοι τίς ἀκολουθοῦσαν καί οἱ ὑπόλοιποι ἔκαναν τά στραβά μάτια).

Η Έμπρακτη δυνατότητα να εκπληρώσω τό παλιό μου όνειρο, όπως άρχισε έτσι να σχηματίζεται όλο και πιο καθαρά στο παραγμένο μυαλό μου, με έμπόδισε τελικά να πηδήξω στο ποτάμι. Και λέγοντας στον έαυτό μου πως έτσι κι άλλως ή αυτοκτονία δεν είναι ραντεβού όπου υποχρεώνομαι να μην άργήσω, αλλά, έφόσον τό επιθυμήσω, έχω τή δυνατότητα κάθε στιγμή να τή διαπράξω, πήρα τήν άπόφαση να αναβάλω —τουλάχιστον— τήν μεγάλη άπόφαση. Νά άξιωθώ να άντικρύσω με τά δικά μου μάτια, έτσι όπως αυτά καθάρισαν τίς λίγες τούτες μέρες που συγκλόνισαν τόν κόσμο, κάποια από τίς όνειρεμένες χώρες τής Λατινικής Εύρώπης, να άκούσω από πρώτο χέρι (ή μάλλον αύτι) τό τί έχουνε να πουν οι Εύρωκομμουνιστές και να άποφασίσω για ζωή ή για θάνατο μόνον μετά.

Δέν χρειάζεται να αναφέρω έδώ τίς περιπέτειες που πέρασα μέχρι να φθάσω στην Ίταλία. Για να φωτίσω κάπως αυτά που άκολουθούν, άρκει να πω πως διάλεξα για αυτό τό υστατο ταξίδι τήν σπινθηροβόλα σήμερα χώρα του Γαλιλαίου και όχι αύτή, τήν επιφανειακή, του Καρτέσιου ή τήν άλλη, τήν πιο σοβαρότροπη, του Θερβάντες γιατί θεώρησα ότι ένόσω θά γεύομουν τήν άνάλαφρη και τήν ξακουστή κουζίνα τής (παρόλο που τό φάσμα του θανάτου πλανιόταν πάνω μου συνέχιζα, τό όμολογώ, να είμαι ύλιστής και να έχω τό νού μου προσηλωμένο σε όλες τίς άπολαύσεις που ή οικοδόμηση του σοσιαλισμού μās είχε άναγκαστικά στερήσει τόσα χρόνια), τό πρόβλημά μου θά φωτιζόταν καλύτερα από τήν έπαφή μου με τό μόνο πιά κομμουνιστικό κόμμα σ' όλόκληρο τόν κόσμο που ψηφίζόταν έλευθερα από τόσους πολλούς. Άλλωστε τίς μέρες που λογάριαζα να βρίσκομαι εκεί, τό ΙΚΚ θά συζητούσε σε βάθος στο Ιστορικό συνέδριό του όχι μόνον τό μέλλον του εύρω-

κομμουνισμού όλόκληρου αλλά και τό τί συνέβαινε στη δική μου χώρα.

(Τώρα που γράφω αναγνωρίζω πως κατά βάθος ίσως προτιμούσα τήν Έλλάδα. Βλέπετε, παρά τά όσα προσπάθησε να πετύχει σχετικά τό λαοκρατικό μας καθεστώς ή κλασική παιδεία εξακολουθεί να διατηρεί κάποια άπήχηση στους Γερμανούς διανοομένους: "Όμως αν πήγαινα στίς άμμουδιές του Όμήρου, όπως τό λέει τόσο ώραία ό ποιητής, όχι μόνον δεν θά έτρωγα καλά και θά άνέπνεα νέφος, αλλά και ό κύριος σκοπός του ταξιδιού μου δεν θά ήταν δυνατό να εκπληρωθεί. Μέσα στη σύγχυση που βρίσκομαι, δεν θά μπορούσα καθόλου να καταλάβω τό τί σχέση μπορεί να έχει ή επανάσταση με αύτους που, από τή μία μεριά, ύφίστανται τά πάνδεινα, αλλά, από τήν άλλη, περηφανεύονται να παρουσιάζουν τούς έαυτούς τους σαν εύδαίμονες. Και με τήν εύκαιρία, ως δηλώσω έδώ με παρηχσία αυτό που τό προηγούμενο κείμενό μου άπλως άφησε να φανεί: Ναι, τό πρόβλημά μου εξακολουθεί να είναι ή επανάσταση).

"Έλεγα, λοιπόν, ότι διάλεξα τήν Ίταλία. Τώρα όμως πιά δεν ξέρω αν διάλεξα σωστά γιατί όμολογώ πως με αυτά που άκουσα εκεί μπερδεύτηκα άκόμη περισσότερο. Τό μόνο τό όποιο νομίζω πως κατάλαβα είναι τό έξής: "Όσο κι αν τά όνόματα, οι όροι και οι συνθήκες διαφέρουν άρκετά από όσα έζησα στα νιάτα μου, αυτό που παλιά, με τό δογματικό μας τρόπο, λέγαμε ρεφορμισμό άποτελεί σήμερα για τούς Εύρωκομμουνιστές —άλλά και για όλους, άπ' ό,τι φαίνεται, τούς άριστερους, στη Δύση— τή μόνη ύπαρκτή στρατηγική. Δεν ξέρω αν φταίει τό ότι ίσως δεν ξεπέρασα άκόμα άπόλυτα τόν Λένιν και φοβάμαι πως θά ήχησει παράξενα στ' αυτιά σας, αλλά, κατά τή γνώμη μου —όσο λίγο κι αν έμπιστεύομαι πιά αύτή τή γνώμη— ή στρατηγική αύτή μου φαίνεται, διστάζω να τό πω, τόσο άριστερή όσο άκριβώς ήταν σοσιαλισμός, ό «ύπαρκτός σοσιαλισμός» τής χώρας μου. Βέβαια, στο ταξίδι μου γνώρισα και λίγους άλλους άριστερους οι όποιοι, άπ' όσο μπόρεσα να κρίνω, ειλικρινά δεν βλέπουν να προσφέρει ό ρεφορμισμός καμιά άπολύτως λύση στα προβλήματα του καιρού μας. Αυτοί όμως, έφτασα να πιστεύω, όχι μόνον δεν ξέρουν πιά καθόλου τί πάει να πει στρατηγική αλλά και τά χουν πιο χαμένα άκόμη κι από μένα.

Δέν ξέρω πραγματικά πως με όδήγησε τό χέρι μου να τά συνοψίσω με αύτήν τήν τόσο άπλη πολιτική κουβέντα τά όσα μπλεγμένα έπαχνα να διατυπώσω θεωρητικά στο προηγούμενο γραφτό μου. Ίσως τελικά τό ταξίδι να με ώφέλησε. Ειλικρινά δεν ξέρω. Ξέρω άπλά ότι τούτη τή στιγμή νοιώθω πιο μόνος κι από τότε που έτοιμαζόμουν να πέσω στο ποτάμι. Για να ήσυχάσω όσο μπορώ, θά προσπαθήσω τώρα να συνδέσω τούτη τήν κουβέντα με αυτά που έγραφα λίγους μήνες πριν και που τώρα μου φαίνονται αιώνες.

Πρώτα άπ' όλα, όσο κι αν φαίνεται σε σας περιέργο, άκόμη και μετά από τό συνέδριο που παρακολούθησα, δεν έχασα καθόλου τήν πίστη μου στον Μάρξ που εκεί διακήρυσσα, δηλαδή έμμένω στη θέση που διατύπωσα πως μόνο μέσω του έργου του πατριώτη μου και μέσα στον όρίζοντα που τό έργο αυτό άνοίγει μās είναι δυνατό να διορθώσουμε στη θεωρία όσα από τό έργο αυτό δεν άντεξαν στην κριτική του, ό,τι από τότε μεσολάβησε σε «θεωρία» και «πράξη».

(Πίστη: λέξη ἀπαγορευμένη σέ ὄλιστές. Ἄλλα στήν οὐσία δὲν πρόκειται γιά πίστη. Σᾶς βεβαιώνω, μολονότι ξέρω πῶς πολύ δύσκολα θά μέ πιστέψετε, πῶς ὄλες οἱ σκέψεις πού ἔκανα ἀπό τότε πού ἔχασα τίς ἀρειμάνιες βεβαιότητές μου, ὄλες οἱ ἔρευνες καί ἀναζητήσεις μου, τό ἴδιο αὐτό τό τελευταῖο ταξίδι, ὡς βασικό τους στόχο εἶχανε τό νά βρῶ μιά θεωρία — βλέπετε, θέλοντας καί μή παραμένω διανοούμενος— πού θά μέ ἀπάλλασε ἀπό τό βραχνά τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ. Ἄλλά δυστυχῶς δὲν τό κατόρθωσα. Γιατί, βέβαια, δὲν θά μπορούσατε ποτέ νά περιμένετε ἀπό μένα νά βολέψω τήν ἀγωνία μου καί νά βρῶ καταφύγιο γιά τήν ἀπόγνωσή μου ἀσπαζόμενος «θεωρίες» πού καί ὡς «οὐσία» καί ὡς «μορφή» ἦταν ἀπόλυτα ἴδιες, ἂν ὄχι ἀσύγκριτα ἀσθενέστερες, μέ αὐτές πού ἀπέρριψε τελεσίδικα ὁ συμπατριώτης μου. Ἔχω, πιστεύω, ἀρκετά ἐφόδια γιά νά καταλάβω καί μπορῶ, ἐφόσον ἐργασθῶ σκληρά, νά τό ἀποδείξω πειστικά καί συγκεκριμένα ὅταν μοῦ τό ζητήσουν, πῶς οἱ «θεωρίες» πού σήμερα περνᾶνε γιά νέες φαίνονται τέτοιες ἐπειδή μᾶς ντύθηκαν μέ φανταχτερά μοντέρνα ρούχα. Ἄπ' ὅ,τι ἀκούω μάλιστα τά ρούχα αὐτά σήμερα τά λένε μεταμοντέρνα! Ἄστειο αὐτό ἀλλά ἡ ἀπόγνωση πού σᾶς ἔλεγα παραμένει).

Γιά νά μήν παρεξηγηθῶ ἀνεπανόρθωτα ὀφείλω ἐδῶ νά διευκρινίσω ὅτι ἐμμένω καί στήν ἄλλη θέση πού διατύπωσα στό προηγούμενο γράφτό μου. Ὅτι δηλαδή — ἐπιτρέψτε μου νά ἀναφερθῶ στόν ἑαυτό μου— «ἂν θέλουμε νά ξεπεράσουμε τήν κρίση πού περνᾶει ἡ μαρξιστική θεωρία τό μόνο πού μᾶς ἀπομένει εἶναι ἡ ἐπέκτασή της». Καί γιά νά μήν σᾶς κουράσω μέ λεπτομέρειες καί μικροδιαφοροποιήσεις, δηλώνω πῶς συνεχίζω νά ὑποστηρίζω στή γενικότητά της τή θέση μου ὅτι αὐτή ἡ ἐπέκταση ὀφείλει νά περάσει μέσα ἀπό τήν οὐσιαστική ἐπανεξέταση τῆς ἐπιστημολογικῆς σχέσης τοῦ μαρξισμού, ὡς λόγου θεωρητικοῦ, μέ τό ἰδιαίτερο, ἐξωτερικό ὡς πρὸς τόν ἴδιο (ἀλλά ὄχι μόνον ἡ τουλάχιστον ὄχι ἀπλῶς ἐξωτερικό) ἀντικείμενό του ἀλλά καί, προσθέτω τώρα, τήν ἐπανεξέταση τοῦ ὄλου ἐπιστημολογικοῦ καθεστῶτος πού διέπει αὐτό τό λόγο συνολικά. Αὐτή δέ ἡ ἐπανεξέταση σίγουρα θά ὑποχρεωθεῖ νά περάσει μέσα ἀπό τά ἀνυδρα τοπία τῆς *Πρώτης Κριτικῆς* τοῦ Κάντ. Ἄλλά ὄχι μόνον. Στήν Ἰταλία εἶχα τήν περιέργεια νά διαβάσω ἕνα βιβλίο τοῦ Α. Νέγκρι (ὁ ὅποιος, ἂπ' ὅ,τι λένε τώρα, δὲν εἶναι τρομοκράτης καί ἄρα μπορῶ νά ἀναφέρομαι σ' αὐτόν χωρίς νά κινδυνεύω) γιά τόν Σπινόζα καί τείνω νά συμφωνήσω μαζί του πῶς ἡ ἐν λόγω (μ' ὄλες τίς ἔννοιες) ἐπανεξέταση ὀφείλει νά περάσει μέσα ἀπό τά χωράφια ὀλόκληρης τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, ἀπό τούς προσωκρατικούς μέχρι τόν Φρέγκε, τόν Βιτγκενστάιν καί τόν Χάιντεγгер καί, γιατί ὄχι, μέχρι τόν Κουάιν καί τόν Ντερνιτά.

Δυστυχῶς δὲν μπορῶ νά ἀναπτύξω ἐδῶ τή σκέψη μου αὐτή καί τούς συγκεκριμένους λόγους γιά τούς ὁποίους δὲν τήν ἐννοῶ τόσο ἰσοπεδωτικά ὅσο φαίνεται. Τήν ἀναφέρω μόνον γιά νά ὁμολογήσω ἔμμεσα πῶς ὁ τρόπος πού ἀντιμετώπισα τόν Χέγγελ στό προηγούμενο γράφτό μου ἴσως ἦταν πολύ ἀπόλυτος καί λίγο βιαστικός. Καί ἐπιτρέψτε μου ἴσως ἦταν πολύ ἀπόλυτος καί λίγο βιαστικός. Καί ἐπιτρέψτε μου νά ἐξομολογηθῶ ἐν προκειμένῳ πῶς, ἀπό τότε πού ξαναβρῆκα νόημα ἡ ζωῆ καί ἔπαυα νά ἐρωτο-

τροπῶ μέ τήν αὐτοκτονία, τό πάντοτε ἐν ὄψει αὐτοῦ τοῦ στόχου ἐρασιτεχνικό — μέ τήν κυριολεξία τοῦ ὄρου, γιατί πῶς εἶναι δυνατόν νά εἶναι ἡ φιλοσοφία ἐπαγγελματική— πάθος μου γιά φιλοσοφία πάει νά μέ κυριεύσει. Καί αὐτό τό πάθος τό φοβᾶμαι γιατί ὅσο κι ἂν ἡ φιλοσοφία ἐμπλέκεται καθοριστικά μέσα στή ζωῆ μου, αὐτή δὲν εἶναι ἡ ζωῆ. Ἄλλωστε εἶμαι, ὅπως ξέρετε, κομμουνιστής καί κομμουνιστής χωρίς πολιτική συμμετοχή καί δράση δὲν γίνεται. Τώρα, τό τί εἶδους πολιτική δράση εἶναι δυνατόν νά ὑπάρξει σήμερα εἶναι ἄλλη κουβέντα.

Καί τώρα ἐρχομαι στό πιό κρίσιμο σημείο. Ἔλεγα στό προηγούμενο γράφτό μου πῶς τό «βασικό λάθος», δηλαδή αὐτό πού ὀδήγησε στά ἐγκλήματα τοῦ Στάλιν καί σέ ὄλες τίς ἀθλιότητες πού ἔζησα στή χώρα μου, ἐγκλήματα καί ἀθλιότητες πού πλήρωσαν τόσο ἀκριβᾶ τόσο πολλοί μέσα σέ ὀλόκληρο τό σοσιαλιστικό στρατόπεδο, τό ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ. (Θά ὑπενθυμίσω ἀμέσως παρακάτω ποιό θεωροῦσα ὅτι εἶναι τό λάθος αὐτό). Δέν αἰσθάνομαι πιά καμιά ἀπολύτως δέσμευση — ἐδῶ θέλω νά ἐμπιστευθεῖτε τήν εἰλικρινείά μου— νά μήν δεχθῶ ὅτι ὁ Μάρξ ἔκανε ὄχι μόνον ἕνα ἀλλά ἑκατό λάθη, τό καθένα βασικότερο ἀπό τά ἄλλα. Ὅμως, μέσα στό πλαισιό ὄσων ἔγραφα, αὐτό τό «βασικό λάθος» εἶναι λάθος θεωρητικό. Καί πῶς μπορεῖ ἕνα θεωρητικό λάθος, ὄσοδήποτε βασικό, νά ὀδηγήσει σέ ἐγκλήματα (ἡ ὁποιοῦ τελικά εἶδους ἀτασθαλίες τῆς πράξης); Μόνον ἂν ἀντιλαμβανόμαστε τή μαρξιστική θεωρία ὡς ἕνα «σχέδιο» πού καλεῖται νά ἐφαρμοστεῖ. Κάπως σάν τό μηχανικό πού πρῶτα σχεδιάζει τό ἀεροπλάνο στό χαρτί καί μετά δίνει τό σχέδιο στους ἐργάτες γιά νά κατασκευάσουν ἕνα ἀεροπλάνο πού πετάει. Ἄν τώρα τό ἀεροπλάνο δὲν πετάξει ἢ ἂν πέσει ποιός θά φταίει; Αὐτό θά μᾶς τό δείξει ἡ ἔκ των ὑστέρων ἔρευνα (πραγματογνωμοσύνη νομίζω πῶς λέγεται αὐτή ἀκριβέστερα). Καί ἐδῶ ὑπάρχουν γενικά δύο περιπτώσεις: Ἄν μέν τό σχέδιο ἀποδειχθεῖ σωστό καί ἦταν οἱ ἐργάτες πού δὲν ἐφάρμοσαν πιστά τίς ὀδηγίες, τότε φταῖνε αὐτοί καί τόσο ὁ μηχανικός ὄσο καί τό σχέδιό του κηρύσσονται ἄθωοι. Ἄν πάλι οἱ ἐργάτες ἐφάρμοσαν μέ ἀκρίβεια τό σχέδιο πού τούς δόθηκε, τότε φταίει μόνος του ὁ μηχανικός καί πληρώνει τίς συνέπειες. Τό δίλημμα πού ἔθετα στό προηγούμενο γράφτό μου — ἄρα καί ἡ ἀπάντηση πού ἔδινα— εἶναι ἐπιστημολογικά νόμιμο μόνον ἂν ἡ μαρξιστική θεωρία λειτουργεῖ ὄντως μέ βάση αὐτό τό σχῆμα. Ἔτσι, στήν μὲν πρώτη περίπτωση, ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ εἶναι σωστή καί φταίει ὁ Στάλιν πού τήν ἐφάρμοσε λάθος. Ὅπως ἐσεῖς τό ξέρετε καλύτερα ἀπό μένα, αὐτό περίπου ὑποστηρίζει ὁ Γκορμπατσῶφ. Ἐνῶ στή δεύτερη περίπτωση, εἶναι ἡ ἴδια ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ πού εἶχε ἀπό τήν ἀρχή τό λάθος. Αὐτό ἀκριβῶς ἦταν πού ἐγώ λογίζα σωστό τό

προηγούμενο και σεις, πώς κάτι τέτοιο είναι παράλογο. Και όχι απλώς παράλογο. Γιατί, χωρίς να τό καταλαβαίνω, τό μόνο πού ετσι καταλόγιζα στόν Στάλιν ήταν τό ότι αυτός εφάρμοσε, άκριτα ίσως αλλά όπωσδήποτε πιστά, μιά λάθος θεωρία. Και μέ τό νά ενοχοποιώ τόν Μάρξ άθώωνα ετσι ουσιαστικά τόν Στάλιν!

Δέν θέλω νά μέ ξαναπούν δογματικό. Άλλά εμαι σίγουρος ότι, όποιο και άν είναι τελικά τό επιστημολογικό καθεστώς του μαρξισμού πού ελεγα πίο πάνω, αυτό κατά κανένα τρόπο δέν θά μπορεί νά οδηγεί σε τέτοια συμπεράσματα. Και άν όντως είναι ετσι τά πράγματα, τότε ή σχέση «θεωρίας» και «πράξης» είναι πολύ πίο μπλεγμένο ζήτημα άπ' όσο όλοι μέχρι τώρα νομίζαμε. Άλλά κι αυτό είναι μιά άλλη μεγάλη κουβέντα.

Ή σκέψη αυτή — πόσο απλή μου φαίνεται τώρα! — φώτισε τό μυαλό μου σαν ξαφνική κι αναπάντεχη άστραπή ενόσω παρακολουθούσα τίς συζητήσεις των Ίταλών συντρόφων. Και αυτή μου άνοιξε τό δρόμο γιά νά ξαναδώ μέ άλλο πιά μάτι και κάποια άλλα σημεία του πρώτου μου γραφτού.

Έγραφα λοιπόν εκεί, συνοψίζοντας, ίσως και πάλι κάπως βιαστικά, μιά πολύ σύνθετη ιστορία, πώς δύο ήτανε βασικά οι θεωρητικές καινοτομίες του Μάρξ. Ή ταξική πάλη από τή μιά και τό μοντέλο βάση-εποικοδόμημα από τήν άλλη. Και ισχυριζόμουνα πώς τό «βασικό λάθος» του συμπατριώτη μου ήταν αυτό τό δεύτερο. Δέν θέλω ούτε εδω νά σας κουράσω μέ λεπτομέρειες και άποχρώσεις. Πολλά, πάρα πολλά, από αυτά πού τότε εγραφα τά ύποστηρίζω ακόμη. Άλλά ή σκέψη πού τόσο άπότομα μου φώτισε τό νοῦ μ' έκανε, μόνη της σχεδόν, νά στρέψω άποκλειστικά τήν προσοχή μου σε τούτην άκριβώς τή βασική μου εκτίμηση, νά αναγνωρίσω πώς ήταν κινητήρια γιά όλόκληρο, μπορώ νά πω, τό κείμενό μου, και νά τήν ξαναδώ από τήν αρχή. Και νά τά συμπεράσματα στα όποια εφτασα:

Διαπίστωνα πρώτα, μέ μεγάλη μου, όμολογώ, εκπληξη, πώς στο κείμενό μου είχα ξεχάσει, ουσιαστικά, νά αναφερθώ στην ταξική πάλη! Κι αυτό παρά τόν άπολύτως καθοριστικό ρόλο πού ό ίδιος τής απέδιδε! (Άν δέν μέ άπατά ή μνήμη μου, κατά τήν περίοδο τής σινδσοβιετικής ρήξης, σ' αυτήν άκριβώς τήν «παράλειψη» συνόψιζαν και οι δογματικοί Κινέζοι τέως σύντροφοι τίς εϋθύνες του ίδιου του Στάλιν. Τό αναφέρω εδω αυτό γι' άστείο). Μέ τό νά ξεχνάω όμως τήν ταξική πάλη και ταυτόχρονα μέ τό νά θεωρώ πώς τό «βασικό λάθος» του Μάρξ ανάγεται, σε τελευταία, εστω, ανάλυση, στη θέση ότι τό κοινωνικό είναι καθορίζει τήν κοινωνική συνείδηση, οι ιδέες, οι θεωρίες και τά λάθη τους αυτονομούνται μέ τρόπους πού πιθανόν νά μη θέλω καθόλου και άποκτούν μιά δυναμική έντελώς δική τους. Τό δικό μου «βασικό λάθος», πού μέ παρησία αναγνώρισα πίο πάνω, δέν είναι παρά συνέπεια ετούτης άκριβώς τής άυτονόμησης. Κοιτάξτε όμως τότε τί συμβαίνει. Μέ μιά από εκείνες τίς «πονηριές του πνεύματος», όπως θά ελεγε και ό Χέγγελ πού ίσως ύποτίμησα, τό ίδιο τό Άπόλυτο Πνεῦμα του μεγάλου ιδεαλιστή και επίσης συμπατριώτη μου γίνεται ό μόνος και άποκλειστικός ρυθμιστής του πραγματικού, παίρνοντας ετσι χαιρέκακα εκδίκηση από αυτούς πού τό περιφρόνησαν. Γιατί τί

άλλο μπορεί νά σημαίνει ή προηγούμενη θέση μου ότι ήταν ένα θεωρητικό λάθος του Μάρξ, δηλαδή κάτι πού κατοικεί στην επικράτεια τής Ίδέας, εκείνο πού καθόρισε μέ τρόπους και μέ μορφές σκληρά ύλικούς τίς τύχες τώσων χωρών και τώσων ανθρώπων επί τόσα χρόνια;

Βλέπω τώρα λοιπόν πώς δέν μπορώ νά ξεφλήσω τόσο εύκολα μέ τό άπλοϊκό, εστω, μοντέλο του Μάρξ. Γιατί, άν δέν είναι τό κοινωνικό είναι πού καθορίζει τήν κοινωνική συνείδηση τότε προκύπτει από μόνο του, ακόμη και άν καθόλου δέν τό θέλω, πώς είναι ή συνείδηση — κοινωνική ή όχι, άδιάφορο — πού καθορίζει αυτή τό κοινωνικό είναι! Κι ετσι καταντώ νά γίνομαι ακόμη πίο χεγγελιανός και από τόν Χέγγελ! Τώρα πού κάπως πέσανε οι παρωπίδες του δογματισμού μου, αναγνωρίζω, βέβαια, πώς ή παραπάνω θέση του Μάρξ είναι μόνο μιά θέση αρχής. Αρχής και μέ τίς δύο έννοιες: Και θέση άδιαπραγμάτευτη, αλλά και άφετηρία γιά παραπέρα ερευνες. Και αναγνωρίζοντας αυτό, εμαι ύποχρεωμένος νά παραδεχθώ ότι όλοι αυτοί πού μίλησαν γιά εκκρίσεις, ύπερκαθορισμούς, άλληλεπιδράσεις, διαθλάσεις κ.λπ. δέν ήταν άναγκαστικά δογματικοί, σχολαστικοί ή άφελείς. Τό πρόβλημα είναι δύσκολο και ίσως ό Άλτουσερ, πού άπ' ό,τι ακούω, σήμερα βρίσκεται στα άζήτητα, είχε ένα κάποιο δίκιο όταν ελεγε πώς ή μαρξιστική φιλοσοφία δέν ύπάρχει ακόμη πουθενά διατυπωμένη όλοκληρωμένα. Ό δυισμός, ή άνομοιογένεια λόγου και άντικειμένου του λόγου και ή άντίστοιχη μεταβατικότητα του επιστημολογικού λόγου, ή άναζητήση τής συστατικής σχέσης του ιδεολογικού εποικοδομήματος και ή επιστροφή στον Κάντ μπορεί νά δείχνουν ίσως ένα δρόμο γόνιμο — είπα πώς εξακολουθώ νά ύποστηρίζω πάρα πολλά από αυτά πού εγραφα, όσο κι άν σήμερα εμαι πολύ λιγότερο σίγουρος γιά τίς βεβαιότητές μου, άν μου επιτρέπετε τό δεϋμωρο — αλλά δέν λύνουν ετσι άπλά τό πρόβλημα. Και τό συσκοτίζουν και τό μπλέκουν περισσότερο εάν άρνούνται, ως, επαναλαμβάνω, θέση αρχής, τή θέση ότι είναι ή κοινωνική συνείδηση πού καθορίζει τό κοινωνικό είναι και όχι τό άντίστροφο.

Έχω τήν εντύπωση πώς σας κούρασα. Και θέλω νά τελειώσω συνδέοντας όλα αυτά τά άφηρημένα μέ τό ρεφορμισμό πού ελεγα πίο πάνω. Και γιά νά τό κάνω αυτό δέν εχω παρά νά επαναλάβω τή θέση πού διατύπωσα στο προηγούμενο γραφτό μου και νά τοποθετήσω ξανά, μέ μεγαλύτερη συνέπεια, ελπίζω, τούτη τή φορά, τήν ταξική πάλη στην πρωτοκαθεδρία. Και αυτό σημαίνει, σύντομα και σχηματικά, δύο πράγματα: Τό πρώτο είναι ότι αυτό πού ό Μάρξ ονομάζει εποικοδόμημα διασχίζεται πέρα ως πέρα από τήν ταξική πάλη. Όλες οι ιδεολογικές μορφές, όλες οι θεωρίες, ακόμη και ή δική μας, όσο επαναστατική κι όσο επιστημονική κι άν είναι ή κι άν γίνεται, ύπόκεινται στην ταξική πάλη, άποτελούν επίδικο άντικείμενο και ένα από τά πεδία τής μάχης τής. Μέ άλλα λόγια, οϋδέτερο σημείο, τό αρχαίο «πᾶ σῶ» του Άρχιμήδη — προσπαθώ όσο μπορώ νά μὴ χάσω τά ψήγματα τής κλασικής παιδείας μου — δέν ύπάρχει. Είμαστε καταδικασμένοι νά γυρίζουμε μέσα σε μιά άνευρη δίνη όπου τίποτα δέν είναι ποτέ άπολύτως σίγουρο και τίποτε ποτέ όριστικά κατακτημένο. Όπως εμείς στίς σοσιαλιστικές χώρες διαπιστώσαμε έναντι του πετσί μας,

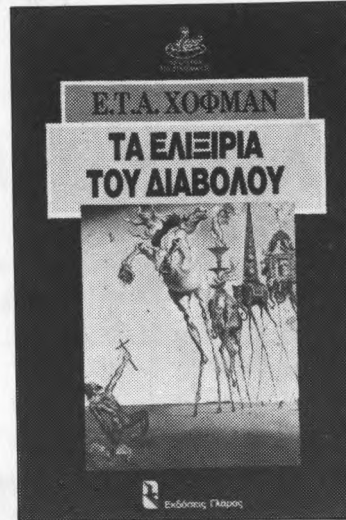
ἀκόμη καί οἱ καλύτερες θεωρίες μας πάντα μποροῦν νά γίνουν ὄπλα στά χέρια τοῦ ἀντιπάλου.

Τό δεύτερο εἶναι πῶς ἡ ταξική πάλη συνεχίζεται ὅσο ὑπάρχουν κάποιοι ἐπάνω στόν πλανήτη πού δέν ὀρίζουνε τή μοίρα τους. Γιά νά τό πῶ μέ λόγια πού θά ἠχήσουνε στ' αὐτιά σας ἀπελπιστικά παλιομοδίτικα, ἡ ταξική πάλη συνεχίζεται ὅσο ὑπάρχει ἐξουσία κι ἐκμετάλλευση, ὅσο ὁ κομμουνισμός —ναί, ὁ κομμουνισμός, ὅπως ἀχνά, τόσο ἀχνά ὅσο γινόταν κι ὅσο γίνεται, τόν περιέγραφε ὁ συμπατριώτης Μάρξ— δέν ἔχει ἐπικρατήσει ὀλόπλευρα ἐπάνω στόν πλανήτη. Ἄν ἀνατρέξουμε στά σκονισμένα καί σίγουρα σχηματικά παλιά μας ἐγχειρίδια, θά δοῦμε πῶς ὁ ρεφορμισμός εἶναι ἡ στρατηγική πού ἀναγνωρίζει μέν ὅτι ταξική πάλη ὑπάρχει ἀλλά τό ἀναγνωρίζει μόνον τόσο ὅσο τῆς χρειάζεται γιά νά ἀρνηθεῖ αὐτές τίς δύο ἀλήθειες. Κι ἐδῶ οὐσιαστικά τελειώσανε αὐτά πού ἐνοιωθα ὑποχρέωση νά σᾶς πῶ.

Ἐπιτρέψτε μου ὡστόσο νά προσθέσω κάτι σάν ὑστερόγραφο γιατί νομίζω πῶς μπορῶ νά μαντέψω ἐδῶ τίς ἀντιδράσεις σας. Καλά, θά πείτε, ὁ σύντροφος τίποτε δέν κατάλαβε; Ὁλόκληρο τείχος τοῦ Βερολίνου τοῦ ἔπεσε στό κεφάλι του κι αὐτός ἀκόμη λέει τά ἴδια; Τό προηγούμενο γραφτό του τό δεχτήκαμε μέ ἐνδιαφέρον γιατί μᾶς ἔπειθε πῶς ὁ συγγραφέας του εἶχε μάθει πολλά, εἶχε ἀρχίσει νά ἀφομοιώνει περισσότερα καί μέσα ἀπό τήν τραγική του ἀπόφαση γινόταν σύγχρονος μέ τήν ἐποχή του. Πῶς εἶναι δυνατόν ἕνα ταξίδι στή δημοκρατική Ἰταλία, ὅπου ὅλες οἱ νέες ἰδέες διακινούνται ἐλεύθερα, ὅπου τό ἴδιο τό μεγάλο, μέ ὅλες τίς σημασίες τῆς λέξης, ΙΚΚ ἀπαρνήθηκε ὅλα αὐτά πού ὁ σύντροφος τώρα μᾶς λέει, νά τόν ἔκανε νά ξεχάσει τά ὅσα τράβηξε καί νά τοῦ ἄλλαξε τόσο τά μυαλά ὥστε ὄχι μόνον νά μὴ μιλάει πιά γιά αὐτοκτονία ἀλλά νά ξαναμασάει πάλι ἀπό τήν ἀρχή ἐκεῖνα πού ὁ ἴδιος ἔλεγε πῶς ξεπεράστηκαν γιά πάντα;

Σέ αὐτά σύντροφοι δέν ἔχω καμιᾶ ἀπάντηση. Ἄν μοῦ ἐπιτρέπετε ἕνα ἀκόμη ὀξύμωρο, ξέρω πῶς, ἔτσι πού ἔχουν ἔρθει τά πράγματα σήμερα, ἂν δέν ἔχετε πεισθεῖ ἀπό μόνου σας, δέν θά πεισθεῖτε ἀπό ἕνα γραφτό σάν τό δικό μου. Γι' αὐτό ἔλεγα πρὶν ἀπό κάμποσες σελίδες πῶς τώρα νοιώθω πιό μόνος ἀκόμη κι ἀπό τότε πού ἐτοιμαζόμουνα νά πῶ στοῦ ποτάμι. Ὡστόσο παρά αὐτή τήν ἀβάσταχτη μοναξιά μου, ἀποφάσισα νά μὴν αὐτοκτονήσω. Ξέρετε γιατί; Γιατί ὅσο καί ἂν εἶμαι ὑποχρεωμένος νά δεχτῶ πῶς τό τεράστιο πείραμα πού ξεκίνησε τόν Ὀκτώβρη τοῦ 1917 —ἀραγε σᾶς λέει ἀκόμη τίποτε αὐτή ἡ ἡμερομηνία;— ἀπέτυχε ὀριστικά, τό γεγονός ὅτι ἡ ταξική πάλη συνεχίζεται σημαίνει ὑποχρεωτικά πῶς αὐτή ἐτοιμάζει νέα πειράματα. Πειράματα νέα μέ τήν κυριολεξία τῆς λέξης, δηλαδή πού ξεκινᾶνε ἀπό τό μηδέν, χωρίς πατρίδες πρὸς ὑπεράσπιση, χωρίς κόμματα, καθοδηγητές, χωρίς θεσμούς καί μηχανισμούς «δικούς μας». Καί σάν καλός κομμουνιστής πού πάντοτε προσπάθησα νά εἶμαι, ξέρω πῶς αὐτά τά νέα πειράματα μέ χρειάζονται. Χρειάζονται ἔστω μόνον τά ἀδύνατα χέρια μου καί τό μικρό μυαλό μου. Ἄλλωστε κι ἐγώ ἀπό αὐτά τά πειράματα δέν θά ἴθελα ποτέ νά λείψω.

Σύντροφοι σᾶς χαιρετῶ χωρίς νά ξέρω ἂν θά μοῦ δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά ἐπικοινωνήσω πάλι μαζί σας.

Ε.Τ.Α. ΧΟΦΜΑΝ ΤΑ ΕΛΙΞΙΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ

Μετάφραση
Πωλίνα Λάμψα

Στα ΕΛΙΞΙΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ ο Χόφμαν αφηγείται τη ζωή ενός αποστάτη μοναχού, του Αδελφού Μένταρ, που δεν μπόρεσε ν' ανησιασθεί στο ηθονικό κρασί που ανακάλυψε σε μια μυστική κρύπτη του μοναστηριού.

Παραδομένος σε μια αλλόκοτη δύναμη, θ' αρχίσει για τον παράξενο καπουτσίνο μια ατελείωτη τρισκατάρατη και αιματοκυλισμένη περιπλάνηση. Ο ίδιος διχάζεται ανάμεσα στον πραγματικό εαυτό του και στις σατανικές μεταμορφώσεις του, χάνεται στα θάραθρα της τρέλας και του εγκλήματος.

Για ΤΑ ΕΛΙΞΙΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ, ο μεγάλος ποιητής Χάνε, ἔγραψε σε μια ἀπό τις «Ἐπιστολές του ἀπὸ τὸ Βερολίνο» ὅτι «στο μυθιστόρημα αὐτό, που σου κόβει τὴν ἀνάσα, ὑπάρχουν τα πο φοβερά και τρομακτικά πράγματα που μπορεί να φανταστεί το ἀνθρώπινο μυαλό».

Ὁ Σίγκμουντ Φρουντ, ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα αὐτό τοῦ Χόφμαν, θα γράψει ὅτι «... στα ΕΛΙΞΙΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ σκιαγραφεῖται ἀριστοτεχνικά τὸ θέμα τοῦ δεύτερου εαυτοῦ, τοῦ διχασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς σε συνείδηση και ἀσυνείδητο».

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΚΟΙΝΟΠΡΑΚΤΙΚΗ

ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 68 - 106 80 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ.: 360 9197

Εκδόσεις Γλάρος

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ 31 - 106 77 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ.: 361 8457

Γιά τό πολιτικοθεωρητικό μας κρίμα

τοῦ Γιώργου Φαράκλα

Ἐάν μπορούσε κανείς νά ἀποποιηθεῖ κάθε ἐνδιαφέρον... τότε αὐτός, ἂν θέσουμε ὅτι δέν θά γνώριζε καμία διέξοδο γιά νά βγεῖ ἀπό τήν ἀμηχανία [Gedränge] ἐκτός ἀπό τό νά ἀσπασθεῖ τήν μία ἢ τήν ἄλλη ἀπό τίς ἀντιμαχόμενες διδασκαλίες, θά ἦταν σέ μίαν ἀκατάπαστα ταλαντευόμενη κατάσταση. Κάντ, *Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου*, Α475, Β503.

Κυκλοφοροῦν διάφορα, μάλλον ἀλληλοξεσταινόμενα ὡσάν νά περιφερόμασταν μέ τόν ἄτακτο ἀλλά ἀσφαλῶς θερμογόνο τρόπο πεπιεσμένων σωματιδίων σέ τρόμπα. Δυστυχῶς ὁμως, πολύ φοβόμαί ὅτι ἡ τέτοιου εἴδους θεωρητική ἀταξία ἐνέχει τόν κίνδυνο τῆς ἀδιαφορίας (πρβλ. *Κριτική Καθαροῦ λόγου*, ΑΧ). Ἐξ οὗ ἡ παρούσα μικρή ἀπόπειρα θεωρίας τῆς πολιτικῆς κρίσεως πρὸς διάσωση τοῦ ἐνδιαφέροντος.

Τό καθήκον «νά δώσουμε λόγο» γιά τὰ ἀνατολικοευρωπαϊκά πολιτικά συμβάντα, νά τὰ βάλουμε σέ μιά σειρά, νά μπορέσουμε νά τὰ κρίνουμε, ὀδηγεῖ μάλλον σέ ἀμηχανία. Ἄλλοι κάνουν σάν νά μὴ συμβαίνει τίποτε, τό καινοφανές νά συνεχίζει τό παλαιότερο, ἄλλοι διακρίνουν μέ δέος πῶς τό ἴδιο—ἐνόσω ἰδίως περιλαμβάνει ἀνασύσταση ἢ μάλλον ἐννομη ἀναγνώριση τῆς ἀγορᾶς— δέν ἐκπληρώνει τίς παλαιότερες μεταρρυθμιστικές προσδοκίες τους κι αἰτήματα.

Ἦδη πρωτότερα, ὅλοι ψιλοομολογοῦσαν, ποικιλοτρόπως βέβαια, ὅτι καί τὰ παλαιότερα δέν ἀνταποκρίθη-

καν στίς προγνώσεις ὡς εἶχαν. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι, ἀντίθετα μέ τή στάση τοῦ Μάρξ ἀπέναντι στό ὀργανωτικό καινοφανές τῆς Κομμουνίας, μάλλον κανεῖς δέν ἤυρε τελικά τόν τρόπο, τόν πόρο ἢ τή μηχανή, γιά νά ἀποτιμήσει θετικά τό θεωρητικῶς ἀπρόβλεπτο τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ δέοντος. Ἡ ἐμπειρία τοῦ αἰῶνα θά πρέπει μάλλον νά μᾶς ὀδηγήσει νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐννοια τῆς πραγματοποίησης, ὡς ἐφαρμογῆς ἀρχῆς, εἶναι ἀδόκιμη.

Ἀσφαλῶς μπορεῖ νά σωθεῖ ἡ ἀποψη τοῦ Λούκατς, ὅτι ὁ χειρότερος σοσιαλισμός εἶναι τάχα προτιμότερος ἀπ'

τόν καλύτερο καπιταλισμό (πρβλ. G. Lukács, *Gelebtes Denken*, γερμ. μτφ. Φραγκφούρτη 1981, εἰσαγ., σ. 10-11), ἀλλά μόνον ἐάν ὀρισμένα πολιτεύματα—πολλά ἢ λίγα, ἀδιάφορο—κριθοῦν διαφορετικά ἀπ' ὅπως παρουσιάζονται (ἄλλο ψευδοσοσιαλιστικό ἀντί γιά σοσιαλιστικό, ἄλλο, λ.χ., κρυπτοσοσιαλιστικό ἀντί γιά κεφαλαιοκρατικό), δηλαδή ἐν ἡ προκαταρκτική κρίση ἔχει πάντα *προλάβει* τό πόρισμα, ἅμα ἔχει πάντοτε ἤδη τεθεῖ ἡ κατάλληλη πρό-κρίση γιά νά ἀποτραπῆ ἡ ἴδια ἢ ἐμφάνιση τῆς ἀπορίας γιά μᾶς. Ἀλλά αὐτό θά 'ναι ἀποτροπαικτική κίνηση, ἕνας φόβος τῆς κρίσεως ἐνώπιον τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, μπροστά στήν ἀπορία. Κι ὁ φόβος δέν εἶναι ντροπή, ἀλίμονο, ἐκτός ἴσως ὡς ἐν-τροπή, τροπή πρὸς τὰ μέσα τοῦ ἑαυτοῦ, ἢ πρὸς τήν ἀδράνεια.

«Ἐγώ δέ, εἰ μὲν ἡ νάρκη αὐτῆς ναρκῶσα οὕτω καί τούς ἄλλους ποιεῖ ναρκᾶν, ἔοικα αὐτῇ· εἰ δέ μή, οὐ» (*Μένων*, 80c).

Ἄλλο φόβος εἶναι ἡ ἀρχή τῆς σωφροσύνης, ἀλλά μόνον ἡ ἀρχή. Ὁ Λούκατς ἔγραφε, ἀναφορικά μέ τίς «σοσιαλιστικές χώρες», πῶς ἐκεῖνο πού χρειάζεται, εἶναι ἡ «μαρξιστική ἰδεολογία ὡς κριτική τοῦ καθεστώτος, ὡς ἀπαίτηση τῶν ὅλων καί πῶς ἀναγκαῖων μεταρρυθμίσεων» (ὀπ. π., σ. 276). «Μόνον μία φορά», ἀναπολεῖ ἕνας μαθητής του (ὀπ. π., σ. 14, εἰσαγ.), «τόν ἄκουσα νά λέγει: "πιθανόν (Vermutlich) τό ὄλο πείραμα πού ἀρχισε τό 1917 νά ἀπέτυχε, καί τό ὄλο νά πρέπει νά ξαναρχίσει μίαν ἄλλη φορά καί κάπου ἄλλοῦ"». Τήν πρόταση αὐτή δέν τήν ἐπανάλαβε ποτέ, ποτέ δέν τήν ἔγραψε...». Μάλλον ἐφοβήθη καί ἐνετράπη.

Ἄλλωστε, ἐνδέχεται οἱ παλαιοκρα-

τούντες νά φάνηκαν, ἐπί τό πολύ, ἑτερόφωτοι, μὴν ξεχνᾶμε ὅμως καί τό ἑτερόφωτο τῶν νεοφώτιστων. Ὁ ἑτεροφωτισμός δέν πρέπει νά κρίνεται, σύμφωνα μέ μιὰ κοινοτάτη παραγνώριση τοῦ ἰθαγενοῦς τῆς νόησης, μέ τό ξένο ἢ τό ἐντόπιο τῆς προελεύσεώς του γιά κριτήριον· ἀπαξ καί τελεῖται ἢ κατ' ἰδίαν ἐπ' ἀνάληψή της, ἢ ξένη καταγωγή ἀναιρεῖται ὡς ξένη· ἑτερόφωτη εἶναι ἢ σκέψη πού δέν μετέχει τῶν κρίσεων πού μεσολαμβάνουν ὑπέρ τῶν πορισμάτων ἐκείνων πού ἡ ἴδια ἀσπάζεται. Ἔτσι καί ἡ μετάνοια, ὡς ἀπλή μετάβαση ἀπ' τόν ἕναν στόν ἄλλο φωτισμό, πόσο μᾶλλον ἐκείνη πού παρουσιάζεται ὡς συνοχή καί συνέπεια, εἶναι τόσον ἀντιφατική ὅσο καί τό κάθε δεῖγμα μείγματος ἀμφοτέρων τῶν φωτισμῶν. Ἐνῶ ὅμως οἱ Ἑκκλησίες ἔχουν τόν τρόπο νά τά βολέουν μέ μεταξὺ τους ἀντιφατικά κηρύγματα, ὅπως μποροῦν νά κριθοῦν οἱ δύο Διαθήκες, ἐμεῖς δέν ἔχουμε τήν ἀξίωση νά ἐρμηνεύσουμε τήν ἀποκάλυψη, παρά ἐγειρούμε τήν ἀξίωση τῆς σκέψης, κι ἡ σκέψη ἀρχίζει ἀσφαλῶς ἐκεῖ ὅπου ἀναγνωρίζεται ἡ ἀντίφαση.

Ἀντιφατικό μπορεῖ νά 'ναί νά τάσσειαι μέ τό μέρος τῶν τεωρακισμένων πού βάλλουν ἐναντία σέ ἐξεγέρσεις ὑποκινούμενες, ἐν μέρει τουλάχιστον, ἀπό ἐργάτες, ἐφόσον ἰσχύει ὁ θεωρητικῆς αἰτιολογήσεως ἰσχυρισμός τῆς φιλεργατικῆς μεροληψίας. Ἡ ἀντίφαση δέν ἠμπορεῖ ὅμως νά κριθεῖ ὡς αὐτή καθ' ἑαυτή ἀντικειμενική, ἐφόσον προϋποθέτει τήν κρίση ὅτι ἡ ἐξεγερση εἶναι ἡ ἴδια ὑπέρ τῆς δυνάμεως τῶν ἐργατῶν, καί ἡ κρίση ὡς κρίση περιλαμβάνει τήν στιγμή μιᾶς ἀποφάσεως. Δηλαδή, ἡ δυνατότητα νά κριθεῖ μιὰ πράξη ἀνεξάρτητα ἀπό τούς ἐμπράγματα φορεῖς της ἐπιβάλλει τήν ἀναγκαιότητα τῆς δυνατότητας ἀθαιρεσίας· ὡς ἀποποστασιοποίηση ὅμως, συνιστᾷ τήν δυνατότητα τῆς σκέψεως, ἄρα καί τῆς κρίσεως.

Κι ἔτσι οἱ σχισματικοί, μποροῦν μέ τό δικιο τούς νά καμαρώνουν, γιατί δέν εἶναι δά εὐκολο ν' ἀναγνωρίσεις τήν ἀντίφαση, δηλαδή ν' ἀρχίσεις νά σκέπτεσαι ἢ, κατὰ ἄλλην ἐκδοχή τῆς σκέψεως, νά ἀνα-θεωρεῖς, ἰδίως δταν τόσα σέ δένουν μέ τούς αὐθέντες τῶν ἐν λόγῳ τεωρακισμένων. Ὅπως εἶναι παλαιόθεν γνωστό, ἡ ἀποστασιοποίηση ἀπό τίς συναισθηματικές φορτίσεις εἶναι συγκροτητική γιά τόν λόγο συνθήκη, καί σέ τούτη μέσα δύναται κανεὶς ν' ἀναγνωρίσει τήν ἀντίφαση πού ἐνδιαφέρει ἐκείνες. Ἡ ἀποστασιοποίηση, ἢ μή ταύτιση, αὐτό πού θά πρέπει νά ὀνομάσουμε δυνατότητα ἀσκήσεως τῆς κρίσεως, ἐπιτρέπει ὅμως πάντοτε νά κρίνω κι ἄλλιῶς, νά τηρήσω, ἀπερίσπαστος, τήν ἀρχική μου προσκόλληση, τήν ταύτιση, καί νά μὴ δῶ οὐδεμίαν ἀντίφαση. Ἡ ἐπιλογή ἢ ἡ αἵρεση εἶναι ἡ στιγμή ἐκείνη τῆς κρίσε-

ως ἢ ὅποια, ἀποφασίζοντας, διακόπτοντας, δημιουργεῖ τήν ἀπόσταση ἐκείνη πού τήν ἐντοπίζει κανεὶς ὡς *δυνατότητα τῆς ἴδιας τῆς κρίσεως*, ἀλλά καί ὡς ἀναπότρεπτη δυνατότητα ἀθαιρεσίας. Τό πῶν περιεργό εἶναι ὅτι ἡ ἀθαιρεσία ἐμφανίζεται μᾶλλον Ἰσα Ἰσα ὡς προσκόλληση, ἄρση τῆς ἀποστάσεως, ἀναίρεση τῆς οικείας δυνατότητος.

Τό συγκεκριμένο πρωτοπροκύπτει ὡς πρόβλημα δταν ἀκριβῶς ἀπέχει, ἐπειδὴ ἐμποδίζεται, ἢ συναισθηματικῆ ἐπέκδοση. Γιά παράδειγμα, δταν ἀντιλαμβάνομαι τήν παραπάνω συνάφεια ὡς ἀντίφαση, δταν τήν κρίνω τέτοια, συνήθως μεταφέρω, εὐκολότατα μάλιστα, τή συναισθηματικῆ μου ἐπέκδοση ἄλλου: στόν ἀγωνιζόμενο ἐργάτη. Ἄλλο καί αὐτό, πάλι, μόνον ἐνδεχομένως, ἀκόμη καί σάν ἔχω ἀποδεσμευθεῖ ἀπό τούς αὐθέντες ἐκείνους πού κηρύσσουν τίς κρίσεις μου, στή θεωρητικῆ τους μορφή, γιά δική τους ἰδεολογία. Ἄν ὁ ἐργάτης εἶναι θρησκευόμενος ἢ ἔστω συμμαχεῖ μέ τήν Ἑκκλησία, μοῦ δίνω τό ἐλεύθερο νά δια-κρίνω τά καλά καί τά βλαβερά στόν ἀγῶνα του, κι ἡ κρίση μου αὐτή δέν μ' ἀφήνει νά ταυτισθῶ. Ἄλλα τήν μή ταύτιση ἐτοῦτη τήν κρίνω, μέ τήν σειρά της, ὡς κακό σημεῖο, *ὄχι καλό*· προσδίδοντας στό ἐλεύθερο τῆς κρίσεώς μου θεωρητικῆ δεσμευτικῆ ἰσχύ, ἐνῶ ἐπικυρώνει Ἰσα Ἰσα τό ἀνελεύθερο τῆς ἀπαίτησης γιά ταύτιση, νά πού μισῶ πάλι τίς παρεκκλίσεις τοῦ συγκεκριμένου, νά πού πάλι θά 'θελα «νά διαλύσω τόν λαό καί νά ἐκλέξω ἄλλον». Ὡς θεολογικό, μεταφυσικό καί θετικό ὀριζεῖ ὁ παλαιῶς θετικισμός τά τρία στάδια πάσης προόδου — τό ἴδιο κι ἐμεῖς, προσδίδοντας ἔτσι κι ἐμεῖς τό οἰκεῖο πρόγραμμα, καθῶς προ-κρίνομε τό πρός σύν-κριση συγκεκριμένο. Ἔτσι, καί μόνον ἔτσι, μπορεῖ κανεὶς νά κρίνει ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι καθ' ἑαυτή σκοταδισμός. Ἡ ἀπόδοση τοῦ γαγίου μιᾶς φύσεως σέ παρόμοια φαινόμενα συναρτᾷ ὅμως μᾶλλον στανότατα μέ τήν ἐν-τροπή τῆς κρίσεως ἐνώπιον τῆς οικείας τῆς προϋποθέσεως, τήν μή ταύτιση.

Μπορεῖ νά λέγω καί νά πιστεῦω ὅτι υἱοθετῶ τήν ὑπέρ τοῦ ἐργάτη μεροληψία ἐπειδὴ διαθέτει ὀφέλιμη γιά τό ἀπελευθερωτικό αἷτημα φύση. Ὁ ἐργάτης δέν εἶναι πλέον κυρίως ἐκεῖνος πού δέν ἔχει τίποτε, ὁ ἄνθρωπος δίχως ιδιότητες, δηλαδή δίχως ἰδιοκτησία, καί ὡς ἐκ τούτου ἀνιδιοτελής· παρά ὁ κάτοχος μιᾶς αὐθεντικότητας, ὁ ἐκφραστής τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου ὡς «γενολογικοῦ δντος», τίς ὅποιες πιθανῶς θά γνωρίζουμε ἄλλοῦθε, ἀπό τήν αὐθεντία κάποιος ἐπιστήμης τῆς ζωῆς ἢ τῆς ψυχῆς· σέ ἀντιδιαστολή πρός τόν ἄστρο, πού τοῦ ἀπονέμομε ὑπαρξή διεφαρμένη, πράγμα πού ἐλάχιστα διακρίνεται ἀπό τήν ἀντιφατικῆ ἀπονομή ἐκ-φυλής φύσεως. Οἱ εὐγε-

νεῖς εἶναι ὅμως ἐκεῖνοι πού κρίνουν τά πολιτικά μέ ὄρους φύσεως, λέγοντας: Ἄγενής ὁ ἀνευ γένους, τοῦ θητός σέ ὄρος ἢ τῆς οὐσίας στέρησις.¹ Γένος, φύλο, φυλή εἶναι τά ὀνόματα τῶν κοινω-νικῶν «φύσεων», ἀλλά καί μέσα 'κεῖ ἡ κρίση, ὡς διαίρεση, καθιστᾷ προβληματικῆ κάθε ἀμεση κατάφασή τους (πρβλ. Πολιτικός, 262 c-d).

Κάθε συγκεκριμένη συνάφεια, δεδομένη συγκυρία, παρουσιάζει πλῆθος καθορισμῶν, δυνάμει ἀπειρες ἰδιμορφίες, ἄρα δυνάμει ἀπειρες διαφορές μέ οικεία βιώματα ἢ ἄλλα κριτήρια ταυτίσεως καί νά πῶς ἡ ἀπονομή φύσεων ἐπιτρέπει, μόνον αὐτή, τήν ταύτιση. Μέ τό συγκεκριμένο ὡς πολύκριτο, χωρίς ὑπαγωγή του σέ ἔννοες προκριματικές, φύσεις, δέν ἠμπορῶ ποτέ νά ταυτισθῶ.

Ἡ μέν ἀπελευθέρωση εἶναι ἀφηρημένη ἔννοια —ἐπιστρατεύθηκε κατὰ καιροῦς, γιά τίς πλέον ἀντιθετες ἐπιλογές (δηλαδή: περί κρίσεων κρίσεις)—, γιά τόν ἴδιο ὅμως λόγο δέν θά πρέπει νά ὑποκατασταθεῖ ἀπό ὀρισμούς φύσεων. Τώρα, τό γεγονός ὅτι πρόκειται γιά ἀφαιρέσεις πού παραπέμπουν ἀμεσα σέ κάποια ὑπόσταση, ἐπιδεινῶναι τόν ἀφηρημένο τους χαρακτήρα, δέν τόν ἀμβλύνει. Αὐτή ἡ ἀμεση παραπομπή ἀφαιρέσεως σέ ἰδιαίτερο ὄν εἶναι ἐκεῖνο πού ὀνομάζουμε ὑποστασιοποίηση: μεγαλώνει τήν δυνατότητα ἀφηρημένης, ἀυθαίρετης, ἀκριτης χρήσεως, δηλαδή τήν ἀφαιρετικότητα, ἀπαγορεύοντας τήν ὑπόθεση ἐνυπαρκτης ἀφαιρέσεως, δηλαδή τήν ἴδια τήν ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας, καί ἐτοιμάζοντας ἀντίστοιχα τήν πρᾶγμα-τοποίηση τῆς θεωρίας ἀποψη.

Ἄλλιῶς, ἡ θρησκεία, καί ὁ,τιδήποτε κρίνεται, δέν ἔχει κυρίως κάποια φύση, παρά κάποια θέση. Βέβαια, μπορῶ ἐλεύθερα νά κρίνω ὅτι ἔχει φύση ἢ νά κρίνω ὅτι ἔχει θέση, κρίνοντας ὅμως ὅτι ἔχει τήν τάδε φύση, ἐνῶ τήν κρίνω, δηλαδή τήν θέτω ὡς ἔχουσα τήν τάδε φύση, ἢ θέση μου αὐτή, ὡς ἀπόδοση φύσεως, ἀρνείται τόν ἴδιο τόν χαρακτήρα τῆς ὡς ἀποδόσεως, ὡς θέσεως. Θέτω φύση, θά πῆ ὅτι θέτω κάτι ὡς κάτι πού δέν ἔχει τεθεῖ, ἀφαιρῶ τήν ἀπόσταση, τή δυνατότητα ἐπιλογῆς ἢ αἱρέσεως, κι ἔτσι μπορῶ νά ταυτίζομαι. Τό λέγει κι ἡ λέξη: «συγκεκριμένο» εἶναι τό ἀποτέλεσμα συγκρίσεως, ὅ,τι νοεῖται μόνον δταν κρίνεται μαζί — μαζί μέ τά ἄλλα του, σχετικῶς μέ 'κεῖνα. Κι ἡ ἴδια ἡ ἀπελευθέρωση, ὡς αἷτημα, δέν θ' ἀποτελεῖ σταθερά στήν ἐν λόγῳ θεμιτῆ θεωρητικῆ στάση, οὔτε κἄν καθ' ἀναλογίαν τῆς ταχύτητος τοῦ φωτός στήν περί φύσεως σχετικι-

1. Ψευδοαπόφθεγμα, Ὁ θῆς εἶναι ἐκεῖνος πού τίθεται = πληράνεται, ὁ μισθωτός· οὐσία σημαίνει περιουσία.

στική θεωρία. 'Αλλά τό αίτημα απελευθέρωσης, όπως είναι τό «ιδεώδες του λόγου», δέν έχει τήν αξίωση νά πεί τί είναι καί τί δέν είναι, υπό τήν έννοια του όρισμού του καθ' έαυτού, παρά είναι αυτό καθ' έαυτό θέση καί μόνον έτσι αποτελεί καί αρχή τής κρίσεως. Μ' άλλα λόγια, άντι για αρχή, έχουμε σύνολο σχετικών μεταξύ των φαινομένων, καί προς τούτο, για νά δοθεί λόγος για τό συγκεκριμένο ως τό πολυκαθορισμένο (βλ. Μάρξ, *Grundrisse*, Εισαγωγή, γ'), εισήχθη ή έννοια τής ολότητας.²

Τό σύνθετο φαινόμενο τής εργατικής συναίνεσης, καί πόσο μάλλον τό φαινόμενο του φασισμού ως λαϊκού, επαναστατικού κινήματος, μπορεί νά οδηγήσει σέ άμχανία τή μεροληψία υπέρ τής εργατιάς, εκτός βέβαια εάν άφυποστασιοποιήσει τις έννοιές τής άν δμως συγχρόνως δέν εκτιμήσει τήν άν λόγω έννοιολογική άφυποστασιοποίηση ως διά τής κρίσεως άποστασιοποίηση, ως μή ταύτιση, κατάφαση τής κρίσεως ως θέσεως, πού μόνον θέσει γνωρίζει, ξεφεύγει από τήν περιφέρεια του συγκεκριμένου, τό δλον παύει νά αποτελεί θέμα —άποτέλεσμα θέσεως—, κι έχουμε μονάχα τήν διά τής άρνήσεως τής κρίσεως ως κρίσεως διατηρούμενη αυτοκαταφάσκουσα κρίση. 'Από κάτι τέτοιο θά πρέπει νά διακριθεί άδρώς ή άπόπειρα διαμφισβήτησεως τής ολότητας προς διάσωση τής κρίσεως.

Θα ποίμε ότι ή φιλεργατική μεροληψία έννοεί νά τάσσεται μέ τους εργάτες όταν καί έφόσον οί ίδιοι μάχονται —συγγνώμη: όταν καί έφόσον κρίνει ότι οί ίδιοι μάχονται— για τήν δική τους δύναμη. Ειδάλλως, κάποτε, όπως συνέβη, θά πρέπει νά ταχθούμε μέ τά θεωρακισμένα, ιδίως όταν πλήθη, καί μεταξύ τους πλήθη εργατών, συνκινούνται από τό σύνολο των συμφραζομένων τής λέξεως «'Αουσβιτς», όπως τήν είπε ό 'Αντόρνο. Τότε, όμως, άπ' ό,τι φαίνεται, ούτε ή, κατά κανόνα άπονεμωτική φύσεως, έφαρμογή αρχών, ούτε κι ή άλλη θεώρηση τής φασιστικής ολότητας μάς σώζει άπ' τήν άπορία. 'Ότι τό δλον, δέν είναι, κατά τήν έγελιανή ρήση, τό άληθές, τό ισχυρίζεται ό ίδιος ό 'Αντόρνο πρωτίστως για νά θέσει τήν αξίωση εκείνη πού στους άπογόνους του θά μεταμορφωθεί σέ έναλλαγμένη επανάληψη τής

υπερβατολογικής αξίωσης, τήν άξίωση τής κρίσεως. Αύτή 'ναι πού ένδιαφέρει νά σωθεί, πάντοτε, ή μή ταύτιση, ή άποστασιοποίηση, όπως λέγει ό ίδιος: ή διακοπή τής έμμένειας (βλ. *Negative Dialektik*, Φραγκφούρτη 1966, σ. 39), όπου ή έμμένεια δηλώνει τόν έγελιανό έμπειρισμό, πού προσδιορίζεται ως προοπτική τής ολότητας, τόν έχθρικό προς τήν υπερβατολογική, ήθική κρίση, μήν κάμνοντας δεκτή τήν αξίωση πού αύτή προϋποθέτει για τή διάκριση υπερβατικού καί υπερβατολογικού, καί, συνεπώς, ως προς τούτο, τήν διάκριση μεταφυσικής καί «κριτικής» φιλοσοφίας: «...πάντα νά διακρίνουμε καλά τί είναι άκόμη καθ' έαυτό καί τί είναι θετό (...). Αύτή είναι μία διαφορά πού άνήκει μόνο στή διαλεκτική ανάπτυξη, τήν όποια τό μεταφυσικό φιλοσοφείν, όπου συγκαταλέγεται καί τό κριτικό φιλοσοφείν, δέν τήν γνωρίζει: οί όρισμοί τής μεταφυσικής, όπως καί οί προϋποθέσεις τής, διακρίσεις καί συνέπειες, θέλουν νά ισχυρίζονται καί νά παράγουν μόνον όν καί μάλιστα καθ' έαυτό-όν». (Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Suhrkamp, *Werke... 5*, Φραγκφούρτη 1969, σ. 131). Τό άλλο από τόν ισχυρισμό καθ' έαυτών όντων, θά 'ναι τότε μάλλον εκείνο πού ό 'Αντόρνο (δπ.π., σ. 21) άποκαλεί «ουτοπία τής γνώσεως»: «νά ανοίγει μέ έννοιες τό άνευ-έννοιας, δίχως νά τό όμοιοποιεί».

'Αλλά ή διακοπή τής έμμένειας, κι ή κρίση ως μία τέτοια διακοπή, είναι αξίωση πού έχει επίγνωση του ένδοϊστορικού προσδιορισμού της, κι έτσι κινείται έντός του όρισμού τής ίδιας τής έμμένειας, όχι στά πλαίσια τής υπερβατολογικής αξίωσης ή προϋποθέσεως. Πιστεύω, δηλαδή, ότι ή διακοπή αύτή όφείλει νά έννοηθεί ως πραγματολογικού χαρακτήρα, εάν δεχθούμε για τήν παρούσα στιγμή τήν διάκριση πραγματολογικού καί υπερβατολογικού για νά τήν άκωρώσουμε, όσον άφορά τουλάχιστον τόν ιστορικό χώρο καί τόπο. 'Η διακοπή άποτελεί τότε άναπόσπαστη στιγμή τής απελευθερωτικής διαδικασίας — επιτρέπει τήν εμφάνιση τής σκέψεως, τήν άναγνώριση τής αντιφάσεως, άρα τήν θέση τής απελευθέρωσης. 'Η λύση τής αντιφάσεως δέν είναι τότε υπερβατολογική, παρά παίζεται στήν εκάστοτε στιγμή τής εκάστοτε συγκυρίας, ώστε νά κριθεί ή εκάστοτε προκύπτουσα ολότητα.

Αυτό είναι πού όνόμασε μή ταυτόσημο —καί πού, όπως ισχυρίζομαι, μπορεί νά άναγνωσθεί στήν έλληνική λέξη έν-διαφέρον—, όχι κάτι τις πού τάχατες υπερβαίνει, διά κάποιας αξίωσης υπέρ του βιώματος, ή τής σχετικής άθθεντικότητας, τά όρια τής σκέψεως. 'Ισα ίσα, μάλλον τό άντορνικό μή ταυτόσημο συναντά τήν μπρε-

χτική μή ταύτιση στήν από κοινού άπομάκρυνση από κάθε έννοια πού έννοείται ως μή έννοια, δηλαδή τήν έννοια μιās άθθεντικότητας, ή από κάθε τιθέμενη ως μή θετή θέση, δηλαδή τόν όρισμό φύσεως. 'Αξίζει νά παρατηρηθεί ότι μπορούμε νά κρίνουμε πώς ή έννοια τής άθθεντικότητας καί ή έννοια τής ιδεολογίας ύπάγονται στον ίδιον αυτόν προσδιορισμό.

'Αφού ή κρίση, όταν δέν δηλώνει τήν υπο-τιθέμενη διαπίστωση (δηλαδή μίαν ουσιαστικά αυτοκαταφατική κρίση για τις ίδιες τις υπο-θέσεις τής, άρνούμενη νά τις θέσει ως θέσεις) περιλαμβάνει τή δυνατότητα κρίσεως —ως άποφάσεως— μεταξύ αντιφατικών κρίσεων, για τό άν καί ποιά είναι σωστή, ή κρίση προϋποθέτει αξιώσεις, προϋποθέτει κρίσεις οί όποιες, διά τής αξίωσέως τους, αντιφάσκουν μεταξύ τους. Είναι ένας κύκλος. 'Η προσκόλληση —ταύτιση— μέ μία μόνον αξίωση, μία στάση πού όνομάστηκε από παλιά δογματισμός, διακόπτεται άφότου αρχίζει ό δικός της, αυτοκαταφατικός κύκλος, όταν προκύπτει ή άναγνώριση τής αντιφάσεως, δηλαδή τής αξίωσης αντίθετης κρίσεως. Αύτή ή άναγνώριση είναι ή κρίση πού ένδέχεται νά μήν γίνει ποτέ.

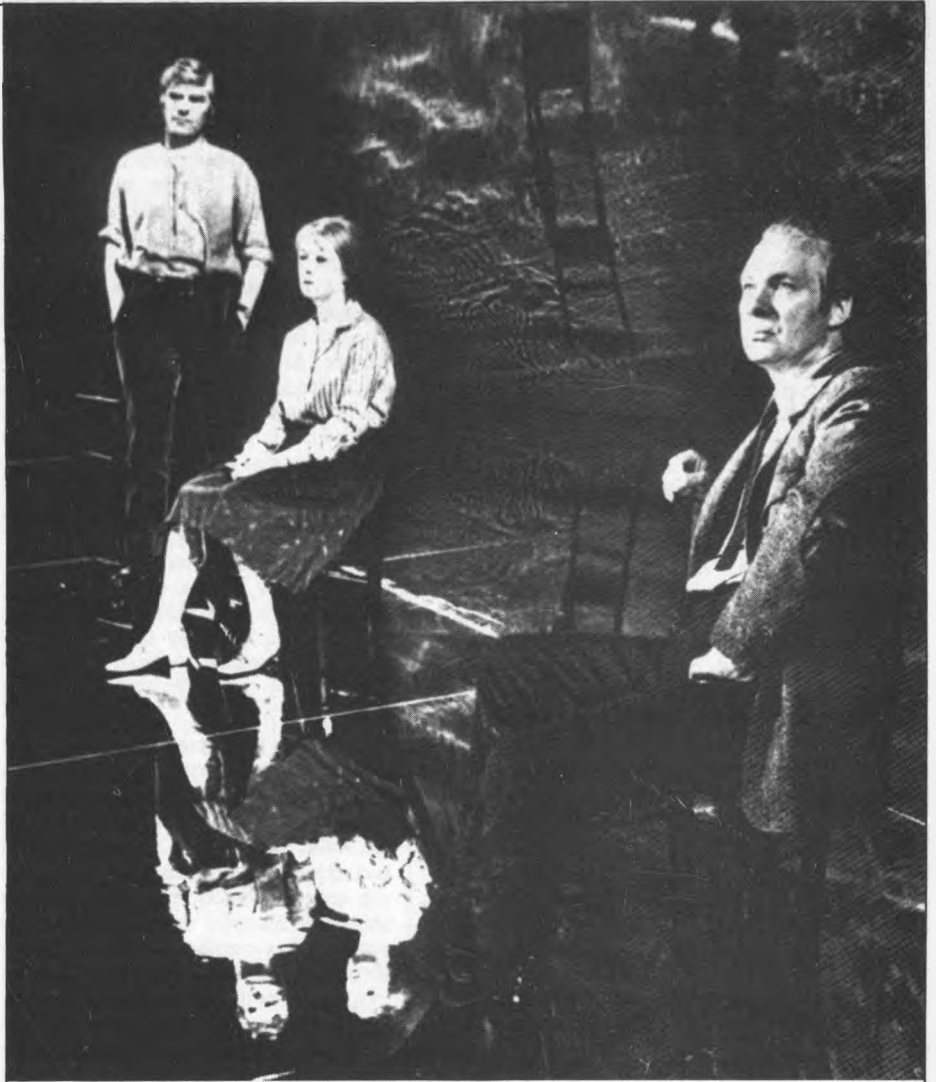
Κατά τήν διάγνωση του Κάντ, ή νόηση έμπίπτει σέ άντινομίες σάν υπερβαίνει τά όρια τής έμπειρίας στήν έφαρμογή των κατηγοριών, όταν παραβαίνει δηλαδή τή σχετική απαγόρευση, βάσει ενός εκτός άντινομίας, καί δή εκτός έμπειρίας κριτηρίου, πού προδικάζει τήν ένλόγω αντίφαση άναιρώντας τήν, θέτοντάς τήν ως άναιρημένη, όρίζοντάς τήν, δηλαδή, ως επίφαση. 'Αλλά στήν θεωρία του για τήν ιστορία, τό υπερβατολογικό κριτήριο προδίδει τήν έξωτερικότητα πού έχει άπέναντι στήν πραγματολογική κρίση —το σχέδιο τής φύσεως καλείται νά παράσχει τό κριτήριο για νά κριθούν τά κατά κανόνα παθολογικά κίνητρα ως πορευόμενα προς τό μή παθολογικό, ήθικό ιδεώδες (βλ. *Idee zu einer allgemeinen Geschichte*, A 393)—, όποτε όλα έπιφαινονται έδω ώσάν τό υπερβατολογικό νά μεταβάλλεται σέ υπερβατικό, καί μάλιστα μπροστά στις δυσκολίες πού παρουσιάζει τό πραγματολογικό για νά κριθεί.

Μάλλον, στήν ιστορία, στά πολιτικά, τό υπερβατολογικό καί τό πραγματολογικό καθίστανται άδιαφοροποίητα, διότι οί μεταξύ τους αντιφατικές αξιώσεις πού έγείρονται σ' αυτά δέν επιτρέπουν τήν απλή τους άναίρεση, ως, άναγκαίως έστο, έπιφάσεως. Στά πολιτικά, ή άναγκαιότητα παραμένει άνάγκη, δέν διακρίνεται από τήν χρεια: τό υπερβατολογικό συγγέεται μάλλον μέ τό συγχυμένο πραγματολογικό: οί άνταγωνιζόμενες πλευρές έγείρουν ίση αξίωση ή, για τήν ακρί-

2. 'Η ολότητα είναι τότε ό συσχετισμός ή ή σύν-θεση πού σχετικοποιεί τις έπιμέρους κρίσεις κάνοντας τις «φύσεις» «θέσεις». Τό πρόβλημα πού, για μάς, έντοπίζει ή κριτική του όλισμού είναι συνεπώς ή ίδια ή κρίση τής όποιας ολότητας, ότι πρέπει ή ίδια νά υπόκειται στήν άφυποστασιοποίηση πού ή ίδια διατάσσει — όχι νά παύει ή ίδια νά είναι θέση καί θέσει, όπως μάλλον συνέβη μέ τήν έννοια τής «δομής».

βεια, *έξίσου αξίωση* — καθ' εαυτή, δηλαδή γνωρίζουσα μόνον τόν εαυτό της, *έξίσου* απόλυτη και ασύμβατη μέ τήν άλλην, στόν βαθμό πού αμφοτέρους αυτοκαταφάσκονται— θέτει, δηλαδή, ή κάθε μιά τόν εαυτό της γιά κριτήριο τής αντίνομίας, άρα, συνάμα, τόν εαυτό της και ως λύση τής αντίνομίας. Αυτόεγκρίνεται. 'Η κάθε μιά, αυτοκαταφατική κρίση, ισχυρίζεται ότι μόνον βάσει αυτής λύνεται ή αντίφαση, και δέν έχουμε τήν διέξοδο νά αναζητήσουμε τό κριτήριό μας εκτός των πραγματολογικά ύφιστάμενων κρίσεων. Παραβάλλονται δύο δόγματα ή αθθεντικότητες ή αθθεντίες ή ιδεολογίες. 'Η αντίνομία είναι τούτη ή κατάσταση άμηχανίας — άρχαιοελληνιστί: άπορίας — λόγω πλήρους *άμβιβολίας* ή άμφισβητήσεως, ή πορεία του Zweifel και τής Verzweiflung (πρβλ. Hegel, *Phänomenologie, Werke...* 3, δ.π., σ. 72), ως άδιεξόδου. 'Αν είναι έτσι, ό Χέγκελ, πού μπορεί νά κριθεί ότι έπραξε τήν ανάλογη μετατόπιση τής καντιανής προβληματοθεσίας, είχε δίκιο πού τήν έθεωρούσε άκόμη δογματική. Και έτσι θά 'ναι άν και όταν δέν θά μπορεί νά έγκαταληφθεί τό πραγματολογικό επίπεδο, άν και όταν ή διακοπή τής έμμένειας δέν διαθέτει τόπο έξω από τήν έμμένεια, και είναι έπομένως καθαρά τυπική, μέ τήν έννοια ότι έχει νά παραλάβει τό περιεχόμενο της — τό ίδιο τό κριτήριο γιά νά κρίνει, κι όχι μόνον τό πρός κρίσιν δλον τής έμπειρίας— από τήν ίδια τήν έμμένεια. 'Εδώ έγκείται ή έγγύηση *αντικειμενικότητας* του άπελευθερωτικού ενδιαφέροντος. 'Ετσι κιόλας, επειδή κρίνουμε ότι, γιά τά πολιτικοϊστορικά, δέν ύφιστάται έξωπραγματολογικό περιεχόμενο, παρά μόνον, *μορφή*, γι' αυτό οι παρόντες στοχασμοί είναι κατ' ανάγκη άφηρημένοι.³ «Όταν τό νωστέρι κόβει τήν σάρκα, τό πρώτο σώμα παράγει έπάνω στό δεύτερο, όχι μιάν νέαν ιδιότητα, παρά ένα νέο κατηγορημα, ότι είναι κομμένο. Τό *κατηγορημα* δέν δηλώνει κάποιον πραγματικό ποιόν» (E. Bréhier, *La théorie des incorporels dans l'ancien stoïcisme*, Παρίσι 1928, σ. 11). 'Εδώ έγκείται και ή έπίφαση όντολογικότητας κάθε περί ιστορικότητας λόγου, ότι, άπ' ό,τι φαίνεται, ό τύπος του γεγονότος ως καθαρού καθέκαστου είναι ή ίδια ή μορφή τής νοήσεως (πρβλ. G. Deleuze, *Logique du sens*, Παρίσι 1969, όπου και ή παραπάνω παραπομπή, στην σ. 14), ή όποια, ως διακοπή, ή άπλώς κοπή (*de-coedo, ent-scheiden, trancher*), είναι άπλώς τυπική.

Αυτό μάλλον αιτιολογεί και τό, όχι και τόσο προφανές σήμερα, έπιχείρημα, ότι, γιά τά πολιτικοϊστορικά, ό θεωρών δέν υπάρχει πραγματολογικά άμέτοχος από τό οικείο του αντικείμενο, άπ' όπου προκύπτει ότι ύποχρεούται νά κινηθεί σ' έναν θεωρητικό χώρο

πραγματολογικά διαμορφωμένο. Τά *Βρώμκα χέρια* ήταν ένα θεατρικό πού τό 'χε γράψει ό Σάρτρ γιά νά αποδοκιμάσει τόν δογματισμό του θεωρούντος πού έχει τήν αξίωση νά δρά δίχως νά ύπόκειται και στόν γνώμονα του πραγματολογικού χώρου. 'Ηδη ό Χέγκελ και ό Νίτσε έκριναν ότι ό κριτής είναι πιό άσυγχώρητος από τόν δράστη (πρβλ. *Phänomenologie*, δ.π., σ. 490. J. Simon, «Sprache und Sprachkritik bei Nietzsche», στό *Über Fr. Nietzsche*, εκδ. Lutz-Bachmann, Φραγκφούρτη, σ. 96, άναμένεται προσεχή του έκδοση σέ συλλογή). Δυστυχώς, όπως παραπονήθηκε ό ίδιος ό Σάρτρ, τό θεατρικό του παρανοήθηκε, πρός όφελος του έν λόγω πραγματοφώβου, σημείο του ότι ύπήρχαν πολλοί παρόμοιοι δογματικοί στό κοινό του, μέρος των όποιων θά έχει κιόλας, άργότερα, τόν Σάρτρ «συνοδοιπόρο». 'Εάν τούτη ή στάση όνομασθεί *πραγματιστική*, τότε ό αυτός πραγματισμός είναι κοινός στόν Χέγκελ και στόν Νίτσε — πόσο μάλλον στόν Μάρξ, πού ή κριτική του κατ'ά των ούτοπιστών αναπαράγει σαφώς γνωρίσματα τής ανάλογης έγγελιανής, ίδίως τήν κριτική τής αντι-

πραγματολογικής ήθικολογίας (πρβλ. J. D' Hondt, «L'histoire et les utopistes selon Hegel et Marx» στό: *Hegel et Marx: la politique et le réel*, (συλλογικό), Poitiers 1970, σ. 95-120).

'Επειδή έδώ δέν ύπάρχει προηγούμενο κριτήριο πρός κρίση τής πράξεως, ή επειδή ή αξίωσή της είναι αναπόσπαστη από τήν ίδια, άφού δέν ύπάρχει έξωπραγματολογικότητα — πράγμα πού άκυρώνει τήν αξίωση κρίσεων περί «αντικειμενικών συμμαχιών», όσο χρήσιμες κι άν φαίνονται στόν ύπολογισμό μιάς τακτικής—, τό πραγματολογικό εγείρει θεωρητική, γενική αξίωση, και *διαμέσου* αυτής κρίνει τόν εαυτό του. Δέν τόν κρίνει άμεσα, άδιαμεσολάβητα, δηλαδή κατ' ανάγκη αυτοκαταφατικά ή έγκριτικά, παρά, όπως λέμε, διά τής διακοπής τής έμμένειάς του τής ίδιας — δηλαδή τής έν γένει έμμένειας, δεδομένου ότι, παραμένοντας στό πραγματολογικό, αυτή είναι πάντα, *έκάστοτε*, ή αυτοκαταφα-

3. Είναι άφηρημένοι γιά ν' αποφύγουν νά 'ναι ούτοπικοί.

τική έμμένεια *μιας* εκ των αξιώσεων. Τό ίδιο ενεργεί τή διακοπή, ενόσω ή θεωρητική του αυτοκατάφαση, ως αξίωση καθολικότητας, συναντά άντινομία, όχι δηλαδή έναντιότητα θέσεων, παρά έναντιότητα γενικών κρίσεων, κριτηρίων.

Ή κάθε θέση άπονέμει στον έαυτό της μία φύση καθώς θέτει μέσα της τό κριτήριο μέ τό όποιο αξιούται νά κριθεί καί νά κρίνει, δηλαδή τίθεται ως αυτό-νομη, όχι ως καθορισμένη από τήν άντικείμενη άντίπαλη, τήν όποια *ώστόσο* άντιμάχεται. Ήρα ή άντινομία τους έπαναλαμβάνεται άναγκαία στην κάθε μία ως άντινομία άυτονομίας καί έτερονομίας, χωρίς νά μπορούμε νά ισχυριζόμαστε, μέ τόν Κάντ, ότι ή υπερβατολογική άυτονομία έξυπηρετείται, *ιστορικά*, από τήν πραγματολογική έτερονομία. Πρόκειται για μία θέση του φιλελευθερισμού που μακάρι νά 'ταν αιτιολογήσιμη πραγματολογικά, πώς «δ.τι κάνει τό ένικό για τό ένάυτο του βγαίνει σέ καλό για τό καθολικό» (Hegel, *Phänom. δ.π.*, σ. 475), πέραν της μυθο-λογικής της έπιτελέσεως (Οί Έλληνες «παρασταίνουν ως άντικείμενο άπέναντί τους τήν ύπαρξή τους χωριστά από τους ίδιους, τό όποιο γεννά τόν έαυτό του για τόν έαυτό του, καί για τόν έαυτό του τους βγαίνει σέ καλό», Hegel, *Werke... 18, δ.π.*, σ. 175). Πραγματολογικά, άς πούμε, όρίζεται, κατ' άντίστροφο τρόπο, ως έτερόνομο, έκείνο που, αυτόνομο, έξυπηρετεί τό άλλο, του βγαίνει σέ καλό, καθιστώντας το έτσι, *καθ' έτεροκαθορισμό, αυτόνομο*. Τό θέτω-ώς- αυτόνομο, ή τό «άπολύω», είναι ή διά της θέσεως άναγνωρισμένη άντίφαση έκείνου που άλλιώς, υπό τό όνομα φύση, *κρύπτεσθαι φιλεί*. Ή (πραγματολογική) κρίση, ως, άπρόκαλυπτα πλέον, *θέση, θέτει* κατ' αυτόν τόν τρόπο τή *διακοπή*, ή όποια τήν συνιστά. «Έλευθερώνεται για τό άντικείμενο», όπως λέγει πάντα ό Άντόρνο, επειδή, θέτοντας τή διακοπή της αξιώσεώς του, που είναι καί ή οικεία της αξίωση, ή κρίση τίθεται, διαμέσου όμως της διακοπής της, ή όποια κίολας τήν συνιστά, ως αυτόνομη.

Τό πραγματολογικό κριτήριο για τήν έπιλογή, τήν κρίση, τοποθετείται συνήθως εκτός λόγου, καί αυτό είναι που ό Κάντ ένδιαφέρειται, σωστά, «άυτονομίας» χάριν, νά διακρίνει από τό έλλογο. Αυτό μάλιστα πρέπει νά ισχύει, όπως προσπαθήσαμε νά δείξουμε,

παρά τό γεγονός, ή μάλλον χάρη στο γεγονός ότι τό ίδιο τό έλλογο δέν μπορεί νά τεθεί ως ένεργεια άποδεσμευμένη από τό περιεχόμενο έννοημένο ως έν-διαφέρον — έκείνο που ό Χέγκελ δνομάζει «πάθος» (πρβλ. *Die Vernunft in der Geschichte*, Άμβούργο '1955, σ. 82· χφ. του Χ.). Ειδάλλως θά στερούμαστε αξιώσεως, ή θά προσκολλούμαστε στην μία τους για συναισθηματικούς λόγους, τό ίδιο κάνει, βασικό-μαστε τότε στό κατ' έξοχήν παθολογικό κριτήριο ή κίνητρο, αναλόγως, δηλαδή αναμένουμε ή έπιδιώκουμε τήν *έπιβολή* της μίας κρίσεως, όπου ή έπιδίωξη γίνεται δίχως περαιτέρω διαμεσολάβηση, δηλαδή δίχως νά παραδέχεται ή ίδια τή διακοπή της έμμενουδς αυτοκαταφάσεως μιας κρίσεως. Ή σκοπία της δλότητας είναι τό αναληθές όσο δέν άυτοαναγινώσκεται ως μία άκόμη κρίση, άπόφαση (άρνηση), μεροληψία, ή όποια όμως έγείρει αξίωση άντικειμενικότητας διά της διακοπής της αυτοκαταφατικής αξιώσεώς της.

Τό άλλο κριτήριο, τό όποιο συχνά, για τους άναγνώστες ακριβώς του Χέγκελ ή του Νίτσε ή του Μάρξ, μάλλον δέν διακρίνεται έπαρκώς από τό πρώτο, καθώς δέν γίνεται δι' έαυτό —έστω: ευανάγνωστα— θέμα, καί τό όποιο, για τους φιλοπρόδους, πολλάκις «συναισθηματικούς» θιασώτες του πρώτου, πρέπει σαφώς νά έπικρίνεται ως ιδεοκρατικό, είναι έκείνο που ύπαινηχθήκαμε: ποιά είν' εκείνη ή έπιλογή, κρίση, λύση της άντιφάσεως *που μας έπιτρέπει άκόμη νά σκεφτόμαστε*; Ποιά είναι δηλαδή εκείνη από τίς άντίθετες πλευρές που ή άλλη της βγαίνει νοητικά σέ καλό όταν ή ίδια τήν άπολύει;

Μόνον στον βαθμό που κάποιος χωρισμός του υπερβατολογικού καί του πραγματολογικού, ως δύο άρχων καί συνάμα δύο ειδών άρχων, κρίνεται νόμιμος, μπορεί τό παραπάνω νά μήν κρίνεται πραγματολογικό κριτήριο. Μόνον χωρίζοντας θεωρία της θεωρίας καί θεωρία της πράξεως μπορούμε νά τό κρίνουμε ιδεοκρατικό — καί νά λέμε ότι είμαστε ύλιστές.

Άντιστοίχως, ή άποδοχή παρομοίου κριτηρίου άποφεύγει νά κρίνει τήν *άντικειμενικότητα* της κρίσεως στίς *έφαρμογές* της παρά τήν κρίνει μέ γνώμονα τήν *άντικειμενικότητα* του *νοητικού φαινομένου*. Τουτό όμως σημαίνει πώς είναι σαφώς πιθανόν ή έπιλογή αυτή νά *μήν έπικρατήσει*. Έδώ στηρίζεται κι ή άρνηση της δλότητας, δηλαδή στό ότι ή ίδια ή δλότητα στηρίζεται στην άρνηση, στην κρίση που τήν θεμελιώνει: ή άρνηση της δλότητας άρνεύεται τήν άποψη σύμφωνα μέ τήν όποια ή δλότητα *ισχύει άπαξ* καί προκύπτει ως *έπιτυχές άποτέλεσμα*, δηλαδή τόν ισχυρισμό άδιάκοπης —τουτέστιν άκριτης— συνέπειας θεωρητικού καί πραγματολογικού.

Προσέξτε, δέν λέγουμε *τίποτε νέο* όταν όρίζουμε ως πραγματολογική άντίφαση —ή, άς πούμε, πραγματική άντινομία— *έκείνην όπου ή έπιλογή του ενός σκέλους της άντινομίας μας κρατά δέσμους μέσα στην άντίφαση, δέν μας βγαίνει σέ καλό, δέν μας έπιτρέπει νά τήν άναγνωρίσουμε — ένώ τ' άλλο, ναι*.

Έκτός από τήν «φυλολογική» σχέση όπου, ένώ ή σκοπία του άνδρός άυτοκατανοείται αυτοκαταφατικά ως άβασάνιστα καθολική, μόνον τό μέρος της γυναίκας ένδέχεται νά λάβει τήν άρνηση εκείνη που παρουσιάζει στον έαυτό της τήν άντίφαση των αξιώσεων (πρβλ. Adriana Cavarero, «Per una teoria della differenza sessuale», στί: *Diotima, il pensiero della differenza sessuale* (συλλογικό), Μιλάνο 1987, σσ. 44 κ.έ.), θεωρούμε, κατά άριστερή παράδοση, ότι όταν κανείς άσπάζεται τήν αξίωση της κεφαλαιοκρατίας —δι άποτελεί, δηλαδή, φυσική κατάσταση— δέν ξεμπλέκει μέ τίποτα άπ' τίς άμηχανίες του παρόντος, κι έτσι *παύει νά σκέφτεται*, έφόσον δέν συλλαμβάνει τό ζητούμενο, τήν άντίθεση των αξιώσεων, οι όποιες τίθενται κατά τ' άλλα ως κύριες. Παύει νά σκέφτεται, τό πολύ πολύ νά *υπολογίζει*, δηλαδή νά λογίζεται συσχετισμούς δυνάμεων. Άλλο άναγνώριση της άντιφάσεως, όπου τό πραγματολογικό άπλώς διακόπτεται καί θέτει τήν διακοπή του, άλλο υπολογισμός της έναντιώσεως, όπου υποτίθεται ή άθετη διακοπή μεταξύ του υπερβατολογικού καί του πραγματολογικού — τό δεύτερο θά τό λέγαμε τακτική.

Έτσι θεωρούμε ότι *μόνον ή άποδοχή της άπελευθερωτικής αξιώσεως, που άντιφάσκει μέ τήν αξίωση φυσικότητας της παρούσας κοινωνικής διαρθρώσεως, λύνει τήν άντίφαση, έπιτρέπει τήν άναγνώριση της καί τήν γνώση της, τήν γνώση των κινήτρων των μεταξύ τους άντιφατικών αξιώσεων, των κριτηρίων τους, καί τήν ίδια τήν σκέψη του συγκεκριμένου, της συγκυρίας, τήν άποτίμηση, λόγου χάρη, της θρησκείας, καί συνάμα τή βάση για τόν υπολογισμό μιας τακτικής*. Έτσι, ως άντικειμενική, αιτιολογείται ή μεροληψία ύπέρ της εργατιάς.

Δές τόν φανατισμό. Πολλοί θεωρήσαν ότι είναι άνάρμοστος για τήν άπελευθέρωση· άλλα έφόσον συνήθως ένόμισαν ότι τουτό ισχύει για λόγους ψυχολογικούς, οι «πραγματιστές» ειδικοί της τακτικής εύκολα άπήντησαν ότι, άφου είναι άποτελεσματικότερος, δέν πειράζει. Καί όμως. Πειράζει. Όχι μόνον επειδή ή ψυχολογία δέν ισούται μέ τό άνύπαρκτο, παρά επειδή ό φανατισμός είναι τό όνομα για τήν μή άναγνώριση της άντιφάσεως, *έπομένως* για τήν άνικανότητα λογισμού καί άπελευθέρωσης. Ήρα δέν είναι άποτελεσματική, ή είναι άποτε-

4. Πρώτα δηλαδή θά κριθεί κατά πόσον *ισχύει ή ίδια ή τυπικότητα*, δηλαδή κατά πόσον πληροῦται μία από τίς καθοριστικότερες στιγμές έκείνου που δνομάζουμε *δημοκρατία* όπως καί έκείνου που δνομάζουμε *έδώ* φιλοαπελευθερωτική κρίση, όπως προσπαθήσαμε νά τό δείξουμε.

λεσματική γιά μιά τακτική πού τίθεται ως αὐθόπαρκτη ἀπέναντι στή θεμιτή στρατηγική πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι δική της, καί συνεπῶς ὑπηρετεῖ ἀλλήν. Ὡς ἐπιβολή τοῦ δικοῦ μου σάν καθολικοῦ, ταυτίσθηκε ἀπό παλιά ὁ φανατισμός μέ τόν δογματισμό (πρβλ. Hegel, *Philos des Rechts*, §5, Παρατήρηση). Ἄν τό ἀπελευθερωτικό αἷτημα εἶναι ἐκ τῶν μεταξύ τους ἀντιφατικῶν ἰσχυρισμῶν ἐκεῖνο πού ἐπιτρέπει τή σύλληψη τῆς ἀντιφάσεως, τῆς ὁποίας τό ἴδιο, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, συνιστᾷ τό ἕνα σκέλος, τότε ὁ οὕτως ἐννοημένος φανατισμός ἀποτελεῖ, ἂν θέλετε, ἀποτέλεσμα, καί συνεπῶς σημείο, τοῦ ἀνελεύθερου τοῦ αἰτήματος.

Δές τήν ἀμηχανία τοῦ «μαρξιστῆ» ἀπέναντι στόν «ὑπαρκτό σοσιαλισμό». Γι' αὐτόν, ἔχει συμβεῖ ὅτι «ὁ ὀικονομικός παράγοντας» πού δλα τά ἐξηγεῖ —ἀπό τίς «καπιταλιστικές ἀντιφάσεις» μέχρι τή ζωγραφική τοῦ Σεζάν δέν ἔχει καμιά ἰσχὺ προκειμένου γιά τίς «σοσιαλιστικές ἀντιφάσεις», καί ὁ ἴδιος «νά καταφεύγει σέ μιά ἀστυνομική παρωδία τοῦ μανιχαϊσμοῦ καί νά κάνει πῶς πιστεύει ὅτι ἡ ἱστορία πού ζῆ δέν εἶναι παρά ἡ ὠχρή ἀνταύγεια μιᾶς ὑπόγειας γιγαντομαχίας»... (Κ. Παπαϊωάννου, *Ἡ κρίση τοῦ μαρξισμοῦ* (1954), στί: *Ὁ μαρξισμός σάν ἰδεολογία*, Ἀθήνα 1988, σ. 35/6, 35). Ἡ ταξική ἀνάλυση, πού ἀσκεῖται ἐπὶ τῶν δυτικῶν συνθηκῶν, καθίσταται ὡς πρὸς ἀδύνατη γιά ἐκεῖ, καί ὁ θεωρῶν ἐμπίπτει σέ ὑπεκφυγές, ψυχολογικῆς βασικῆς ὕψης, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες θά μπορούσε κανεὶς νά ἐξηγήσει ἀρκετά ἀπὸ τά κύρια κοσμοϊστορικά συμβάντα βάσει κακοπροαίρετων προσώπων, προδοσιῶν, καί λαθῶν. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ σκέψη κολλάει ἐδῶ σέ κάποια ἀπορία. Καί μᾶλλον ἦταν σαφές λάθος ἡ ἐπιλογή ὄσων τουλάχιστον μεταξύ τους ἐβλεπαν τίς διακρατικές τριβές σάν τήν ἴδια τήν κύρια ἀντίφαση τοῦ αἰῶνος: σάν τήν ταξική ἀντίφαση, ἀντίθεση ἀξιώσεων, παιζόμενη πλέον σέ ἐπίπεδο κρατῶν. Εἶχαν ἔτσι μιά κοινή προϋπόθεση μέ τους ἐχθρούς τους, ἂν καί μέ διαφορετικὴ βέβαια αἰτιολόγηση. Πῶς νά κρίνεις τότε ταξικά τήν πατρίδα τῆς ἐκμεταλλευμένης τάξεως, τόν τόπο ἢ τήν ὑπόσταση πού ἔχει προκριματικά ἐντοπισθεῖ καί ὑποστασιοποιηθεῖ ἢ καθ' ἑαυτὴ ἐκφανση τῆς φύσεώς της.

Γιά μᾶς, τώρα, ἐνέπιπταν ἔτσι στήν ἰδεολογία πού οἱ ἐκεῖ ἐξουσίες προσέφεραν κατὰ κύριο λόγο στοὺς οἰκείους ἐξουσιαζόμενους. Προϋποθέτουμε ὡς δεδομένο —ὡς φύση τοῦ πολιτεύματος— ὅτι ἐδῶ πέρα ἄρχει ἡ ἐργατιά, ἄρα ἀπαγορεύουμε τίς ἀπεργίες — καί τίς κατασπαράσσουμε ἐνδεχομένως ὡς ἀντερρατικές. Ἡ βία πού πρέπει νά ἀσκήσει κανεὶς στὰ συναισθημάτα του —στήν ταύτιση μέ τόν τόπο ὅπου ἐναπέθεσα τήν φύση τῶν ἰδανικῶν

μου— γιά νά σκεφθεῖ καί νά συλλάβει τήν τόσο ἀπλή ἀντιφατικότητα, ἢ κυκλικότητα τοῦ παρατιθέμενου αὐτοῦ σκεπτικοῦ, εἶναι γνωστή. Πρὸς ἐκλογίκευση τῆς παραφροσύνης τούτης ἀντίθεσαν τότε λογῶν λογῶν νοητικές κατασκευές. Τί ἄλλο ἄραγε ἦσαν οἱ ἐπ' ἀπειρον διασπάσεις, πού ἐκάστοτε ἐπέλεξαν κάποιο ἄλλο πρότυπο, ἐνέκριναν κάποια ἄλλη νοητικὴ λύση; (Σημεῖο πρὸς τοῦτο: τὸ ὅτι ἡ ἐκάστοτε ἐμπράγματη παραπομπή του εἶχε καί πῶς καλοπροαίρετον ἡγήθη).

Οἱ νοητικές κατασκευές, μαθές, δέν ἀντιστοιχοῦν σέ μιά σκέψη πού ἀποστασιοποιήθηκε ἀπὸ τὰ βιώματά της ἢ, πῶς ἄλλα, τὰ συναισθημάτα της. Τὸ παράλογο τῶν νοητικῶν κατασκευῶν (ἕνα συναισθημα, ἴσως κιόλας βίωμα, πού ὄλοι μας τὸ ἔχουμε κάποτε νοιώσει) ὀφείλεται μᾶλλον, ἀντίθετα, σὲ γεγονόσ, πού ἡ ψυχολογία τὸ ἀποκαλεῖ ἐκλογίκευση, ὅτι αὐτές καλοῦνται νά δώσουν λόγο, ἢ μᾶλλον νά λογοδοτήσουν γιά ἕνα ὑποτακτικό συναισθημα: νά κρατηθοῦν δηλαδή στήν ἐπιλογή πού φέρνει σέ ἀμηχανία, πού δέν λύνει τήν ἀντίφαση, παρά κελεύεται ἀπὸ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸ *ἐλλογο κριτήριο*. Ἡ νοητικὴ κατασκευὴ συνίσταται στήν ἀπόκρυψη τῆς οἰκείας τῆς πραγματολογικῆς ὕψης. Σκέπτεται, λόγου χάρη, ὡς ἐξῆς: δέν ὑπάρχει ἡ φύση τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων κάτω ἀπὸ τήν κοινωνική τους μορφή, συνεπῶς ἡ κάθε ἀτομικὴ σχέση εἶναι περίπτωση τῆς γενικῆς δομῆς, συνεπῶς πρέπει νά «διαπλασθεῖ συνειδητὰ καί ὄχι μόνον νά ἐκφρασθεῖ» (Red Collective, «Jenseits der Familie. Bericht über eine Dreierbeziehung — ein sexualpolitisches Experiment», μτφρ. ἀπὸ ἀγγλικά, στί: *Kursbuch 37*, Βερολίνο 1974, σ. 131-2). Ἡ συμπερασματικὴ ἀναγνώριση τοῦ θέσει λαμβάνει τὴ μορφή τῆς νοησιαρχικῆς συνειδητῆς διαπλάσεως διότι ἀπὸ τήν ἐγκατάλειψη τῆς ἀπονομῆς φύσεων συνάγεται ἡ δομῆ, μιά νέα, ἀπλῶς λόγια κατασκευασμένη, φύση, ἡ ὁποία ἐνσαρκώνεται, δηλαδή ὑποστασιοποιεῖται, στὰ καθέκαστα. Ἡ ἀποτροπὴ τῆς «φύσεως» στηρίζεται σέ κάποιον ἐξωπραγματολογικό πάλαι τόπο, ἀπ' ὅπου, ἀντὶ νά ἐκφράζεται μιά φύση, ἐφαρμόζεται, κι ἔτσι μετονομάζεται «δομῆ». Γιά ν' ἀποφύγουν τὸ συναισθηματικό νά γίνει θεμέλιο τῶν ὑπόλοιπων δραστηριοτήτων τους (δ.π., σ. 122), δύο γυναῖκες πού τὰ ἔχουμε μέ τόν ἴδιον ἀνδρα ἐννοοῦν τήν τριάδα ὡς *übergreifende Struktur* ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ *βιωματικὴ* προϋπόθεση πρὸς τοῦτο, δηλαδή γιά τήν διαμόρφωση μιᾶς «ἐρωτοπολιτικῆς» (δ.π., σ. 123). Ἐτσι μπορεί νά κριθεῖ ὅτι ἡ νοητικὴ κατασκευὴ, ὡς δι' ἐφαρμογῆς πραγματοποίησης, κινεῖται μᾶλλον σέ κοινὸ πεδίο μέ τήν ἀπωθημένη, ἐχθρική της καί μᾶλλον

ἀσύλληπτη γι' αὐτὴν βιωματολογικὴ τῆς πρό-φαση.

Ὁ «σοσιαλισμός μέ ἀνθρώπινο πρόσωπο», ὅταν προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἐλεύθερου πού δίδω στόν ἑαυτό μου νά ξεχωρίσει θεμιτὰ καί μὴ —βάσει «ἱστορικῶν ἐμπειριῶν», δηλαδή γεγονότων πού κρατοῦν βιωματολογικὸ οὐσιαστικὰ κύρος— μᾶλλον εἶναι ἀπὸ τὸ χειρότερο εἶδος νοητικῶν κατασκευῶν, δηλαδή ἰδεολογημάτων (πού θέτουν τίς φύσεις καί ἀποκρύπτουν ὅτι τίς θέτουν), ἀφοῦ κάμει τόπο σὲ βιωματικὸ αἷτημα *δίπλα* σὲ θεωρητικό, σάν διορθωτικό. Εἶναι σάν νά μᾶς λέγει ὅτι γιά νά συμφωνοῦμε περισσότερο μέ τὰ βιώματά μας, γιά νά «μαστε πῶς ἀνθρώπινου», δηλαδή, σάν νά λέμε, πῶς *συγκαταβατικοῖ* ἀπέναντι σ' αὐτό τοῦτο πού ἴσα ἴσα θέτουμε ὡς *σκοπὸ* στόν ἑαυτό μας ἐκείνη τὴν στιγμή, τὴν ἐλευθερία, θά πρέπει νά «μαστε λιγότερο αὐστηροῖ θεωρητικά. Ἡ ἐν λόγῳ στάση πάσχει μᾶλλον ἀπὸ τούτην τὴν ἔλλειψη αὐστηρότητας. Ἰσχυρίζομαι ὅτι ἡ αὐστηρότητα ἀποκλείει καί τὴν ἀθθεντία τοῦ βιώματος, καί τὴν ἀξίωση ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας. Τὸ βίωμα μπορεί μόνον νά εἶναι τὸ γεγονός τῆς *πραγματολογικῆς* (πού θά πεῖ: ἀποκλίνουσα κατ' ἀνάγκη καί κατ' ἀνάγκη ὄχι προοδικασμένης) *πραγματοποιήσεως* ἢ *ἐνεργοποιήσεως* τῆς θεωρίας ὡς ἀπελευθερωτικῆς ἐν-διαφέροντος — ὅπως ἀπεκαλέσαμε τὸ «μὴ ταυτόσημο», τὸ «λάθος», κοντολογίς: τὸ *interesse* γιά τὸ μὴ ταυτόσημο, πού τὸ ἴδιο τίθεται ὡς μὴ ταύτιση, καί ὄχι βέβαια (πράγμα αὐτο-αντιφατικό) ὡς ταύτιση μέ τὸ μὴ ταυτόσημο, ὅπως θά μπορούσε κανεὶς ἀντορνικός νά πιστεύει.

Τώρα, τὰ περὶ λαθῶν καί προδοσιῶν ὡς ἐξηγητικά σχήματα, εἶναι ἀπὸ τίς ἰσχυρότερες νοητικῆς κατασκευές, ἀπὸ ἐκείνες πού εἶναι μέ τόν πῶς προφανῆ τρόπο βιωματικὰ ὑποκινούμενες. Ἀπὸ τούτην τὴν ἀποψη, δέν ἔχουμε τόσο τὴν εἰκόνα ὅτι τὰ ἔχουμε ὄλοι χαμένα, ὅσον ἀφορᾷ τὰ καινοφανῆ συμβάντα. Ὑπάρχει μιά ἀνακούφιση, ἀφοῦ οἱ μὲν μπορούν νά συνεχίσουν νά τηροῦν τὴν ταύτισή τους μέ τίς ἐκεῖ χώρες χωρὶς νά ἀντιφάσκουν πλέον τόσο τὰ φαινόμενα μέ τὰ οἰκεία τῶν ἰδανικῶν —ἂν ἀφεθεῖ τὸ ζήτημα τῆς ἀγορᾶς κατὰ μέρος— καί οἱ δέ, χωρὶς νά ἐγκαταλείψουν τίς κεκτημένες τους προϋποθέσεις γιά πολιτικὸ στοχασμό, θά μπορούσαν, ἢ μᾶλλον δντως μπορούν, νά μειώσουν τὴ μοναξιά τους ἀπέναντι στοὺς πρώτους. Μᾶλλον γεννιοῦνται νέα μέτωπα καί σύνορα, ἀνάλογα μέ τὸ ἂν τονίζεται ὁ ἐκδημοκρατισμὸς ἢ ἡ ἐπιστροφή σέ μορφές φιλελεύθερης κεφαλαιοκρατίας στήν ἀποτίμηση τῶν γεγονότων. Μονάχα ἂν ἀποσυνδέσουμε, δι' ἀποστασιοποιήσεως ἢ διακοπῆς, τὴ δική μας *θέση* καί τὸ δικό μας *θέμα* ἀπὸ

τήν άμεσή του συνάρτηση με την αποτίμηση των εκεί γεγονότων, μόνον αν επαναπροσδιορίσουμε και αυτό τό μέτωπο, επανατοποθετώντας τό σύνορο ένδοπολιτειακά, όχι πιά διακρατικά, μονάχα αν πούμε ότι ό Στάλιν όσο και ό Γκορμπατσώφ, στηρίζονται στην εκεί άρχουσα τάξη, ή όποία δέν μπορεί νά κριθεί ως ταυτόσημη με την εργατική —είδεμή ξανασταματάμε νά σκεπτόμαστε, ξανακατασκευάζουμε προδοσίες και τά τοιαύτα—, θά μπορούμε νά βάλουμε, θαρρώ, κι εμείς τόν νοϋ στή θέση τής αυθεντίας, και νά φανούμε σάν νηφάλιοι «παρ' εικη λέγοντας τούς πρότερον» (Μετά τά φυσικά, 984b 17-18) —νά τιμήσουμε, συνάμα, τήν αντικειμενικότητα του νοητικού φαινομένου και τή φιλοαπελευθερωτική κρίση.

“Όπως άλλοτε ή βία των τραγικών γεγονότων επέβαλε τήν επιλογή στρα-

τοπέδων, έτσι τώρα ή βιασύνη πού παρυσιάζουν τά κατά γενικήν όμολογίαν ευεργετικά γεγονότα επιβάλλει νά βιάσουμε τήν αυτοκατάφασή μας, τίσ ταυτίσεις μας, τίσ εγκρίσεις μας.

“Εκείνοι πού θά 'πρεπε νά ήταν έτοιμοι γιά νά σκεφθούν τούς άρτισύστατους συσχετισμούς, οι διορατικοί επικριτές τής μεταβολής τής θεωρίας γιά τήν άπελευθέρωση σέ όργανο άλλως αντίθετων σκοπών, γιατί άραγε άντιδρούν —όπως μπορούμε νά κρίνουμε— με πεπαλαωμένα θεωρητικά σχήματα, με νοητικές κατασκευές, δηλαδή βάσει έφαρμογής άρχών πρós διά-κριση του καλού και του κακού, του έκδημοκρατισμού και τής ιδιωτικοποίησης τής κοινωνίας; Μήπως ή «ύπερδομή» και ή «ύποδομή» οδεύουν πρós αντίθετες κατευθύνσεις, σύμφωνα με μιά παρόμοια αποτίμηση; Έπανάλαμβάνεται ή προηγούμενη κρίση, ότι εκεί είχαμε τίσ «αντικειμενικές προϋποθέσεις», αλλά έλειπε ή ανάλογη πολιτική διάρθρωση —μέ τό «λάθος» ή τήν «προδοσία» γιά νά γεφυρώσουμε τουτό τό χάσμα— μόνο πού ανταλλάξαμε τά πρόσημα. Θά 'πρεπε μάλλον νά δοϋμε πούθε πηγάζει ό εκεί ταξικός διαφορισμός, και μετά βλέπουμε τίνος είδους λειτουργία έχουν οι νομικές και ιδεολογικές μορφές, ή «κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής» και τό «παλλαϊκό κράτος». ⁵ Μιά κοινωνία δέν πρέπει νά κρίνεται με άφετηρία και άρχή τήν άντίληψη πού έχει ή ίδια γιά τόν έαυτό

της (Μάρξ, *Γερμανική ιδεολογία*, γαλλ. μτφρ. *Oeuvres III*, Παρίσι 1982, σ. 1072/3), δηλαδή: τίσ άντιλήψεις τής άρχουσας τάξεως. Τουτό επιβάλλει ή θεωρητική —και όχι μόνον θεωρητική— έντιμότητα.

Έντιμότητα σημαίνει επίσης συνέπεια με τά ένδιαφέροντα πού θέλουμε νά στηρίξουμε. Στην επιλογή τους έντοπίζεται ή βολονταριστική στιγμή, ή *θέση*, τήν όποία όμως θά 'πρεπε νά πάψουμε νά τήν ύπο-θέτουμε, γιά εξηγητικό τάχα σχήμα, στην μισή ύψηλιο. Όπότε βέβαια νοϋμε τά φαινόμενα ως άπόρροιας κακοπροαίρετων ή καλοπροαίρετων βουλήσεων, ως θελήματα πρós έξυπηρέτηση, αντί νά προσπαθούμε νά νοήσουμε κυρίως τή μη ταύτιση, τό μη ταυτόσημο με τήν *θέση* μας, δηλαδή ή θέση μας νά άφορᾶ τό μη ταυτόσημο, νά υποθέτει τήν μη ταυτότητα, νά 'ναι καθαρά τυπική γιά νά δύναται νά έγγυᾶται κάποιαν αντικειμενικότητα στό άπελευθερωτικό μας ένδιαφέρον — δηλαδή νά *δείξουμε έν-διαφέρον* γιά τό έκάστοτε, και κυρίως τό παρόν *κρίσιμο*.

Τό ιδανικό των άριστερότερων ανατολικοευρωπαϊκών Κομμάτων, εκείνων δηλαδή πού ένδιαφέρονται ιδιαίτερα γιά τά αίτήματα τής εργατίας ως έχουν —πραγματολογικά—, είναι, άπ' ό,τι φαίνεται, νά γίνουν σοσιαλδημοκρατικά. Η διάκριση κρατικοποίησης και κοινωνικοποίησης, ή ιδέα μίας δημοκρατίας των συμβουλίων, σάν νά έξέπεσε πλήρως από τόν θεωρητικό τους όρίζοντα. Μάλλον ποτέ δέν συμπεριλήφθηκε σ' αυτόν. Δυστυχώς, τό ίδιο μάλλον συμβαίνει και στους κόλπους των όσων είχαν από παλιά ήδη αναθεωρήσει τίσ παραδεδομένες εγκρίσεις, και αυτό, άπ' ό,τι φαίνεται, επειδή πάντοτε έννοούν τήν άπελευθέρωση ως ζήτημα καλοπροαίρετης ήγείας, *δηλαδή* επειδή πιστεύουν άκόμη ότι ή περί έφαρμογής τής θεωρίας ή πραγματοποίησης τής κατασκευής άποψη δέν είναι κατ' άνάγκη ή ίδια ένα ψέμμα, ή ίδια μιά κατασκευή ή όποια, *αναγκαστικά ή πραγματολογικά*, μετατίθεται σέ ιδεολογία. Έτσι κρίνεται ότι τό 1989 ύπήρξε τό έτος τής άπουσίας του κομμουνισμού (βλ. τό άρθρο του Δ. Παπαδημητρίου στον *Πολίτη* Αύγούστου, άρ. 100), θεωρώντας ότι τό «Κόμμα», τό όποιο συνάμα κρίνεται ως μόνιμως τηλεκατευθυνόμενο άπ' έξω, ήταν άκόμη κομμουνιστικό όταν τοποθετείτο ένάντια στό δημοκρατικά αίτήματα τής εργατικής τάξεως σ' άλλες χώρες· τώρα όμως, όχι (βλ. σ. 21). Πώς τό κρίνει; Από τήν ιδεολογία. “Όλα σ' αυτήν βασίζονται: επιβάλλουμε ιδεολογία — γιά τήν άκρίβεια: «λόγια», δηλαδή νοητική, «κατασκευή» (σ. 23, στήλη 3): και γι' αυτό ή κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας «είναι ή άναγκαία προϋπόθεση γιά “νά πάρει

5. «Τό σοσιαλιστικό άδριο αποτελούσε πάντοτε και αποτελεί πάντα μιά «λόγια κατασκευή» πού έγγράφεται από τούς ίδιους τούς άριστερούς στό σήμερα» και έχει δύο λογίων εκφάνσεις: «ως ύπαρκτός σοσιαλισμός» και «ως αξιόπιστη και ιδεολογικά έδραιωμένη κοινωνική πρόταση» (σ. 33, στ. 3). Φαίνεται πώς τό «αξιόπιστό» της και ή «έδραιώσή» της δέν κρίνονται βάσει του διαφορετικού τρόπου πραγματοποίησης της, φαίνεται πως οι «εγγράφοντες» της είναι κάποτε πιά καλοπροαίρετοι άπλώς. “Η πώς άλλιώς;

ή κοινωνία τίς τύχες της στά χέρια της". Από κεί καί πέρα, τό πώς θά τίς χειριστεί είναι ζήτημα κυρίαρχης ιδεολογίας» (σ. 22, στ. 3). Θεωρώντας έτσι τόν σοσιαλισμό ως «στοίχημα» διανοουμένων, παραβλέπουμε πιστεύω τήν διαφορά ανάμεσα στήν «νοητική κατασκευή», ή όποία, πράγματι, δύναται μόνον νά δικαιολογεί μιάν αυθεντία, ή νά εκλογικεύει ένα βίωμα, άρα νά αποτελεί άντικείμενο «έπιβολής» — μάλλον: νά γεννά τήν άπατηλή παράσταση μιās «έφαρμογής» της —, καί στό άπελευθερωτικό ενδιαφέρον τό όποίο, όντας στραμμένο πρός τό πραγματολογικό τής ανάγκης, είναι *θέση*, δηλαδή «στοίχημα», αλλά δίχως υπερβατολογικό περιεχόμενο, καθαρή υπερβατολογική μορφή. Γιατί, άλλιώς, σέ τί ενδιαφέρουν οι νοητικές κατασκευές τών λογίων, οι λόγιες κατασκευές τών διανοουμένων; (Στό ίδιο — σ. 23, στ. 3, 2η παράγρ. — ό Δ.Π. άντιπαραβάλλει «εμάς», τούς διορθωτές του έργατικού κινήματος (βλ. στ. 2, 3η παρ.), καί τόν «άπλό άνθρωπο», πού άδυνατεί νά διακρίνει τά σφάλματα πού βλέπουμε έμεις στόν «ύπαρκτό σοσιαλισμό»). Έξ άλλου από κεί προκύπτει άμεσα καί ή παραγνώριση τής διαφοράς μεταξύ κρατικοποίησης καί κοινωνικοποίησης, ή όποία προϋποτίθεται όταν λέγεται ότι ή κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας τών μέσων παραγωγής θεωρείται συνώνυμη μέ τό νά παίρνει ή κοινωνία τίς τύχες της στά χέρια της. (Όχι πώς ένεπλάκησαν συμφέροντα ή τάξεις, άπλώς δέν είχε «ή κοινωνία» τήν κατάλληλη ιδεολογία γιά νά κάνει καλή χρήση τής ιδιοκτησίας της).

«Όλη αυτή ή σύγχυση», γράφει ό Παπαϊωάννου τό 1954 (δ.π., σ. 56/7), σχετικά μέ τήν *Προδομένη επανάσταση*, «έξηγείται από τό γεγονός ότι ό Τρότσκι πίστευε άκράδαντα ότι οι γραφειοκράτες έτοιμάζονται νά καταλύσουν τήν κρατική ιδιοκτησία καί νά γίνουν ιδιοκτήτες τών παραγωγικών μέσων. Έτσι μαθαίνουμε ότι ή γραφειοκρατία «έξακολουθεί νά υπερασπίζει τήν κρατικοποιημένη ιδιοκτησία, έπειδή φοβάται (sic) τό προλεταριάτο (...) είναι ύποχρεωμένη (sic) νά υπερασπίζει τήν ιδιοκτησία του κράτους, πηγή τής έξουσίας της καί τών εισοδημάτων της καί από τήν άποψη αυτή, έξακολουθεί νά είναι τό όργανο τής δικτατορίας του προλεταριάτου» (Τρότσκι, Άθήνα 1945, σ. 267 καί 265). Άλλά, έφόσον ή κρατική ιδιοκτησία είναι ή «πηγή τής έξουσίας καί τών εισοδημάτων της», τότε ή γραφειοκρατία έχει ήδη δημιουργήσει καί τήν «κοινωνική βάση» καί τή «μορφή ιδιοκτησίας» πού ταιριάζει στήν ταξική της κυριαρχία. Καί τότε θά πρέπει νά εγκαταλείψουμε, τόσο τή μυθική έννοια τής «δικτατορίας του προλεταριάτου» καί του «έργατικού κράτους»

όσο καί τήν έξίσου φανταστική έννοια τών «τάσεων», πού δήθεν οδηγούν πρός μιάν «καπιταλιστική παλινόρθωση»».

Δέν όφείλουμε νά 'μαστε ενάντια στήν τωρινή «παλινόρθωση» — άν κρίνουμε έτσι τά γεγονότα —, άφού πρίν δέν είχαμε «έργατικό κράτος», ούτως ή άλλως. Πρέπει νά 'μαστε υπέρ τών εξελίξεων — άκόμη κι άν πρόκειται γιά τήν εν λόγω «παλινόρθωση», δηλαδή άκόμη κι άν ό Πολωνός έργατικός ήγέτης είχε δικιο όταν έλεγε ότι ό («ύπαρκτός») σοσιαλισμός είναι «ό μακρύτερος δρόμος από τόν καπιταλισμό πρός τόν καπιταλισμό» —, διότι ή εν μέρει άτομική ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής, όπως μπορούμε νά κρίνουμε μέ καθαρά *πραγματολογικό* τρόπο, δηλαδή, κατ' άρχήν, κατά τό *μάλλον ή ήττον*, *ένδέχεται* νά συνυπάρξει μέ μεγαλύτερο βαθμό δημοκρατικότητας, μέ μεγαλύτερη έξουσία ή δύναμη *των έργατών*, άπ' ό,τι ή κρατική, όπου ή άρχουσα τάξη νοεί κατά κανόνα τήν επικράτησή της *μόνον ως πλήρη*, *όχι κατά τό μάλλον ή ήττον*, άρα σύμφωνα μέ τήν επικράτηση ενός πλήρως ιδεολογικού λόγου, πού νά θέτει φύσεις, νά άπονέμει στό πρόσ κρίση σύστημα τή φύση του, σέ μιάν ως τέτοια παρανοϊκή, άδιάκοπη διά κατασκευής αυτοκατάφαση ή άποτροπή του εν-διαφέροντος.

Όπως σημείωσαν οι «παρατηρητές», ή σοβιετική ήγεσία, άπαγορεύοντας γιά ένα μεγάλο διάστημα τίς ά-

περγίες, πρωτοανγώνρισε — έμμεσα καί άρνητικά, έννοείται — τό σχετικό δικαίωμα. Όμως, μιάν χώρα όπου οι έργάτες δέν έχουν τό δικαίωμα νά άπεργούν, είναι μιάν χώρα όπου οι έργάτες έχουν πολύ λιγότερη έξουσία από εκεί όπου τό έχουν, άδιάφορο τί λέγουν οι νομικές μορφές.⁶ Ό σοβιετι-

6. Άφού άπαρίθμησαν τίς θρησκευτικές αίτίες μή ταυτίσεως μέ τούς Πολωνούς έργάτες, οι συγγραφείς «κομμουνιστικού» βιβλίου γιά τό θέμα γράφουν: «Άλλά άκόμη κι άν άπεργούσαν μέ τήν κόκκινη σημαία καί παραδοσιακά έργατικά τραγούδια, αυτό δέν θά έκανε τό πράγμα καλύτερο. Οι συνθήκες ήσαν άνυπόφορες καί οι έργάτες επέλεξαν τόν τρόπο διαμαρτυρίας πού τούς έφαινετο άποτελεσματικότερος: τήν άπεργία. (...) Άλλά όλα αυτά δέν άφαιρούν τίποτε από τήν *άλήθεια* ότι οι *άπεργίες* στόν σοσιαλισμό *βλάπτουν τήν έργατική τάξη*. (...) Έπειδή στόν σοσιαλισμό δέν παράγουμε γιά τό κέρδος, παρά γιά νά ικανοποιηθούν όλο καί καλύτερα οι άνάγκες του εργαζόμενου πληθυσμού, τά άποβλεπόμενα κέρδη βγαίνουν σέ καλό [Zugute Rommen] στόν εργαζόμενο πληθυσμό, άμεσα (μισθοί, κοινωνικές παροχές, κ.λπ.) ή έμμεσα (...). Άρα, άντίθετα μέ τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνική διάταξη, *έδώ όλα διανέμονται* πρός όφελος τής εργατικής τάξεως». Όπότε, εκεί: «όταν δέν *έργάζεται κανείς*, δέν υπάρχουν πιά τόσα πολλά νά διανεμηθούν. Ή κάθε άπεργία μικραίνει τίς δυνατότητες νά ικανοποιηθούν οι, άκόμη καί δικαιολογημένες, *ύλικές διεκδικήσεις* τών εργατών. Ήταν *ήδη δύσκολο*, πρίν από τίς άπεργίες στήν Πο-

κός ταξικός διαφορισμός, όπως φαίνεται, και όποια και νά 'ναι ή ανάλυση που μπορεί νά γίνει περί αυτού, δέν είναι αρκετά «κεφαλαιοκρατικός» ακόμη γιά νά άντέξει κάτι τέτοιο. Πάντως, ή τωρινή πραγματοποίηση τής πρό τριακονταπενταετίας «φανταστικής έννοιας» περί «τάσεων» πρός «καπιταλιστική παλινόρθωση» μάς προσφέρει τή δυνατότητα νά κρίνουμε ότι ή έννοια τής «δικτατορίας του προλεταριάτου» και του «εργατικού κράτους» υπήρξαν όντως, ως τώρα, ψιλή ιδεολογία, «μυθική έννοια», και *θαρρώ πώς έτσι, και έτσι μόνον, μπορούμε νά συνεχίσουμε νά σκεφτόμαστε, χωρίς αϋθεντία, ιδεολογία, ίσως και χωρίς νοητική κατασκευή. Έγκρίνοντας τήν κρίση ως κρίση, δηλαδή ως θέση, και ανακρίνοντας κάθε κρίση που θά αϋτεγκρίνεται ως φύση και ως άπονεμητική φύσεων.*

«Ίσως και χωρίς νοητική κατασκευή», δηλαδή ίσως οί διανοούμενοι νά μπορούν νά προσπαθήσουν, όχι νά ταυτισθούν τάχα μ' άλλους, παρά νά κινηθούν στήν απόσταση, και έτσι στό *έν-διαφέρον* — και όχι στό άπλό συμφέρον τους. Διότι τί άλλο είναι τό πραγματολογικό έντός τής παρουσιαζόμενης ως μη πραγματολογικής λογίας κατασκευής ως νοηματοδοτήσεως του πολιτικοθεωρητικού μας κρίματος;

[κρίμα - ατος τό, άπόφασις, κρίσις· άντικείμενον κρίσεως, ζήτημα· κρίσις, δίκη· καταδικαστική άπόφασις· τιμωρία, ποινή· έγκλημα, αξιόποινος πράξις· άδικία ψυχοφθόρος, άμαρτία, άνόμημα, παράπτωμα· ή άνρευήντος βουλή του θεού· δυστύχημα, άδικία, άτυχία· έν έπιρρ. χρ. *κρίμα* κ. *κρίμας*, ως έκφρασις λύπης, οίκτου, σχετλιασμού, συμπαθείας].

Παρίσι, Όκτώβριος-Δεκέμβριος 1989

*λωνία, νά έκπληρωθούν οί ύλικές διεκδικήσεις του Γκντάνσκ και άλλων, αλλά οί μακρόχρονοι άπεργίες είναι εκείνες που κατέστησαν τήν έκπλήρωση αυτή τελείως άδύνατη. Όποιος άπεργεί στον σοσιαλισμό, πρέπει νά γνωρίζει κιόλας ότι τουτο εύχαριστεί τους έχθρούς των εργατών», δεδομένου του «γεγονότος» (προκείμενη προϋπόθεση) «ότι δέν υπάρχουν πιά ούτε έκμεταλλευτές ούτε έκμεταλλευμένοι» (Volker Einhorn, G. Von Randow, *Polen in der Zerreibprobe*, Weltkreis Verlag, Dortmund 1982, σ. 56-9). Προϋποθέτουμε δεδομένη τή φύση του πολιτεύματος, κι από κεί κρίνουμε τίς άπεργίες, άντί νά βασισθούμε στα πραγματολογικά παρόντα, στις άπεργίες, γιά νά δούμε τί σοί θέση θά μπορούσαμε νά άποδώσουμε στον έν λόγω πολίτευμα. Δέν μάς ενδιαφέρει τό όποιο πραγματολογικό αίτημα τής εργατιάς, παρά μόνον ή άυτοκατάφαση των κρίσεων που προκύπτουν από τίς (τάχα) θεωρητικές ταυτίσεις μας. (Οί ύπογραμμίσεις στό άπόσπασμα δικές μου).*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ

- Θεοπούλα Ανθογαλίδου**
Κοινωνική κριτική & ιδεολογία στην εκπαίδευση
Τέρι Ήγκλετον
Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας
Παναγιώτης Γετίμης
Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα
Άντονι Γίντενς
Πρόλογος: Θωμάς Κονιαδίτης
Εισαγωγή στην κοινωνιολογία
Βασίλης Δρουκόπουλος
Η άνιση πρόσβαση
Αθανάσιος Κανκαλίδης
Αυτοψυχογνωσία
Αίγλη Κομίλη
Βασικές αρχές & μέθοδοι επιστημονικής έρευνας στην ψυχολογία
Ευγενία Κουτσουδάνου
Μορφές & τρόποι εργασίας στο νηπιαγωγείο
Θάνος Λίποβατς
Η απάρνηση του πολιτικού
Γιώργος Μαυρογορδάτος
Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη
Γιάννης Παπαμιχαήλ
Μάθηση και κοινωνία
Στάμος Παπαστάμου
Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας
Η κοινωνική επιρροή
Διομαδικές σχέσεις
Ψυχολογιοποίηση
Φρήντριχ Σίλλερ
Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου
Κώστας Σταμάτης
Ο νομικός Γιάνης Κορδάτος
Νικόλαος Χ. Τάτσης
Κοινωνιολογία
Δημήτρης Τζιόβας
Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού & το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο
Δημήτρης Τραυλός-Τζανετάτος
Το εργατικό δίκαιο σε κρίσιμη καμπή
Άννα Φραγκουδάκη
Γλώσσα και ιδεολογία

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

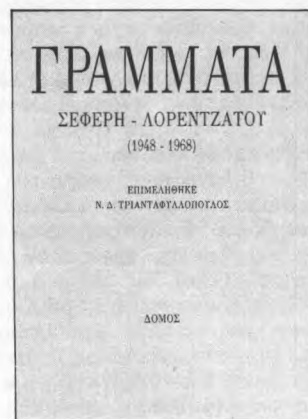

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΟΜΟΣ
Μαυρομιχάλη 16
106 80 Άθήνα - Τηλ. 3605532

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΣΕΦΕΡΗ - ΔΟΡΕΝΤΖΑΤΟΥ
(1948 - 1968)

Σχήμα 16x22. Σελ. 224. Δρχ. 1.500.

Π.Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
Σχήμα 17x25. Σελ. 544. Δρχ. 4.000.

Γιά τό κοινωνικό συμβόλαιο

ἀπό τόν φιλελευθερισμό

στόν σοσιαλισμό

τοῦ Ζάκ Μπιντέ

Ἄ ήθελα νά ἀναπτύξω τήν ἐξῆς θέση: τό «κοινωνικό συμβόλαιο» πού ὑπῆρξε θεμελιώδης ἀναφορά τοῦ φιλελευθερισμοῦ εἶναι δυνατόν νά ἀποτελεῖ κατευθυντήριο νῆμα μιᾶς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Αὐτό τό νέο πολιτικό παράδειγμα πού ἐμφανίζεται τόν 17ο αἰώνα μαζί μέ μία νέα φιλοσοφική σκέψη, εἶναι ἡ βάση τοῦ μείζονος πολιτικοῦ λόγου τοῦ κλασικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Θά διαμορφώσει τό πλαίσιο τῆς «φιλελεύθερης δημοκρατίας», πού θά δοῦμε νά ἀναδύεται τόν 19ο αἰώνα ὡς κληρονόμος τῆς θεωρίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Ἐμπεριέχει ὅμως μία ἐσωτερική ἀντινομία: ἀνάμεσα στήν κεντρική σχέση συμβολαίου, τό συμβόλαιο τοῦ κράτους, καί τό δι-ατομικό συμβόλαιο τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Αὐτή ἡ ἀντινομία πού παραπέμπει στήν πιό βασική ἀντίφαση τῆς σύγχρονης κοινωνίας (καί ἀποτελεῖ μάλιστα τό γνώρισμα τοῦ «μοντερνισμοῦ») δέν μπορεί νά ἀρθεῖ μέσα στόν καπιταλισμό. Καί ὁ νεοφιλελευθερισμός σήμερα ἔχει ἀντλήσει τό σχετικό δίδαγμα: στό ὄνομα μιᾶς ὑποτιθέμενης φυσικῆς τάξης πραγμάτων ἐγκαταλείπει αὐτή τή συνταγή τοῦ συμβολαίου. Ἔτσι ὅμως γυρίζει τήν πλάτη στή δημοκρατία. Θά μπορούσε κανεῖς νά φανταστεῖ ὅτι τό σοσιαλιστικό κίνημα, στή γένεσή του, θά οἰκειοποιόταν αὐτό τό σχῆμα, ὅτι θά προσδιόριζε τόν τελικό του στόχο ὡς στόχο σύναψης ἑνός κοινωνικοῦ συμβολαίου πού νά ἐπεκτείνεται στόν οικονομικό τομέα. Παραδόξως ὅμως οἱ θεωρητικοί τοῦ κομμουνισμοῦ ἀγνόησαν αὐτή τήν ἔννοια. Πρόκειται κυρίως γιά τήν περίπτωση τοῦ Μάρξ (πού ὡστόσο ἦταν τόσο διαποτισμένος ἀπό κάθε μορφή νεωτερικότητας) καί μπορούμε νά διαπιστώσουμε ἐν προκειμένῳ μία «ἱστορική» ἀνεπάρκεια τῆς σκέψης του.

Τό σχῆμα «κοινωνικό συμβόλαιο» ἐπικαιροποιεῖται σήμερα, ἰδιαίτερα στή ριζοσπαστική ἀγγλοσαξονική σκέψη. Καί φορτίζεται μέ μία νέα προοπτική: τήν ὑπέρβαση τῶν ὁρίων πού ἔθετε ὁ φιλελευθερισμός. Ἔτσι ὁ Ράουλς (J. Rawls), παραβιάζοντας ἕνα ἀποφασιστικό θεωρητικό σύνορο προτείνει μία ὀλοκληρωτική συμβασιακή ἐλευθερία πού νά ἐνσωματώνει ἀκριβῶς τόν οικονομικό τομέα. Διατυπώνει ὅμως παράλληλα τούς ὅρους ἑνός στοιχήματος πού ὁ φιλελευθερισμός δέν μπορεί νά τηρήσει.

1. Ἡ ἀντινομία τῆς μορφῆς συμβολαίου

Θά ἐπιχειρήσω πρῶτα νά διατυπώσω, στήν ἰδανική ἐκδοχή τοῦ συμβολαίου, τόν νέο πολιτικό λόγο πού γεννιέται τόν 17ο αἰώνα.

Στήν πρώτη αὐτονόητη ἀλήθεια τοῦ «σκέπτομαι» ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀλήθεια τοῦ «θέλω». Τό δικό μου *cogito* ἔχει ὄριο τόν ἐξωτερικό κόσμο πού τοῦ ἀντιστέκεται καί εἶναι ἀντικείμενο τῆς σκέψης μου. Τό δικό μου *volio* βρίσκεται ἀντιμέτω-

πο μέ τό *volio* τοῦ ἄλλου. Ἡ σύγκρουση δέν ξεπερνιέται παρά μέ τή σύμπτωση τοῦ ἑνός «θέλω» μέ τό ἄλλο. Δηλαδή μέ τό συμβόλαιο.

Αὐτός εἶναι ὁ πυρήνας τῆς νέας κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων πού εὐαγγελίζεται ἰδεατά ὁ νέος λόγος. Αὐτή ἡ τάξη ἀποκλείει κάθε ἰδέα φυσικῆς ἱεραρχίας πού θά καθιστοῦσε ἀποδεκτὴ τήν κυριαρχία μιᾶς βούλησης πάνω σέ μία ἄλλη. Ἄντλει τή νομιμότητά της ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό ζεύγη τοῦ «θέλω» πού συνδέονται μέ συμβόλαια. Εἶναι ἡ τάξη μιᾶς καθαρῆς ἀγορᾶς, ἑνός χώρου πού διαμορφώνεται ἀπό ἐλεύθερα ἄτομα, τά ὅποια χάρη στό συμβόλαιο συγκροτοῦν περιστασιακά ζεύγη. Ὁ καθένας ἀποφασίζει μόνο γιά τίς δικές του πράξεις σέ συνάρτηση μ' αὐτό πού ἀποφασί-

ζουν οι άλλοι. Ο καθένας σέβεται τη θέληση του άλλου, επομένως και την ιδιοκτησία του.

Όστόσο εδώ παρεμβαίνει άμεσα ένα άλλο συμβόλαιο, αυτό μάλιστα που η παράδοση ονομάζει «κοινωνικό συμβόλαιο». Και τό οποίο ορίζεται κατ' αρχήν από έναν μοναδικό κανόνα: οι σχέσεις μεταξύ ατόμων πρέπει να είναι απαραίτητες σχέσεις συμβαλλομένων, αποκλείεται οποιαδήποτε αυθαίρετη άσκηση μιάς βούλησης πάνω στην άλλη. Άλλά αυτό τό κοινωνικό συμβόλαιο θέτει εξίσου άμεσα τήν άλλη πλευρά του συμβολαίου: τή διαβεβαίωση τής νόμιμης εξουσίας ότι θά εξαναγκάσει όσους θά είχαν τήν πρόθεση να παραβούν τήν τάξη του συμβολαίου, να επιβάλουν μονομερώς τή θέλησή τους ή να μήν τηρούν τίσ ύποχρεώσεις τους. Μ' άλλα λόγια εγκαθιδρύει μιά κυριαρχία. Γιατί, ή δι-προσωπική σχέση συμβολαίου ύπερισχύει μόνον έφ' όσον ύπάρχει μιά δημόσια έξουσία πού να τήν επιβάλλει.

Ή φιλελεύθερη πολιτική φιλοσοφία, σύμφωνα με τήν ύψηλή της παράδοση, επιδίωξε να διατυπώσει τούς άπαιτούμενους όρους, ώστε ή άσκηση ενός τέτοιου καταναγκασμού να παραμένει εντός του όρους τής τάξης του συμβολαίου. Δηλαδή ή έξουσία του κράτους να άσκειται νομίμως. Μ' αυτό τόν τρόπο τίθενται οι αρχές τής σύγχρονης δημοκρατίας. Ή έξουσία πρέπει να αντιπροσωπεύει τή βούληση των συμβαλλομένων, πράγμα πού εξασφαλίζεται με τό κοινοβουλευτικό καθεστώς. Ή ύπατη έξουσία είναι ή νομοθετική, ύποκειμένη προπάντων στην αρχή τής αναλογικής εκπροσώπησης και του κανόνα τής πλειοψηφίας. Ή εκτελεστική έξουσία, πού εξασφαλίζει τή λειτουργία των νόμων, και ή δικαστική, πού διαιτητεύει τίσ διαφορές μεταξύ των ίδιων και μεταξύ αυτών και τής δημόσιας διοίκησης, ύπόκεινται, καθεμιά με τόν τρόπο της, στην νομοθετική.

Ένα τέτοιο καθεστώς δέν μπορεί να ίσχυριστεί ότι είναι νόμιμο παρά έφόσον άσκει τήν έξουσία του μέσα στο πλαίσιο των πολιτικών έλευθεριών: έξουσία τής έκφρασης, του συνέρχεσθαι, έξουσία του τύπου, και του συνεταιρίζεσθαι. Γιατί μόνο μ' αυτές τίσ συνθήκες τό κοινοβουλευτικό σύστημα μπορεί να αντιπροσωπεύει αυθεντικά τή βούληση των πολιτών. Είναι τό σύστημα πού διασφαλίζει τό καθεστώς των προσωπικών έλευθεριών, καθεστώς πού άποτελεί έναίο σύνολο με εκείνο του δι-ατομικού συμβολαίου: ασφάλεια απέναντι σε κάθε επίθεση τρίτων, ασφάλεια απέναντι στην δύναμη τής έξουσίας, έξουσία συνειδήσεως, δικαίωμα ιδιοκτησίας. Κι αυτό τό τελευταίο, έννοούμενο χωρίς κανένα περιορισμό, προϋποθέτει τόν οικονομικό φιλελευθερισμό.

Ή φιλελεύθερη θέση είναι ότι ύπάρχει μιά έγγενής σχέση μεταξύ αυτών των διαφορετικών στοιχείων, και προπάντων άνάμεσα στον «πολιτικό» και στον «οικονομικό» φιλελευθερισμό. Δηλαδή, άνάμεσα στο κεντρικό συμβόλαιο τής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, με τίσ πολιτικές έλευθερίες πού άπορρέουν άπ' αυτό, και στο δι-ατομικό συμβόλαιο, οικονομικής τάξης, πού στηρίζεται στην αγορά. Ή τρέχουσα χρήση τείνει να διακρίνει δύο μορφές φιλελευθερισμού: τόν φιλελευθερισμό των θεωρητικών και μοραλιστών πολιτικών, πού κηρύσσει τό σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και τήν πολιτική δημοκρατία άφ' ενός, και τό φιλελευθερισμό των οικονομολόγων πού προκρίνουν τίσ έλεύθερες συναλλαγές και τόν ανταγωνισμό άφ' έτέρου.

Ή διάκριση τής κοινωνικής ζωής σε δύο σφαίρες είναι βέβαια άναγκαία, όστόσο δέν ύπάρχει φιλελεύθερη θέση, στην κυριολεξία του όρου, πού να μήν θεωρεί σύμφυτο τόν «πολιτικό φιλελευθερισμό» με τόν «οικονομικό φιλελευθερισμό». Κι αυτό ακριβώς είναι σωστό να τό ονομάζουμε άπλώς «φιλελευθερισμό». Για τό φιλελευθερισμό ή οικονομία τής αγοράς είναι έκφραση των προσωπικών έλευθεριών τίσ όποιες εξασφαλίζει ή κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Κι όστόσο αυτή ή «φιλελεύθερη θέση» στην τοπική καθαρότητα της παρουσιάζει μιά μείζονα δυσκολία: ή δυνατότητα των ατόμων να συνάψουν συμβόλαιο «κοινωνικά» έρχεται σε αντίθεση με τή δυνατότητά τους να συνάψουν δι-ατομικά συμβόλαια. Πράγματι, οι αποφάσεις πού μπορούν

να πάρουν κεντρικά δημιουργούν αντίστοιχους περιορισμούς στις δυνατότητες μιάς δυαδικής συνεννόησης. Είναι δυνατόν π.χ. να συμφωνηθεί στο κοινωνικό επίπεδο ότι μόνο τό κοινωνικό σύνολο μπορεί να ίδιοποιείται τίσ θαλάσσιες άκτές, τόν ύπόγειο πλούτο ή όλα τά μέσα παραγωγής. Ή άντινομία, όπως καταλαβαίνουμε, άφορά τό θεσμό αγοράς, προϋπόθεση των διαπροσωπικών συμβολαίων, και πού τό κοινωνικό συμβόλαιο, ως κεντρικό, τείνει να άρνείται.

Άπό 'δω πηγάζει τό δίλημμα του φιλελευθερισμού. Ή μία έκδοχή είναι ή φιλελευθερισμός να επικυρώσει αποκλειστικά τή νομιμότητα των δι-ατομικών σχέσεων του συμβολαίου. Άλλά έτσι θέτει σε άμφισβήτηση τό κεντρικό συμβόλαιο πού επικαλείται: τή στιγμή, δηλαδή, ακριβώς πού όλο τό οικοδόμημά του τό στηρίζει στο κοινωνικό συμβόλαιο θέτει α priori όρια στην δυνατότητα του συμβάλλεσθαι. Έτσι έρχεται σε θεωρητική αντίφαση με τόν έαυτό του. Διολισθαί-ναι στον «μη-φιλελευθερισμό».

Ή άλλη έκδοχή είναι να άποδεχθεί όλοκληρωτικά τήν ιδέα του κεντρικού συμβολαίου, με τίσ προεκτάσεις του στους διαφορετικούς τομείς τής κοινωνικής ζωής, συμπεριλαμβανομένου και του οικονομικού, όποτε έκτίθεται στον κίνδυνο μιάς συλλογικής βούλησης. Στόν κίνδυνο του κομμουνισμού. Ή αντίφαση είναι πρακτική.

2. Ή φιλελεύθερη «λύση» του φιλελευθερισμού, ή νεο-φιλελευθερισμός

Μπροστά στο δίλημμα, πού δέν βρίσκει λύση, ή φιλελεύθερισμός στην πιό κλασική μορφή του, επιλέγει τήν πρώτη έκδοχή. Υίοθετεί μιά άποφασιστική θέση πού ονομάζω θέση τής «φυσικής περιορισμένης κυριαρχίας», ή όποια στηρίζεται στην διάκριση των δύο χώρων: του πολιτικού, όπου άσκειται νομίμως ό θεσμός του κοινωνικού συμβολαίου και έπομένως, ή κυριαρχία, και του οικονομικού πού, όντας από τή φύση του αποκλειστικά ύπόθεση των ατόμων ύπόκειται στον έλεγχο του συμβολαίου.

Αυτή ή επιλογή είναι παράδοξη, έφόσον άναγνωρίζει στα άτομα τήν έξουσία του να συμβάλλονται ένας με έναν, τούς άρνείται όμως τήν έξουσία να συμβάλλονται κεντρικά, σύμφωνα με ό,τι περιλαμβάνει ή έννοια «κοινωνικό συμβόλαιο». Έτσι, τό συμβόλαιο αντιμετωπίζεται αντιφατικά, και άναπαράγεται ή παραλογισμός του «συμβολαίου - δουλειάς», του συμβολαίου μιάς έξουσίας πού διακηρύσσεται μόνο και μόνο για να καταλύεται. Θεωρείται δηλαδή ότι ή κυριαρχία επιβάλλεται για να άποφασίσει μιά για πάντα να ύποχωρεί μπροστά σ' έναν έξωτερικό νόμο, τό νόμο τής αγοράς. Ή, προεξοφλείται μιά και καλή ή άπόφαση πού θά μπορούσε να λάβει τό κοινωνικό σώμα σύμφωνα με τούς κανόνες τής πολιτικής δημοκρατίας: ότι δηλαδή θά άρνηθεί όποιαδήποτε άρμοδιότητα στον οικονομικό τομέα.

Αυτή ή επιλογή δέν μπορεί να νομιμοποιηθεί παρά με μιά θεώρηση ξένη από τήν προβληματική του συμβολαίου: με τήν άναγωγή τής έμπορευματικής και καπιταλιστικής τάξης σε φυσική λειτουργία. Πράγματι, ή αγορά δέν μπορεί να διατηρήσει τήν αυτονομία της απέναντι στο κεντρικό συμβόλαιο παρά μόνον αν όριστεί ως «φυσική τάξη πραγμάτων». Αυτή ή γενολογική έννοια τής φύσης ξεπηδάει μέσα από διάφορα διαδοχικά σχήματα. Άς συγκρατήσουμε μόνο δύο. Τό φυσικό (και σχετικά) ανιστορικό του πρώτου φιλελευθερισμού: μετά από μιά περίοδο παιδικής ηλικίας, ή ανθρωπότητα έφτασε στην ηλικία τής φύσης, στην ηλικία όπου ή κοινωνία μπορεί επιτέλους να λειτουργεί σύμφωνα με τή φυσική ανταλλακτική ροπή του ανθρώπου, με τό σεβασμό του φυσικού δικαίου τής ιδιοκτησίας. Και τή νέα φυσική κατηγορία, ή όποια τόν 18ο αιώνα, ξεπηδά μέσα από μιά ιστορική σύλληψη τής κοινωνίας, και πού ξαναβρίσκουμε σήμερα στον Χάγκεν π.χ. (μέσω Δαρβίνου): ή φύση - πολιτισμός, καρπός τής εξέλιξης, διαδικασία πάντα άνολοκλήρωτη. Και ή μία

καί η άλλη περίπτωση, μās παρακάμπτει στην εξίσωση: φυσικό = ὀρθολογικό. Ὁ θεσμός τῆς ἀγορᾶς, ὁ πῶ ἀποτελεσματικός κι ὁ πῶ δίκαιος, εἶναι φυσικός, μέ τὴν ἔννοια ὅτι ἀντιπροσωπεύει ἕναν ἀνώτερο ὀρθολογισμό, πού ἀντιτίθεται σέ κάθε ὑπερφίαλη πρόθεση νά κατευθύνεται ἡ οἰκονομία σύμφωνα μέ τὸ καθεστῶς τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου.

Ἡ φιλελεύθερη δημοκρατία καὶ τὰ ὄρια τῆς. Ἱστορικές ἀναφορές

Αὐτὴ ἡ ἀντινομία τῆς μορφῆς συμβόλαιο κυριαρχεῖ σ' ὅλοκληρη τὴν ἱστορία τῆς μοντέρνας πολιτικῆς φιλοσοφίας καὶ προσδιορίζει τὰ ὄρια τῆς κάθε «φιλελεύθερης δημοκρατίας».

Ἄς ἐξετάσουμε κάποιους ἀναγνωρισμένους σταθμούς.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸν Χόμπς, τοῦ ὁποῦ τοῦ ἔργο μπορεῖ ἀκριβῶς νά διαβαστεῖ μέ δύο ἀντιτιθέμενους τρόπους, δύο ἀνταγωνιστικές προοπτικές. Ἀπὸ τὴ μιά, ἡ θεωρία Χόμπς παρέχει τὴ μήτρα γιὰ ἕνα ριζοσπαστικό κεντρικό συμβόλαιο. Κανένας ὑπερβατικός νόμος δέν ἐπιβάλλεται στὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἔννομος τάξη εἶναι αὐτὴ πού ἀπορρέει ἀπὸ μιά συμφωνία μεταξύ τῶν ἀτόμων. Αὐτὴ ἡ ριζοσπαστικὴ ἀποψη περὶ συμβολαίου δέν πάει πολὺ μακριά, ὅπως ξέρουμε, ἀφοῦ ἡ ἰδρυτικὴ συμφωνία συνίσταται ἀπλῶς στὴν ὑπόδειξη τῆς κεντρικῆς ἀρχῆς πού θά ἀσκήσει τὴν ἐξουσία. Κι ὡστόσο ὁ Χόμπς ἔφερε μερικές οὐσιαστικές ἔννοιες τοῦ μεταγενέστερου δημοκρατικοῦ θεσμοῦ. Τὰ ἄτομα εἶναι φύσει ἐλεύθερα καὶ ἴσα, ἡ ἐξουσία δέν εἶναι νόμιμη παρά ἀφ' ὅσον εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς βούλησῆς τους, ἡ νομιμότητα στηρίζεται σέ τελευταία ἀνάλυση στὴ σύμβαση, οὐδεὶς μπορεῖ νά ἐπικαλεστεῖ ἕναν ὑπερβατικό νόμο γιὰ νά ἐπιβάλλει τὴν ἐξουσία του στοὺς ἄλλους.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Χόμπς συνηγορεῖ ὑπογεῖως ὑπὲρ τῆς φιλελεύθερης ἀποψῆς. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο διαφεύγει ἀπὸ τοὺς ἑρμηνευτές. Πάνω σέ τί ὡστόσο στηρίζει ὁ Χόμπς τὴν ἀναγκαιότητα μιάς κεντρικῆς ἐξουσίας; Πάνω στὴν ἰδέα ὅτι, ἂν αὐτὴ ἡ ἐξουσία ἀπουσιάζει, εἶναι μάταιο νά περιμένει κανεὶς ὅτι οἱ ἑταῖροι θά τηρήσουν τίς ὑποχρεώσεις τους. Ἄν ἀπουσιάζει ἕνας κρατικός μηχανισμός ἱκανός νά φρονηματοῖσει τοὺς ἀτίθασους, τὰ δι-ατομικά συμβόλαια δέν ἔχουν καμιά πιθανότητα νά τηρηθοῦν. Ἄπ' ὅπου συνάγεται ὅτι ἡ δι-ατομικὴ δομὴ τῆς συναλλαγῆς ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Χόμπς τὸ ὑφάδι τοῦ κοινωνικοῦ ἴστου, ἀλλὰ τὴν πυκνότητα τῆς ὕφανσης ὀφείλει νά τὴν διασφαλίζει τὸ κοινωνικό συμβόλαιο - θεμελιωτῆς τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο τοῦ συμβολαίου εἶναι νά ἐξασφαλίζει τὸ θεσμὸ τῶν συναλλαγῶν. Οἱ «ἀρχές τῆς ἀγαθῆς διακυβέρνησης» πού προτείνει παραμένουν μέσα στὰ ὄρια τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καὶ δέν ἔχουν ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὸ νά συμβάλουν στὴν ἀνθρώπιν τῆς. Ὁ Χόμπς, μ' ἄλλα λόγια, προσφέρει ἀνετα στὴ χάραξη δύο διαφορετικῶν λογικῶν τοῦ συμβολαίου. Καὶ ἤδη, ἂν καὶ ἀδιόρατα, πίσω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς ἀρχῆς πού ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐνότητα τῶν συμβαλλομένων βουλήσεων, προβάλλει ἡ ἀντινομία τους.

Ὁ Τζὼν Λόκ στοιχειοθετεῖ τὴν κλασικὴ μορφή τῆς «φυσικῆς περιορισμένης κυριαρχίας». Ἡ *Δεύτερη Πραγματεία τῆς διακυβέρνησης* ἔχει ὡς δηλωμένο ἀντικείμενο τὸν ὄρισμό τοῦ συμβολαίου ὡς θεμέλιου τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Ἄλλὰ ὁ ἀναγνώστης αἰσθάνεται κάποια ἀνυπομονησία, γιὰ τὸ συμβόλαιο, ὅπως ἡ «Ἀρλεζιάνα», μās ἀφήνει νά περιμένουμε. Πράγματι, ὀλόκληρο τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου ἀφιερώνεται στὴν ἐμπέδωση μιάς φυσικῆς τάξης, τῆς τάξης τῆς οἰκονομίας, τῆς ἀτομικῆς καὶ καπιταλιστικῆς ἰδιοκτησίας (βλ. 50 κεφάλαιο). Τὸ ἀντικείμενο τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου παρουσιάζεται ἤδη περιχαρακωμένο αὐστηρά. Θά εἶναι ὁ συνεταιρισμός γιὰ τὴν υπεράσπιση αὐτῆς τῆς φυσικῆς τάξης, τῶν ἀδιαμφισβήτητων νόμων τῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἀντίφαση τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀποκαλύπτεται ἐδῶ σ' ὅλο τὸ εὖρος τῆς. Καλύπτεται βέβαια μέ τὴν ἀμφισβῆση μιάς ἔννοιος, ἀλλὰ ὁ κυρίαρχος «λαός» —γιὰ τὴν ἀπὸ

πρόκειται— εἶναι ὁ λαός τῶν ἰδιοκτητῶν, ἀποκλειομένων τῶν μισθωτῶν καὶ ἄλλων «ὑπηρετῶν». Ἐκ τῶν προτέρων, ὅποιαδήποτε πρόθεση νά ἀμφισβητηθεῖ ὁ νόμος τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, καὶ ἡ κατανομή τῶν ἀγαθῶν πού προκύπτει ἀπ' αὐτοὺς, χαρακτηρίζεται «ἐξέγερση» καὶ τίθεται ἐκτὸς νόμου. Φτάνουμε ἔτσι στοῦ ἐξῆς παράδοξο: Ὁ Λόκ πού «ἐφευρίσκει» τὴ σύγχρονη δημοκρατία, παραχωρεῖ στοὺς ἰδιοκτήτες τὸ ἀποκλειστικό τῆς μονοπώλιο.

Ὁ Ρουσσώ δέν ὑστερεῖ σέ ἀμφισβῆσεις σέ σχέση μέ τὸν Χόμπς. Τὸ κοινωνικό συμβόλαιο φαίνεται νά ἀποσπᾶ τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τῆς συλλογικῆς βούλησης, ἡ ὅποια δέν μπορεῖ ἐδῶ παρά νά μεταμορφῶνεται τὴν «κατοχή» σέ «ἰδιοκτησία», δηλαδή νά νομιμοποιεῖ τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων. Ἡ ἐντύπωση πού κυριαρχεῖ στοῦ λόγου τοῦ Ρουσσώ εἶναι ὡστόσο ὅτι ἀποδέχεται ὡς μόνη νομιμότητα αὐτὴ πού εἶναι καρπὸς τῆς συναίνεσης. Καὶ ἐπομένως τὴν ἀρμοδιότητα τῆς ἐνοποιημένης βούλησης τῶν πολιτῶν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ὑπαρχουσῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν. Μέ τὴν ἐξῆς ἀξιοσημείωτη διαφορά ἀπὸ τὸν Χόμπς: ὅτι αὐτὴ ἡ νομιμότητα δέν λειτουργεῖ παρά στοῦ βαθμοῦ πού οἱ πολῖτες συμμετέχουν πραγματικά στὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀντίφαση πάντως ἀνάμεσα σέ δύο ἀνταγωνιστικὲς νομιμότητες παραμένει καὶ ἐκφράζεται μέ αὐτὸ τὸν «συμβιβαστικό σχηματισμό» πού ἀντιπροσωπεύει ὁ χῶρος τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας, ὁ ὁποῖος καθιερῶνται τὴ συμπίλωση μεταξύ τοῦ νόμου τῆς ἰδιοκτησίας ἀφ' ἑνός καὶ τῆς ἐπιθυμίας τῆς ἰσότητος ἐκ μέρους τῆς συλλογικῆς βούλησης ἀφ' ἑτέρου.

Ὁ Τοκεβίλ, πού ἀνεβάζει στοῦ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τῆς τῆς ἀστικῆς σκέψης γιὰ τίς συνθήκες μιάς πραγματικῆς ἀσκησης τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς πολῖτες (πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἀποκέντρωσης), ἐκφράζει μιά κορυφαία στιγμή τοῦ φιλελεύθερου πολιτικοῦ στοχασμοῦ. Ἐγκαταλείποντας τὸ φορμαλισμὸ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου —μῆπως δέν εἶναι μαθητῆς τοῦ Μοντεσκιέ—, ἐπισημαίνει ὡστόσο καλύτερα ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο: τὴν ἐγκαθίδρυση μιάς κυριαρχίας πραγματικῆς ἀντιπροσωπευτικῆς τοῦ συνόλου τῶν ἀτόμων, μιάς ἐξουσίας πού νά ἀσκεῖται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἄτομα πού νά ἀσκεῖται ἀπὸ αὐτὰ. Ἄλλὰ ὁ ἴδιος δίνει συγχρόνως τὸ ἔσχατο ὄριο τῆς, πού ἀποκαλύπτεται στὴν περίφημη ἑμίλια τοῦ 1848 πάνω στοῦ θέμα «δικαίωμα στὴν ἐργασία». Δέν μπορεῖ παρά νά ἀπορρίψει διαρρηδῆν αὐτὴ τὴ διεκδίκηση πού φέρει ἐν σπέρματι τὴν ἰδέα τῆς ἐνσωμάτωσης τοῦ οἰκονομικοῦ τομέα στοῦ πεδίου τοῦ κεντρικοῦ συμβολαίου, δηλαδή τὸ σοσιαλισμὸ.

Ὁ νεο-φιλελευθερισμός, ἀναγωγή τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου στὴ φυσικὴ τάξη

Καταλαβαίνουμε εὐκολα ὅτι μέ τὴν «ἀνοδο τῶν λαϊκῶν κινήματων πού τὸν 19ο καὶ 20ο αἰῶνα διεκδικοῦν τὴν καθολικὴ ψηφοφορία καὶ μιά δημοκρατία μέ κοινωνικό περιεχόμενο, ὁ φιλελεύθερος λόγος ἀλλάζει κατεύθυνση, ἐγκαταλείπει τὸ ἐπικίνδυνο θέμα τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου» γιὰ νά υιοθετήσῃ τὴν ἀποψη τῆς «φύσης τῶν πραγμάτων».

Ὁ παλιὸς νατουραλισμὸς τοῦ Λόκ ἀνανεώνεται τὸν 15ο αἰῶνα ἀπὸ μιά καινούργια προβληματικὴ, σύμφωνα μέ τὴν ὅποια πρόκειται γιὰ μιά παγκόσμια κοινωνικὴ ἐξέλιξη πού, ἀνοίγοντας τὸ δρόμο τῆς μέσα ἀπὸ πειραματισμούς καὶ λάθη, ὀδηγεῖ σέ μιά προοδευτικὴ ἐγκαθίδρυση ὀρθολογικῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων: τῶν ἐμπορευματικῶν σχέσεων καὶ τῶν σχέσεων ἰδιωτικοῦ δικαίου. Οἱ νέες λοιπὸν θεωρίες θά βαδίσουν στὰ χνάρια τοῦ φιλελεύθερου ρεύματος ἐκείνου πού ἀπορρίπτει τὸ συμβόλαιο.

Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ ὁ Χάγκεν μās δίνει τὴν πῶ ἀξιόλογη διατύπωση. Ἀπορρίπτοντας τὴν ἔννοια «φύσις», τὴν ἔννοια μιάς αἰώνιας φύσης, ὁ Χάγκεν ἐρμηνεύει τὰ κοινωνικά φαινόμενα σύμφωνα μέ δύο σχήματα: «κόσμος» καὶ «τάξις». Ὁ κόσμος εἶναι ἡ αὐθόρμητη ἄρθρωση, προϊόν μιάς μακρῆς πο-

λιτιστικής εξέλιξης, προϊόν πέρα από προθέσεις, προϊόν συσσώρευσης. Αυτή η εξέλιξη μεταμόρφωσε προοδευτικά τον κόσμο σε μία άπεραντη αγορά, που διέπεται από ένα σύνολο κανόνων δικαίου (νόμος), οι οποίοι συγκεκριμενοποιούνται με την ώθηση των νομομαθών, όσο οι συνθήκες της αγοράς γίνονται πιο περίπλοκες. Η τάξις αντίθετα σημαίνει την εμπρόθετη οργάνωση, αυτή των κυβερνήσεων, των εταιριών και των επιχειρήσεων. Ο Χάγκεκ, που αναγνωρίζει την αναγκαioτητα της σε όρισμένους τομείς της κοινωνικής ζωής, τη θεωρεί καλύτερη μορφή του όρθολογισμού, της οποίας πρέπει όσο τό δυνατόν να περιορίζουμε τό πεδίο. Τήν συνδέει μέ τό «πρόσταγμα»: ή οργάνωση είναι μία ιεραρχική δομή που διέπεται από τό πρόσταγμα σύμφωνα μέ τούς διοικητικούς κανόνες, τίς έντολές (ή θέσεις σε αντίπαράθεση μέ τό νόμο) που επιβάλλει ή κορυφή στή βάση. Η «αυθόρμητη» λειτουργία της αγοράς όρίζεται αντίθετα ως τρόπος όρθρωσης των έλευθεριών.

Η ύπεροχή του θεσμού της αγοράς, που είναι μόνη ίκανή να διοικεί τή «μεγάλη κοινωνία», έθνική ή παγκόσμια, όφείλεται κατ' αρχήν στή δυνατότητα πληροφόρησης που διαθέτει. Πράγματι μία «οργάνωση» δέν λειτουργεί παρά στό βαθμό που τό κέντρο έχει πλήρη γνώση των στοιχείων που πρέπει να οργανώσει. Αυτό όμως, γιά μία κοινωνία στό σύνολό της είναι πρακτικά αδύνατον, γιατί ή κίνηση των προσδοκιών και των ιδιωτικών σχεδίων είναι άεναη και αλλάζει μέ κάθε άλλαγή της κατάστασης. Τό κέντρο, στήν πραγματικότητα, δέν διαθέτει ποτέ μία πληροφόρηση άληθινα αξιόπιστη. Η αγορά, αντίθετα, που παρουσιάζει κάθε στιγμή και γιά κάθε αγαθό, μία εικόνα της προσφοράς και της ζήτησης καθώς και των συνθηκών μέσα στις όποιες ό καθένας μπορεί να ανταποκριθεί μέ τρόπο εύνοικό γι' αυτόν, μεταδίδει στόν κάθε παράγοντα μία πληροφορία μερική βέβαια, αλλά επίκαιρη και, μπορούμε να πούμε, άσπτηρά «προσωπική», ή όποια άναπληρώνει τήν άγνοία του σχετικά μέ τίς γενικές διαδικασίες και του άρκει γιά να ρυθμίσει τή συμπεριφορά του. Γιά τήν αυθόρμητη τάξη πραγμάτων δέν είναι άπαραίτητη ή παντογνωσία. Όργανώνεται μέ τόν συνδυασμό πολλαπλών πληροφοριών, διαφορετικών γιά τόν καθένα.

Αυτή ή άδυναμία να ξέρει κανείς τά πάντα είναι αντίστοιχα ή άδυναμία ενός κέντρου να τά κατευθύνει. Είναι άπολύτως αδύνατον να τεθεί μία δλα τά πράγματα μία κοινή επιδίωξη είτε αυτή λέγεται «κοινωνική δικαιοσύνη» είτε «κοινωνική μοσύνη». Δέν μπορούμε να όρίσουμε συγκεκριμένα τήν εύτυχία. Μπορούμε μόνο να διατυπώσουμε κανόνες που επιτρέπουν στόν καθένα να τήν άναζητήσει ανάλογα μέ ό,τι του φαίνεται καλό. Η αγορά άκριβώς, που δίνει στόν καθένα τά μέσα να όδηγηθεί προς αυτό που του φαίνεται καλό, τόν ώθει ταυτόχρονα προς αυτό που είναι καλό γιά τόν άλλο, άφου δέχεται μόνο εκείνο που άναποκρίνεται σε μία κοινωνική ζήτηση. Έμπεριέχει έτσι τήν ένύπαρκτη άπτοεπικύρωσή της. Η ίδια ή άποτυχία, γιατί συμβαίνει κι αυτό (δταν δέν είναι κακοτυχία) γιά όποιον δέν κατάφερε να διαβάσει τήν πληροφορία ή να ύποταχθεί στό μήνυμά της, έχει κι αυτή τή χρησιμότητά της. Δείχνει τί δέν πρέπει να κάνεις και σε έμποδίζει να άκολουθήσεις στό έξής γιά πολύ τόν ίδιο δρόμο. Οι κοινωνίες που επιβάλλονται είναι αυτές που υιοθέτησαν άποτελεσματικούς κανόνες συμπεριφοράς, αυτούς που ένθαρρύνουν τήν προσπάθεια, τήν προσαρμογή, τήν άνανέωση. Έπιλογή των καλύτερων κοινωνιών, που είναι έπίσης έπιλογή των καλύτερων κανόνων. Η ίδια ή ήθική πρέπει να εκτιμηθεί σύμφωνα μ' αυτή τήν αρχή.

Ο κόσμος άποτελεί τήν καλύτερη τάξη πραγμάτων: δέν περιλαμβάνει παρά μόνο άφηρημένους και άρνητικούς κανόνες, ισότιμα εφαρμόσιμους στους πάντες. Δέν κάνει καμιά διάκριση. Είναι έπίσης ό πιο δημοκρατικός. Όχι μόνο ή έξουσία είναι άποκεντρωμένη, αλλά και ή άπόφαση δέν άφορά ποτέ αυτό που πρέπει να κάνει ό άλλος, δέν είναι ποτέ πρόσταγμα. Ο καθένας άποφασίζει μόνο γιά τίς δικές του πράξεις.

Η δύναμη του Χάγκεκ βρίσκεται βέβαια σ' αυτά που λέει

γιά τήν αγορά. Άσχετα από τήν έξιδανίκευση που έπιχειρεί, παλιά έννοιολογικά στοιχεία που άφορούν τό πλέγμα των πληροφοριών και των κυρώσεων, αξίζει να προσεχθούν. Η άδυναμία του βρίσκεται σε όσα λέει γιά τήν «οργάνωση» που τήν άρνεϊται και από τήν άποψη του οικονομικού όρθολογισμού και από τήν άποψη όρθολογικής διαδικασίας προς ένα δημοκρατικό συμβόλαιο. Μ' αυτό συνδέεται και ό ψευδοϊστορικός χαρακτήρας της άνάλυσής του. Του λείπουν κυρίως οι έννοιες που προέρχονται από αναλύσεις ύπαρκτων κοινωνιών, που επιτρέπουν να συνδεθεί ένας λόγος, όπως αυτός που άφορά τόν φιλελευθερισμό, μέ τίς πραγματικές ιστορικοκοινωνικές συνθήκες.

Ο Χάγκεκ όδηγεί στό άποκορύφωμά της τήν έκφραση της άυταρχικής τάσης της φιλελεύθερης παράδοσης έναντίον του συμβολαίου. Δέν πρόκειται τώρα πιά μόνο γιά τόν οικονομικό τομέα που έχει άποκλειστεί από τό κοινωνικό συμβόλαιο. Πρόκειται γιά τήν ίδια τήν έννοια του συμβολαίου που άπορρίπτεται, συμπεριλαμβανομένου και του πολιτικού τομέα.

3. Τό χαμένο ραντεβού του συμβολαίου και του σοσιαλισμού

Σε συνάρτηση μέ τά παραπάνω μπορούμε να μιλήσουμε γιά ένα χαμένο ραντεβού μεταξύ του Μάρξ και του συμβολαίου. Θα ήθελα να τό δείξω άναπτύσσοντας δύο άλληλένδετες θέσεις:

A. Στήν *άνάλυση του καπιταλισμού*, ό Μάρξ άγνόησε τή μορφή της πολιτικής κεντρικότητας, τή σύμφυτη μέ τήν γενίκευση των έμπορευματικών σχέσεων.

B. Στο επίπεδο του *κοινωνικού προτάγματος*, μία τάση να δοθεί στήν έννοια σχέδιο ό χαρακτήρας «φυσικής τάξης», κατ' άναλογία μέ τή φυσική τάξη του θεσμού «αγορά» στό φιλελευθερισμό. Μιά άντιμετώπιση συγκρίσιμη μέ εκείνη του παραμερισμού του κοινωνικού συμβολαίου.

α) Στήν *άνάλυση του καπιταλισμού*, ό Μάρξ έδωσε βέβαια μία σημαντική θέση στήν έννοια της αγοράς. Έφτασε στό σημείο να εκτιμήσει ότι αυτή άποτελεί τό χαρακτηριστικό που διακρίνει τή σύγχρονη εποχή και να διαιρέσει τήν παγκόσμια ιστορία σε τρεις μεγάλες περιόδους τήν προεμπορευματική, τήν έμπορευματική, τήν μετα-εμπορευματική. Άπ' αυτή τήν άποψη άφομοίωσε πλήρως και ξεπέρασε τήν άυτοσυνειδησία του φιλελευθερισμού, προσδιορίζοντας θετικά (μέσα στα όρια της) τήν έλευθερία του σύγχρονου μισθωτοδ, και κριτικά τίς συνθήκες ζωής του άφηρημένου άτομου της κοινωνίας των πολιτών. Δέν μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι γενικά ύποτίμησε τήν καίρια σημασία της έμπορευματικής σχέσης. Όστόσο, σ' ένα ούσιαστικό θέμα δέν φαίνεται να έφτάσε ως τήν άκρη: δέν συνέδεσε θεωρητικά αυτό τό σπουδαίο καινούργιο χαρακτηριστικό του σύγχρονου άτομου, τό γεγονός δηλαδή ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις του είναι άποκλειστικά σχέσεις συμβολαίου, μέ αυτό τό άλλο χαρακτηριστικό που άφορά τό κεντρικό συμβόλαιο. Δέν κατάλαβε ότι αυτή ή νέα μορφή κοινωνικής δόμησης κρύβει μία ύπόγεια δυναμική, που άποκαλύπτεται μακροπρόθεσμα και πρέπει να τήν συλλάβει κανείς σε όλη της τήν έκταση: αυτή ή δυνατότητα σύναψης δι-ατομικού συμβολαίου είναι έπίσης δυνατότητα σύναψης κεντρικού συμβολαίου, δυνατότητα να όρίζεις μέσω του συμβολαίου ένα κέντρο κοινής διεύθυνσης. Να διαχειρίζεσαι μέσω των συμβάσεων τό σύνολο της κοινωνικής ζωής.

Ο Μάρξ ύπογραμμίζει έντονα ότι ή αγορά, από τή στιγμή που καθιερώνεται, έχει τήν τάση να καλλιεργεί στους ανθρώπους έναν άτομικισμό, που ξεχνούν τήν προηγουμένη άλληλεγγύη τους. Και έδειξε μέ έξοχο τρόπο πώς ό θεσμός της αγοράς έξελίσσεται σε μία καπιταλιστική δομή ή όποια χαρακτηρίζεται από μία πολωτική σχέση δύο κοινωνικών τάξεων. Άλλά δέν μόρρεσε να δει ότι αυτή ή δομή, στό βαθμό που στηρίζεται στήν παγκόσμια έμπορευματική διάρθρωση,

έμπεριέχει επίσης τή δυναμική του κεντρικού συμβολαίου. Δηλαδή ο Μάρξ, που περιέγραψε τόσο καλά τή ταξική αντίθεση, δέν μπόρεσε νά δεί αὐτή τήν ἄλλη, τή δομική αντίθεση πού εἶναι θεμελιώδης στή σύγχρονη κοινωνία: τήν αντίθεση ἀνάμεσα στόν ταξικό ἀνταγωνισμό καί τήν παγκοσμιοποίηση τῆς συμβολαϊκῆς σχέσης.

Ὁ φιλοσοφικός λόγος τῆς φιλελεύθερης πολιτικῆς, στόν ὁποῖο ἀναφέρθηκα, δέν πρέπει βεβαίως νά θεωρηθεῖ πιστή «ἀντανάκλαση» αὐτῆς τῆς δομῆς. Ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει στήν κλασική οἰκονομία, εἶναι ἡ ἰδανική ἔκφραση, πού ἀποκρύπτει τίς πλευρές τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς κυριαρχίας. Ὡστόσο παραπέμπει σ' αὐτές, μέ τήν ἔννοια πού διέφυγε στόν Μάρξ. Γιατί παραγνώρισε τόν *συγκεντρωτικό* χαρακτήρα τῆς μοντέρνας κοινωνίας ὡς κοινωνίας *ἐμπορευματοποίησης* (καί τήν ἀντιληφθεῖ κυρίως ὡς βασική ἀρχή μιᾶς νέας ταξικῆς δομῆς, πού ἔμπεριέχει βέβαια, καί γιά τόν ἴδιο τό μισθωτό, ὄρους προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας (εἶναι ὁ «ἐλεύθερος» ἐργάτης), ἀλλά μιᾶς δομῆς πού στό πολιτικό ἐπίπεδο, χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπό τήν ἀνάδειξη μιᾶς νέας κρατικῆς μορφῆς, ὄργανο τῆς νέας κυριαρχίας τάξης. Θά τοῦ διαφύγει ἡ δυναμική πολιτική ἰδιαιτερότητα τῆς ἐμπορευματοποίησης αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς, ἡ ὁποία ὅσο παγιώνεται ἀφήνει νά ἀναδυθεῖ ἡ διεκδίκηση τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν μισθωτῶν, νά συμμετάσχουν στό «κοινωνικό συμβόλαιο».

Ἐχουν πολλοί περιγράψει τή διάλυση τῶν παλιῶν φεουδαρχικῶν δεσμῶν ἀλληλεγγύης, τῆς συντεχνίας ἢ τοῦ χωριοῦ, αὐτή τήν «ἀποσύνδεση» πού ἀπελευθερώνει τήν ἀτομικότητα. Μέ τήν ἄνοδο τῆς ἀγορᾶς, μέσα στούς ἴδιους τοῦς κόλπους τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας, τό άτομο γίνεται ὄλο καί περισσότερο ἱκανό νά συνδεθεῖ μέ συμβόλαιο. Μέ τήν καθιέρωση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, τό σύνολο τῆς ἀτομικῆς ὑπαρξῆς φαίνεται νά καθορίζεται ἀπό τίς σχέσεις τοῦ συμβολαίου. Βεβαίως, σημαντικές πλευρές τῆς ὑπαρξῆς ἐξακολουθοῦν νά ρυθμίζονται ἀπό καταπιεστικούς κανόνες. Ἄς σκεφτοῦμε τή θρησκεία. Ἀλλά κι ἐκεῖ ἀκόμα, ἡ ἀναγνώριση τῆς νομιμότητας μιᾶς προσωπικῆς στάσης καί τῆς ἐλευθερίας τῆς συνείδησης προβάλλει ὡς ἀκατανίκητη ἀνάγκη μέσα ἀπό τίς κοινωνικές ἀλλαγές καί δέν ἀναχαιτίζεται παρά μέ κατάσταλτικά μέτρα. Τό ἴδιο καί οἱ σχέσεις ἐργασίας. Θά φέρνουν γιά πολύ καιρό τή σφραγίδα τοῦ πνεύματος τῶν παλιῶν ἱεραρχιῶν καί θά συντηροῦν μορφές πλασμένες ἀπό ἀρχαίους δεσμούς ἀλληλεγγύης. Καί δέν θά πάψουν ποτέ νά εἶναι σχέσεις κυριαρχίας καί ἐκμετάλλευσης. Πρέπει μάλιστα νά προσθέσουμε ὅτι καί μέσα στό καινούργιο σύστημα τῶν κοινωνικῶν τάξεων, οἱ ἄνθρωποι θά μένουν τίς πιό πολλές φορές καθηλωμένοι στήν ἀρχική τους κατάσταση. Παρόλα ταῦτα ἡ ἀγορά, ὅσο ἐξατομικεῖ τούς ἀνθρώπους τείνει νά τοῦς μετατρέψει σέ συμβαλλόμενους.

β. Στό ἐπίπεδο τοῦ *κοινωνικοῦ προγράμματος* θά εἶχαμε κάθε λόγο νά περιμένουμε ὅτι οἱ θεωρητικοί τοῦ μαρξισμού θά ἐπανέρχονταν ἀυθόρμητα στή θεματική τοῦ συμβολαίου. Τί ἄλλο προτείνουν στήν πραγματικότητα ἀν ὄχι τή διεύρυνση τοῦ πεδίου πού καλύπτει ἡ σύμβαση; Προτείνουν ἀπλοῦστα τήν ἄρση αὐτοῦ τοῦ παράνομου περιορισμοῦ, πού ἀπ' τήν ἀρχή οἱ πολιτικοί στοχαστές τῆς ἀστικῆς τάξης θέλησαν νά βαραίνει πάνω στοῦς ὄρους τοῦ συμβολαίου, μέ σκοπό νά ἀποκλείσουν ἀπ' αὐτό —στό ὄνομα τοῦ «φυσικοῦ» νόμου πού τό διέπει— τόν ἀποφασιστικό τομέα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς πού λέγεται οἰκονομία. Κάνοντας αὐτό οἱ θεωρητικοί τοῦ μαρξισμού, ἀποδίδουν ὅλη τή σημασία τῆς σ' αὐτή τή δυνατότητα κεντρικοῦ συμβολαίου, τό ὁποῖο δέν μπορεῖ νά προσβληθεῖ, ἀπό τή στιγμή πού, μέ τή νέα τάξη πραγμάτων ἀναγνωρίζεται ἡ ἀυτονομία τῶν ἀτόμων. Εἶναι λοιπόν ἀπέραντη ἡ ἐκπληξή μας, ὅταν διαπιστώνουμε ὅτι ἡ μορφή τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου λείπει ἀπ' τό ραντεβού, ὅτι δέν τήν ἔχει

ἀναζητήσει οὐσιαστικά κανεῖς ἀπό τοῦς πατέρες-ἰδρυτές τοῦ κομμουνισμοῦ καί δέν βρίσκεται πουθενά στόν πιό σημαντικό ἀπ' αὐτούς.

Συγγενικές ἔννοιες ἐντοπίζονται βέβαια στά κείμενα τοῦ Μάρξ, κάθε φορά πού ἀναφέρεται στήν κοινωνική μορφή πού ἐξαγγέλλει: «σύμβαση», «συνεταιρισμένοι ἐργαζόμενοι» κ.τ.λ. Δέν παύει ὥστόσο νά ἰσχύει ὅτι ἡ ἔννοια «κοινωνικό συμβόλαιο» δέν ἀνακατακτήθηκε, γιά νά χαρακτηρίσει τόν κομμουνισμό, πού, ὥστόσο στόχος του εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς συμβασιακῆς κοινωνικότητας πού θά ἐπεκτεινόταν, καί στόν οἰκονομικό τομέα.

Κατανοεῖ κανεῖς εὐκολα τοῦς λόγους, μέσα ἀπό τίς συνθήκες τῆς ἱστορίας τῶν ιδεῶν: ὁ Μάρξ ἀνήκει, μέσω τοῦ Χέγκελ ἀφενός καί τοῦ γαλλικοῦ σοσιαλισμοῦ ἀφετέρου, στό ρεῦμα ἐναντίον τοῦ συμβολαίου, πού προέρχεται ἀπό τό Διαφωτισμό. Πρέπει πάντως νά προσδιορίσουμε τίς ζημιές πού προκύπτουν ἀπ' αὐτό τό χαμένο ραντεβού.

Ὅλα συμβαίνουν ὡς ἔάν ἡ μορφή «συνεταιρισμός» τῶν ἐργαζομένων καλυπτόταν ἀπό τήν ὄργανωση τῆς ἐργασίας σύμφωνα μ' ἕνα σχέδιο. Ἀπό τά πολύ λίγα πού μᾶς ἄφησε ὁ Μάρξ σχετικά μέ τίς ἀπόψεις του γιά τήν πολιτική οἰκονομία τοῦ σοσιαλισμοῦ ξεχωρίζει τό περίφημο κείμενό του πού ἀφήνει νά νοηθεῖ ὅτι ἡ ὄργανωση αὐτή γεννιέται ἀπό τά ἴδια τά σπλάχνα τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀπό τήν ὄργανωση τῆς ἐργασίας μέσα στήν ἐπιχείρηση. Ἐνῶ στήν ἀγορά

«ἡ τύχη καί τό αὐθαίρετο παίζουν τό ξέφρενο παιχνίδι τους στήν κατανομή τῶν παραγωγῶν καί τῶν δικῶν τους μέσων παραγωγῆς στοῦς διαφορετικούς κλάδους τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας», «στό βιοτεχνικό ἐργοστάσιο (manufacture), ὁ σιδερένιος νόμος τῆς ἀναλογικότητας ὑποτάσσει καθορισμένο ἀριθμό ἐργατῶν σέ καθορισμένες ἐργασίες», «ὁ ἀναλογικός ἀριθμός, πού ὑπαγορεύεται πρῶτα ἀπ' τήν πρακτική, ὕστερα ἀπό τή σκέψη, κυβερνᾷ ἐκ προοιμίου ὡς κανόνας τή μάζα τῶν ἐργατῶν πού ἀπαχολοῦνται στήν κάθε συγκεκριμένη ἐργασία».

Ἐντελῶς περιέργα, μ' ἕναν εἰρωνικό τρόπο ὁ Μάρξ ἀνακαλεῖ τόν ἀποτροπιασμό τῆς ἀστικῆς συνείδησης, πού ἐξεγείρεται ἐναντίον τῆς σοσιαλιστικῆς προοπτικῆς νά μετατρέψει τόν κόσμο σέ ἐργοστάσιο. Τό ἐλατήριο αὐτῆς τῆς εἰρωνικῆς ἀντιμετώπισης δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ἐμμέση ἀναφορά στό ἐξῆς αὐτονόητο: ὁ δεσποτικός χαρακτήρας τῆς διακυβέρνησης τοῦ ἐργοστασίου συνίσταται ἀποκλειστικά στό γεγονός ὅτι οἱ σχέσεις τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας προσφέρουν στόν καπιταλισμό τήν ἀπόλυτη ἐξουσία πάνω στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Ἡ σοσιαλιστική ἐπανάσταση ὀρίζεται γι' αὐτό τό λόγο ὡς ὁ (δημοκρατικός) ἔλεγχος τῶν μέσων παραγωγῆς ἐκ μέρους τῶν ἐργαζομένων, πού θά ἐφαρμόζουν ὁμως ἕναν ἀριστερό σχεδιασμό, γιά τόν ὁποῖο τό βιοτεχνικό ἐργοστάσιο ἔχει δώσει ἤδη τό μοντέλο.

Ἀντίθετα ἀπ' ὅτι συμβαίνει μέ τόν φιλελευθερισμό, ἡ μορφή «κοινωνικό συμβόλαιο» δέν ἀπορρίπτεται ἐφόσον τό θέμα εἶναι νά συγκροτηθεῖ ὁ (δημοκρατικός) «συνεταιρισμός» τῶν ἐργαζομένων. Ἀλλά ἡ μορφή αὐτοῦ τοῦ συνεταιρισμοῦ εἶναι ἐκ τῶν προτέρων ταυτισμένη μέ τή μορφή σχέδιο. Ἐτσι, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού στό φιλελευθερισμό ἡ ἀγορά θεωρεῖται τό φυσικό στοιχεῖο πού μᾶς φέρνει τή φύση-λόγο, ἐδῶ τό σχέδιο ἐμφανίζεται ὡς ἡ φυσική-ὀρθολογική μορφή τοῦ συνεταιρισμοῦ.

Γνωρίζουμε μέσα σέ ποιές συνθήκες ἡ ἰδέα τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀπό τίς πρῶτες του κατακτήσεις, ταυτίστηκε μέ τήν ἰδέα τοῦ σχεδίου. Ξέρουμε ἐπίσης ὅτι ὁ σοσιαλιστικός «σχέδιο» δημιούργησε ἀντιφάσεις ἀνάλογες μ' ἐκεῖνες πούμποροῦμε νά καταλογίσουμε στή μορφή ἀγορά, καί ἀνάλογα φαινόμενα συγκαλύψεων καί κυριαρχίας.

Τό σχῆμα τοῦ J. Rawls

Τό σχῆμα «κοινωνικό συμβόλαιο» ἔμοιαζε νά μένει παγωμέ-

νο εκεί που τό άφησε ο Ρουσό, ως μεταφορά της καθαρής πολιτικής τάξης. Ο Ζ. Ρόουλις, συμπεριλαμβάνοντας σ' αυτό τον οικονομικό τομέα, μαρτυρεί για τό γεγονός ότι με τό κοινωνικό κράτος είχε γίνει ένα άποφασιστικό βήμα.

Η πρώτη άρχή του Ρόουλις έχει ως αντίκειμενο τίς έλευθερίες:

«Κάθε πρόσωπο έχει ένα ίσο δικαίωμα σέ ένα άπολύτως αντίστοιχο σύστημα έλευθεριών και βασικά δικαιώματα ίσα για όλους, συμβατό με τό ίδιο σύστημα για όλους».

Σ' αυτό συναρτά και ένα δεύτερο, τήν περιφνημη άρχή της «διαφοράς» που άφορά τό ζήτημα της ισότητας | άρχή της «διαφοράς»: δηλαδή της κοινωνικής ετερογένειας και διαφοροποίησης|.

«Οι οικονομικές και οι κοινωνικές ανισότητες πρέπει να εκπληρώνουν δύο δρους: κατά πρώτο λόγο πρέπει να συνδέονται με λειτουργίες και θέσεις άνοιχτές σέ όλους μέσα σέ συνθήκες έπακριβούς ισότητας εύκαιριών. Και κατά δεύτερο λόγο πρέπει να υπάρχουν υπέρ των πλέον άδύνατων μελών της κοινωνίας».

(...) Αύτές οι άρχές σημαδεύουν μία ρήξη με τή φιλελεύθερη έρμηνεία του κοινωνικού συμβολαίου που έδράζεται πάνω στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Η κατανομή του συνόλου των οικονομικών και κοινωνικών θέσεων διέπεται έδω από τήν κεντρική συμφωνία. Στην πράξη ο Ρόουλις προβλέπει ότι οι κυβερνητικοί θεσμοί, με τή φορολογία, θα πραγματοποιούν τακτικά σημαντικές ανακατανομές εισοδημάτων, άποτρέποντας τή μακρόβια δημιουργία μεγάλων περιουσιών. Έτσι θα πραγματοποιηθεί ή συμμετοχή όλων σέ ένα είδος λαϊκού καπιταλισμού, ενώ συνάμα θα διασφαλίζονται όλα τά πλεονεκτήματα του κοινωνικού κράτους, του ελάχιστου όριου διαβίωσης συμπεριλαμβανομένου. Και παρέχει τό μέτρο του ριζοσπαστισμού του όταν επιμένει στή συνάρθρωση ανάμεσα στίς δύο θέσεις, τίς συστατικές της άρχής της διαφοράς: ή πρόσβαση στίς διάφορες θέσεις εργασίας, όντας συνάρτηση της παρεχόμενης εκπαίδευσης, είναι πράγματι άνοιχτή για όλους «μέσα σέ συνθήκες πλήρους ισότητας εύκαιριών» άν όλοι έχουν τίς αυτές εύκαιρίες να άποκτήσουν τήν ίδια ποιότητα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης, πράγμα που θα άπέτρεπε τά μεγάλα άνοίγματα μεταξύ άτομικών περιουσιών.

Τό μοντέλο του Ρόουλις, δέν άρθρώνεται σέ καμιάν αναλυτική κοινωνική θεωρία, όπως εκείνη που επεξεργάστηκε ο Μάρξ για τον τρόπο παραγωγής. Και επομένως δέν παρέχει τά μέσα για μία θεωρητικό-ερμηνευτική προσέγγιση των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών, για τον τρόπο λειτουργίας τους, άναπαραγωγής τους, και τίς προσιδιάζουσες σέ αυτές άντιφάσεις. Έπομένως δέν επιτρέπει παρά μία πολύ γενική κριτική των υπάρχουσών κοινωνιών, κι όχι μία κριτική συγκεκριμένη, θεμελιωμένη στους προσδιορισμούς του τρόπου άναπαραγωγής των κοινωνικών άδικιών.

Έξάλλου ο Ρόουλις προσπαθεί να καθαγιάσει τήν άγορά ως τή μόνη μορφή οικονομικού όρθολογισμού. Αν ύποδεικνύει ότι τό μοντέλο του ισχύει επίσης για μία σοσιαλιστική κοινωνία, ώστόσο προϋποθέτει ότι κι αυτή έγγράφεται στήν τάξη της άγοράς. Άγορά γι' αυτόν σημαίνει έλευθερία, άποκέντρωση της έξουσίας, έφικτή ισότητα εύκαιριών. Μπορούμε επομένως να χαρακτηρίσουμε τή θέση του ως μία ιδιαίτερη παραλλαγή της σοσιαλδημοκρατίας. Ίδιαίτερη λόγω του άκραίου ανακαταναμητικού της ριζοσπαστισμού, λόγω της άνεβλάβειας που τήν χαρακτηρίζει άπέναντι στους νόμους της ιδιοκτησίας. Άλλά και για τον σεβασμό της άπέναντι στους νόμους της άγοράς, όχι επειδή μ' αυτούς επιτυγχάνεται ή κοινωνική δικαιοσύνη αλλά για τή άποτελεσματικότητά τους, τον οικονομικό όρθολογισμό τους. Δέν επιδιώκει ο Ρόουλις να στοχαστεί κάποια θεωρία «μετάβασης στο σοσιαλισμό». Αντίθετα τό πρόβλημά του είναι ή βελτίωση των υπάρχουσών καπιταλιστικών κοινωνιών, και προεκκινεί τή «μετάβαση» στή μικρή ιδιοκτησία, σύμφωνα με τό σχήμα που άπό παλιά είχαν διατυπώσει ο Ρουσό και ο Τζέφερσον,

τή μετάβαση στή μικρή μετοχική ιδιοκτησία του λαϊκού καπιταλισμού.

Όστόσο, πράγμα που θα προσπαθήσω να δείξω, ή παρέμβαση του Ρόουλις μπορεί να τονώσει τον ήθικο-πολιτικό στοχασμό, τον προσανατολισμένο στον σοσιαλισμό.

Τό συμβόλαιο και ο σοσιαλισμός

Είναι φανερό ότι έλειψε άπό τους σοσιαλιστές, και κυρίως άπό τον Μάρξ, μία πολιτική φιλοσοφία, ένας λόγος για τή σοσιαλιστική δημοκρατία. Ο προβληματισμός για τή «δικτατορία του προλεταριάτου» που θγει όρισμένα σχετικά θέματα, ενέχει πολλές άμφισημίες για να άποτελέσει μία τέτοια βάση. Η κριτική του καπιταλισμού έπαιξε για τους μαρξιστές τό ρόλο μιάς «προσωρινής ήθικής». Και ή διάρκεια του προσωρινού ήταν κάπως μεγάλη. Όχι πώς δέν προβλήθηκαν νέες αξίες, αλλά οι αξίες αυτές δέν άρθρώθηκαν σέ μία γενική θεωρία του μελλοντικού θεσμού. Άπό κει ξεκινάει ή πρόθεσή μου να επανεξετάσω τή μορφή «κοινωνικό συμβόλαιο», να τήν επαναπροσδιορίσω, στηριζόμενος στίς προσεγγίσεις του Ρόουλις, επαναπροσδιορίζοντας κι αυτές προς τήν κατεύθυνση μιάς πολιτικής θεωρίας του σοσιαλισμού. Δρόμος σπαρμένος παγίδες, είν' αλήθεια. Άλλά ή πεποίθησή μου —που στηρίζεται στήν άνάλυση που παρουσίασα— είναι ότι τό «συμβόλαιο» είναι κάτι έξαιρετικά πολύτιμο για να τό χαρίσουμε στους φιλελεύθερους (και στους σοσιαλδημοκράτες).

Πρώτα πρέπει να προσδιορίσουμε με σαφήνεια τά διάφορα όρια της μορφής «συμβόλαιο». Παραλείπω βεβαίως —γιατί είναι ή πιό άυτόνομη κατάκτηση της μαρξιστικής άνάλυσης— τό άπατηλό συμβόλαιο που μπορεί να κρύβεται στή σύμβαση μισθωτής εργασίας (έκμετάλλευση). Και, επίσης, όλη τήν προβληματική της «άνισης άνταλλαγής».

Πρέπει ακόμα να συλλάβουμε τον καθαρά τυπικό χαρακτήρα αυτού του παραδείγματος. Τό συμβόλαιο, (κι αυτό μή προς κακοφανισμό της ψευτοκοινωνιολογίας που προέρχεται άπό τή νεοκλασική οικονομία, δέν μπορεί να έπέχει θέση όποιουδήποτε κοινωνικού συστήματος στή σημερινή εποχή. Δίνει άπλώς μία όριακή διάσταση, που δέν θα μπορούσε να έξαντλήσει τήν ποικιλία των κοινωνικών σχέσεων (οικονομικών, γεωγραφικών, σχέσεων των έθνοτήτων κ.λπ.) που έχουν ιστορικά καθιερωθεί με τίς διάφορες μορφές άλληλεγγύης, καταμερισμού εργασίας και κυριαρχίας που τίς χαρακτηρίζουν. Μία λογική τάξη πραγμάτων τρέφεται συγκεκριμένα, με ιδιαίτερες αξίες που συνδέονται με μία κουλτούρα, με μία *Sittlichkeit*, μία παράδοση, ακόμα με τους μύθους της, τίς έλπίδες και τους άγώνες που κουβαλούν δλ' αυτά. Η επάνσταση, που κάνει τάμπουλα ράζα, δέν γεννάει ώστόσο ποτέ τίποτ' άλλο άπ' αυτό που ή Ίστορία καιρούς όλόκληρους έγκυμονούσε.

Τό συμβόλαιο, τέλος, ενώ ένώνει ταυτόχρονα άποκλείει. Τό δυαδικό συμβόλαιο με τό όποιο δύο βουλήσεις άποκτούν ισχύ χάρη στή συγχώνευσή τους, δέν παίζει κανένα ρόλο στίς έξωτερικές σχέσεις τους. Και τό κεντρικό συμβόλαιο, όπως τό επισήμαναν άπ' τήν άρχή οι φυσιοκράτες φιλόσοφοι, άν φέρνει τήν κοινωνική ειρήνευση στο έσωτερικό, δέν άσχολεϊται με τον πόλεμο στο έξωτερικό.

Κι όμως αυτή ή μορφή «συμβόλαιο» είναι όχι μόνο άναπόφευκτη, αλλά προσφέρει τό κομβικό στοιχείο για μία πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας. Δέν είναι καθόλου πεπαλαωμένο άρχέτυπο, άποτελεί τό ίδιο τό ύφάδι της δημοκρατικής θεωρίας, και με βάση αυτό μπορούμε να επεξεργαστούμε τους δρους για μία έλλογη διαμόρφωση της συλλογικής βούλησης» (σύμφωνα με τή διατύπωση του Χάμπερμας). Είναι πράγματι ή Ίδια ή μορφή που παίρνει τό ζήτημα της δημοκρατίας στή «μοντέρνα» κοινωνία. Αυτό, τουλάχιστον εφόσον δέχεται κανείς τήν άνάλυση που έπιχείρησα παραπάνω: ότι δηλαδή ή πιό βασική αντίφαση αυτής της κοινωνίας (άντίφαση που ύπόκειται στήν ταξική αντίφαση, καθορίζοντας

τήν αναγκαιότητα της τελευταίας και όριζοντας τὰ περιγράμματα της) είναι ή αντίφαση πού προκύπτει από μιά διπλή και πολωτική δυνατότητα. Μιά δυνατότητα πού σχετίζεται με τήν ανάπτυξη, διά της άγοράς, της άφηρημένης υποκειμενικότητας. Πρόκειται για τήν αντίνομία ανάμεσα στο διαπροσωπικό και τό κεντρικό συμβόλαιο. Πρέπει πράγματι νά παραμερίσουμε τήν έγγελιανή έρμηνεία πού θέλει τό κοινωνικό συμβόλαιο σύστημα ιδιωτικής σύμβασης, τό όποιο απλώς εκτείνεται στο σύνολο τών ατόμων, όπου τό καθένα άτομο συνδέεται με ένα άλλο για τήν υπεράσπιση τών συμφερόντων του. Όπως τό έδειξα, δέν υπάρχει κανένας λόγος άρχης, για νά έγκλωβίζεται τό συμβόλαιο στο θεωρητικό πλαίσιο του οικονομικού φιλελευθερισμού.

Γι' αυτόν επίσης τό λόγο ή μορφή «συμβόλαιο» είναι ή μορφή του εφαρμοσμένου δημοκρατικού θεσμού με τίς δύο όψεις πού αποδεσμεύει ή διπλή δυνατότητα και ή αντίφασή της: τό θεσμό του σχεδιασμού άπ' ενός της άγοράς άπ' έτέρου. Τό δημοκρατικό κεντρικό συμβόλαιο όφείλει νά εξασφαλίζει τή σύναψη ενός άποκεντρωμένου συμβολαίου πού νά διαμορφώνει άγορά. Άλλά αυτή ή άγορά δέν θά παραμένει ως άγορά παρά μόνο όσο έγγυάται πράγματι ότι τὰ άτομα θά μπορούν νά σκέφτονται και νά δρουν σύμφωνα με τό γενικό συμφέρον.

Με ποιές προϋποθέσεις μπορεί ό σοσιαλισμός νά προσοικειωθεί τίς μορφές του συμβολαίου;

Άς εξετάσουμε πρώτα τίς άρχές του Ρόουλς. Υπάρχουν δύο τρόποι νά προσεγγίσουμε τόν Ρόουλς. Ό πρώτος συνίσταται στο νά πούμε ότι τό πρόγραμμά του είναι ούτοπικό, γιατί ό καπιταλισμός δέν έπιτρέπει καθόλου «Ισες ευκαιρίες» κ.τλ.) Ό άλλος τρόπος είναι νά πάρουμε τίς άρχές του κατά γράμμα και ν' αναρωτηθούμε ως ποιο βαθμό προσφέρουν ένα εργαλείο κριτικής του καπιταλισμού και ποιές αλλαγές πρέπει νά επιφέρουμε για ν' ανταποκρίνονται σ' αυτό τό αίτημα. Διαλέγω τόν δεύτερο δρόμο. Καί οδηγούμαι σε μιά διατύπωση πού άποσκοπεί στο νά ξεπεράσει τό κατανεμητικό πλαίσιο της δεύτερης άρχης. Γιατί εκείνο πού πρέπει νά κατανεμηθεί δέν είναι μόνο τὰ προϊόντα, τό έθνικό εισόδημα, αλλά γενικότερα ό,τι έννοούμε με τόν όρο «assets», δηλαδή τὰ κοινωνικά αγαθά ή τὰ κοινωνικά άτομα, ό έλεγχος και ή απόλαυση τών όποιων καθορίζουν τίς θέσεις της πολιτικής, της οικονομικής και της πολιτιστικής έξουσίας, και έπομένως, τή διάρθρωση τών διαφόρων τάξεων. Θα επικαλεστώ τήν ανάλυση του άμερικανού μαρξιστή Ε.Ο. Ράιτ π.χ., ό όποιος προτείνει μιά αναδιατύπωση της θεωρίας του Ιστορικού ύλισμού με βάση τή φύση τών κοινωνικών αγαθών τὰ όποια οικειοποιείται ή κυρίαρχη τάξη.

Αυτή ή «κατανομή της έξουσίας» άφορά, ειπωμένο μ' άλλα λόγια, τό θέμα της άσκησης της έξουσίας από τόν άπλό άνθρωπο. Άλλά, λέγοντας ότι ή διαφορά ανάμεσα σε θέσεις έξουσίας δικαιώνεται μόνο στο βαθμό πού συντελεί στην όσο τό δυνατόν περισσότερη άσκηση της έξουσίας από τόν μεγαλύτερο αριθμό ατόμων, στρέφεις θετικά αυτό πού ό παραδοσιακός λόγος εκφράζει άρνητικά: ό στόχος μιάς κοινωνίας «χωρίς τάξεις»: χωρίς τάξη κυρίαρχη πού νά έλέγχει τὰ καθοριστικά κοινωνικά αγαθά.

Μιά τέτοια επαναδιατύπωση, πού είναι άπαραίτητη έφόσον παίρνουμε ως βάση της ανάλυσής μας τίς οικονομικοπολιτικές κατηγορίες του Μάρξ για τόν καθαρά πολιτικό χαρακτήρα τών οικονομικών σχέσεων, κάνει νά κονταροχτυπιούνται μεταξύ τους οι δύο άρχές του Ρόουλς. Έγγράφει τό θέμα τών έλευθεριών, του περιεχομένου τους και της άσκησης τους στο κέντρο της δεύτερης άρχης, τήν όποία άποσπά από τό κατανεμητικό της πλαίσιο. Ξεπερνά τόν καθαρά φιλελευθερο-καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας ανάμεσα σε μιά πρώτη άρχη πού θά διέπει τόν πολιτικό τομέα και μιά δεύτερη, πού θά διέπει τόν οικονομικό. Μ' άλλα λόγια, όταν εφαρμόζουμε για τό θέμα τών έξουσιών τήν προβληματική της «διαφοράς», ή ύπόθεση της ισότητας παύει νά είναι έντελώς ανεξάρτητη από τήν ύπόθεση της έλευθερίας.

Λένε, καμιά φορά, ότι τό συμβόλαιο δέν είναι παρά τό σχήμα της συνύπαρξης άτομικών σχεδίων και ότι άπαγορεύει κάθε συλλογικό καθορισμό του όρθου. Αυτή άλλωστε είναι ή έννοια της έγγελιανης κριτικής. Έδειξα ότι, αντίθετα, χάρη στον βασικά κεντρικό χαρακτήρα του, τό συμβόλαιο έχει όλες τίς προϋποθέσεις για τήν εκπόνηση ενός «κοινωνικού συμβολαίου» άποκαλύπτει και θέτει τό ζήτημα της «κυριαρχίας». Αυτή λέει ότι, αν «ό πόλεμος τών θεών» δέν είναι άνειρήνευτος, τό κράτος όμως δέν μπορεί νά εξαφανιστεί. Γιατί τή στιγμή πού οι βουλήσεις ένώνονται στην ιδρυτική συμφωνία, άποκτούν μ' αυτή τή σύζευξη μιά άκαταμάχητη δύναμη, και τό πρόβλημα πού τίθεται τότε δέν είναι νά καταργηθεί ή έξουσία αλλά νά άσκηθεί από τούς πολλούς. Όσες φορές επιδίωξαν τόν μαρasmus της έξουσίας, προς όφελος μιάς κοινωνίας ή μιάς διοίκησης «φυσικής», δημιούργησαν τίς συνθήκες για νά επανέλθει πανηγυρικά. Η έξουσία δέ διαλύεται μέσα στο σοσιαλισμό όπως ή ζάχαρη στον καφέ. Δέν φθίνει, παραμένει πρόβλημα προς αντιμετώπιση. Γι' αυτό πρέπει νά λέγεται αναπαλλοτρίωτη, δηλαδή νά άσκειται πράγματι από τούς πολίτες.

Τελικά, ή αναφορά στην προβληματική του κοινωνικού συμβολαίου επιβάλλεται ως αναζήτηση ενός θεσμικού πλαισίου για τή ρύθμιση και του σχεδιασμού και της άγοράς, στο μέτρο πού, καθώς έδειξα, και τὰ δύο άντλούν άπ' αυτό τή νομιμότητά τους. Ό σοσιαλισμός θά ήταν έπομένως ή κοινωνία του οικουμενικού συμβολαίου, πού διέπει, άκριβώς, και τόν σχεδιασμό και τήν άγορά. Άγορά και σχεδιασμός θά φαίνονταν τότε δευτερεύουσες σε σχέση με τίς γενικές άπαιτήσεις του συμβολαίου. Πού σημαίνει ότι θά τους άρνούσαν εύκολα τή διαφάνεια πού ό σοσιαλισμός άπέδωσε στον κεντρικό σχεδιασμό και τήν άθωότητα πού ό φιλελευθερισμός αναγνωρίζει στην άγορά. Καί ό ένας και ή άλλη θά αντιμετωπίζονταν ως πεδία όπου συναρθρώνονται συμφέροντα και έξουσίες, αντικείμενα της κρίσιμης πολιτικής άρχης της κοινωνικής διαφοροποίησης και κοινωνικής έτερογένειας.

Ό σχεδιασμός ώστόσο σ' αυτή τή συλλογιστική έχει μιά επιστημολογική υπεροχή, τήν υπεροχή της οικουμενικής μορφής του συμβολαίου σε σχέση με τίς επί μέρους μορφές του. Προέχει, με τήν έννοια ότι καμιά μερική κοινωνική οικειοποίηση δέν μπορεί νά έχει άπόλυτη αυτονομία. Με τήν έννοια ότι όλόκληρο τό κοινωνικό σώμα καθορίζει και τή φύση και τό μέγεθος τών έμπορευματικών σχέσεων, ειδάλλως κινδυνεύει νά ύποταχθεί τό ίδιο στη λογική τους. Έτσι θά καθίσταται έφικτή ή άποκέντρωση τών έξουσιών και ή οικειοποίησή της από τούς πολλούς. Τό κεντρικό συμβόλαιο, έπομένως, δέν μπορεί νά ταυτιστεί με τόν συνολικό σχεδιασμό της κοινωνικής υπαρχης. Έφαρμόζεται επίσης στον καθορισμό τών έμπορευματικών χώρων. Άλλά ό σχεδιασμός ύπόκειται κι αυτός στο συμβόλαιο, δηλαδή σε όλα τὰ επίπεδα του ύποβάλλεται σε δημόσια συζήτηση και δημόσιες αποφάσεις όπου αναζητείται ή διατύπωση τών όρων, σύμφωνα με τήν άρχη της κοινωνικής διαφοροποίησης και έτερογένειας. Υποταγή της άγοράς στο σχέδιο, και του σχεδίου στο συμβόλαιο.

Πρέπει ώστόσο νά συνειδητοποιήσουμε πλήρως τὰ όρια του συμβολαίου και τών άρχών πού τό διέπουν. Δέν έχουν λειτουργική αξία παρά στο μέτρο πού συνδέονται με αναλύσεις, όπως αυτή της θεωρίας του Ιστορικού ύλισμού, αναλύσεις κοινωνικών μορφών Ιστορικά ύπαρκτών, της λειτουργικότητας και τών αντιφάσεων τους. Άνοιγουν πάντως έναν όριζοντα κριτικής για τήν πολιτική θεωρία, είναι μιά βάση για συζήτηση του προβλήματος της νομιμότητας των στόχων τών διεκδικήσεων πού συγκρούονται. Μ' αυτή τήν έννοια είναι έπιστρατεύσιμες στην πάλη τών τάξεων.

Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Socialism in the World*, αριθ. 71, Βελγιάδα 1989.

Μετάφραση: Χρύσα Προκοπάκη

Gerard de Nerval

«*Αύρηλία ή τό όνειρο και ή ζωή*». Καθώς και τά γράμματα στην *Τζέννυ Κολόν*.

Εικονογράφηση: Alfred Kubin. Μετάφραση: Δημήτρης Δημητριάδης, εκδόσεις "Άγρα, Άθήνα 1989

«Ό κοινός νοός μās λέει ότι τά επίγεια πράγματα δέν υπάρχουν παρά ελάχιστα, και ότι ή αληθινή πραγματικότητα βρίσκεται μόνο στά όνειρα».

Μπωντλαίρ,
Οι τεχνητοί παράδεισοι, 1860

Στήν «Άγγελική» τών *Κοριτσιών της Φωτιάς* ό Ζεράρ ντέ Νερβάλ (ό πρωτο-πρόσωπος, τέλος πάντων, αφήγητης) περιπλανάται σέ διάφορους τόπους και βιβλιοθήκες αναζητώντας ένα ιστορικό βιβλίο κάποιου άββα Bucquoy. Αυτή ή περιπλάνηση, ή πλοκή της μετακίνησης, του ταξιδιού και της αναζήτησης, του επιτρέπουν νά παρατηρεί, νά σχολιάζει και νά περιπαίζει ποικίλες καταστάσεις και ιδέες της σύγχρονης του κοινωνίας. Σ' ένα σημείο του αφηγήματος, όταν ό κύριος Πιλόν της Έθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού δέν βρίσκει τό ενλόγω βιβλίο στη θέση του, λέει στον Νερβάλ: «Ίσως βρίσκεται ταξινομημένο ανάμεσα στά μυθιστορήματα ..

— Άνάμεσα στά μυθιστορήματα;... όμως είναι ένα ιστορικό βιβλίο» άπορεί ό Νερβάλ και ό κ. Πιλόν του άπαντά:

— «Τό ξέρω, όμως ή ταξινόμηση τών βιβλίων, όπως γίνεται σέ διάφορες εποχές είναι συχνά λανθασμένη. Δέν μπορούμε νά διορθώσουμε τά λάθη παρά στό μέτρο πού τό κοινό ζητάει ένα βιβλίο».

Τό πρόβλημα της ταξινόμησης, τών λογοτε-

χνικών τουλάχιστον βιβλίων, άπασχολεί σήμερα περισσότερο τούς βιβλιοθηκάρχους παρά τούς κριτικούς της λογοτεχνίας. Η Ποιητική στά νεότερα χρόνια έθεσε πίο δύσκολους και πίο θεωρητικούς στόχους, οι όποιοι, έντούτοις, δέν είναι έντελώς άλλότριοι άπό τόν παραπάνω διάλογο πού σκηνοθετεί ό Νερβάλ στην «Άγγελική».

— «... είπατε "αυτό τό μυθιστόρημα"».

— «Άς πούμε "αυτό τό κείμενο" κι άς τό ξεχάσουμε».

Ό φανταστικός αυτός διάλογος ενός άλλου Ζεράρ, του Ζενέτ,¹ συνεχίζεται μέχρι τό τέλος της πραγματείας του μέ όλα τά στοιχεία του «είδους» ενός θεατρικού διαλόγου: ό ένας άπό τούς συνομιλητές, ό πρωταγωνιστής της σκηνής, μιλάει όλο και μέ μεγαλύτερη έξαψη, μακρυγορεί, στό τέλος —όπως συνηθίζεται— ό διάλογος καταλήγει ουσιαστικά σ' έναν (δραματικό) μονόλογο. Άλλά, άς μή μās άπασχολήσουν αυτά τά σύνθετα ζητήματα, και όντως δραματικά. Άς γυρίσουμε στον Νερβάλ.

Δέν γνωρίζω άν ό Ζεράρ ντέ Νερβάλ έχει παλιότερα μεταφραστεί στά ελληνικά. Πάντως, τό ότι υπάρχει ένα θετικότερο ένδιαφέρον για τό έργο του συνάγεται άπό τό γεγονός ότι πρόσφατα τό θέμα της σχέσης του μέ την καθ' ήμās Άνατολή άπετέλεσε άντικείμενο ιστορικού συμποσίου στην Έρμούπολη της Σύρου, άπ' όπου ό Νερβάλ πέρασε και στάθηκε για λίγο κατά τό ταξίδι του στην Άνατολή. Θα άξιζε νά μεταφραστούν τουλάχιστον δύο άκόμα έργα του: *Τό ταξίδι στην Άνατολή* και τά *Κοριτσία της φωτιάς* άν, βέβαια, τυχόν ενός μεταφραστή ισάξιου εκείνου της *Αύρηλιας*, του Δημήτρη Δημητριάδη.

Άνοίγοντας την *Αύρηλία*, στην πρώτη άριστερή σελίδα ό Νερβάλ μās κοιτάζει κατάματα. Αυτός ό τρελός, ό παράξενος, ό άταξινόμητος όπως οι περισσότεροι κριτικοί και ιστορικοί της λογοτεχνίας δέν παραλείπουν ν' αναφέρουν, σ' αυτή τή φωτογραφία, θαρρώ του Ναντάρ, μās άπευθύνει ένα βλέμμα πού βγαίνει βαθιά άπό μέσα του και εισέρχεται μέσα μās. Σπάνια μιά προσωπογραφία ενός δημιουργού «ταιριάζει» και ταυτίζεται τόσο μέ τό έργο του. Βλέμμα άπύθμενο αλλά τόσο καθαρό, στάση τών χειρών άμήχανη, κάτι πού θυμίζει ένα άθώο αλλά και άμετανόητα πεισματάρικο παιδί. Ό ίδιος δέν συμπιλιώθηκε μέ καμιά άπεικόνιση του έαυτού του, «*εγώ είμαι ό άλλος*» έγραψε επιγραμματικά, και σέ μιά γκραβούρα πού του φιλοτέχνησε ό Ζερβαί σημείωσε: «*πέιτε ότι είναι τό πορτραίτο μου πού μου μοιάζει αλλά μεταθανάτιο*».

Οι περισσότεροι κριτικοί σταμάτησαν στό πρόβλημα της άσθενείας του: άλλους άπασχόλησε ή τρέλα ως πρόβλημα σέ συνάρτηση μέ τή λογοτεχνική γραφή και έπιχειρήθηκε άρκετές φορές νά διαιρεθεί τό έργο του σέ δύο φάσεις μέ τομή την πρώτη σοβαρή κρίση του ανθρώπου. Άλλους πάλι, όπως τούς υπερρεαλιστές, άκριβώς αυτή ή παραγωγή έργου μέσα σέ κατάσταση τρέλας είναι πού ειλκυσε και γοήτευσε. Άκόμη και ή σχετικά πρόσφατη εισαγωγή (1972) πού παραθέτει ή ελληνική έκδοση της Άγρας, ύπογραφέμενη άπό την Μπεατρίς Ντιντιέ, άφιε-

ρώνει κατά τη γνώμη μου, άδικαιολόγητα μεγάλη έκταση στην άνάλυση της σχέσης άνάμεσα στη γραφή (γραφές) της *Αύρηλιας* και τις δξύτερες κρίσεις τρέλας που υπέστη ο Νερβάλ πριν άπαχχονιστεί. "Αγονος δρόμος. "Η ένότητα του έργου του Νερβάλ είναι τόσο πασιφανής, από ένα τουλάχιστον χρονικό σημείο και μετά, ένότητα που άναδεικνύει τη χαρακτηριστική ποιότητα και διαφορετικότητα του νερβαλικού ύφους — και είναι αυτό ακριβώς τό σύνολο του έργου του που επιβίωσε ως μοναδικό—, ώστε την *Αύρηλια* δέν μπορεί παρά να την άναγνώσουμε ως τό τελευταίο διαμάντι όπου λάμπουν συγκεντρωμένες, σε μία έκτυφλωτική έστία, όλες οι άρετές της συγγραφικής προσωπικότητας του Νερβάλ. Αυτή η ένότητα του έργου του είναι άνιχνεύσιμη χωρίς τη βοήθεια της «τρέλας» του Νερβάλ, σ' ένα σύνολο άναφορών που ο ίδιος φρόντισε να άφήσει συστηματοποιημένο, όπως επίσης, από τη μία, στις «λόγιες» πηγές του και από την άλλη, άκολουθώντας διακριτικά ένα από τά ποικίλα νήματα που υφαίνονται, σε συνάρτηση με άλλα, τη γαλλική λογοτεχνική ιστορία: έστω κι αν τό τελειωμένο ύφασμα πήρε τη μοναδική και μονοδιάστατη υπογραφή: Ρομαντισμός. Είναι άνιχνεύσιμη, προπάντων, μέσα στα νερβαλικά κείμενα, για τά όποια θά μπορούσε κανείς να ίσχυριστεί στην κυριολεξία κι όχι θεωρητικά ότι συνιστούν ένα και μοναδικό Κείμενο.

"Ο ίδιος, άλλωστε, επανέρχεται συχνά και με παρησία στις επιδράσεις που δέχτηκε και μιλάει για την πολιτισμική άτμόσφαιρα μέσα στην όποια ζει και την ιδιαίτερη στάση μέσω της όποιας την βιώνει. "Όταν μάλιστα σχολιάζει και περιγράφει αυτά τά βιώματα συνήθως εκφέρει τον λόγο του με τό έμεις: «*Ζούσαμε τότε σε μία παράξενη εποχή, όπως εκείνες που συνήθως άκολουθούν μετά από επαναστάσεις ή την πτώση μεγάλων Βασιλείων. (...) Η φιλοδοξία δέν ήταν του καιρού μας, και τό άπληστο κυνήγι θέσεων και τιμών που γινόταν μās άπομάκρυνε από τις δυνατότες σφαιρες της δράσης*».²

"Αλλά και στην *Αύρηλια*, κείμενο όπου με προκλητική διαύγεια συνδέονται με τη ζωή, από τον ίδιο, η συνείδηση της κλινικής του περίπτωσης, της όνειρικής και εφιαλτικής καθόδου στη μεγάλη τρύπα του μαύρου (και άγγελικού;) φωτός, του "Αδη, η διάσταση του έμεις, δηλαδή της ιστορίας, δέν χάνεται ούτε στιγμή: «*Γιά μās όμως, που έχουμε γεννηθεί σε μέρες επαναστάσεων και καταγίδων, που έχουν γίνει θρύψαλα όλα τά πιστεύω — για μās που τό πολύ πολύ μεγαλώσαμε μ' αυτή την άόριστη πίστη που άρκεϊται σε όρισμένους έξωτερικούς τύπους και που η άδιάφορη προσχώρηση σ' αυτήν είναι ίσως περισσότερο ένοχη απ' την άσέβεια και την άιρεση—, είναι πολύ δύσκολο, όταν αισθανόμαστε την ανάγκη της, να οικοδομήσουμε τό μυστηριακό οικοδόμημα που οι άθωοι και οι άπλοϊ έχουν βαθιά χαραγμένη τη μορφή του στις καρδιές τους. "Τό δέντρο της γνώσης δέν είναι τό δέντρο της ζωής!" Παρ' όλα αυτά, μπορούμε άραγε ν' άποβάλουμε από τό πνεύμα μας ό,τι καλό ή όλέθριο έχουν ένσταλάξει σ' αυτό τόσες εύφεις γενεές; "Η άγνοια δέν διδάσκειται».³*

Τόσες εύφεις γενεές. Καταλαβαίνουμε πόση

τραγικότητα έμπεριέχει αυτή η ειρωνική και άποστασιοποιημένη διατύπωση του Νερβάλ όταν δέν ξεχνούμε ότι με τρυφερότητα, εδγνωμοσύνη και πλήρη διαφάνεια επανέρχεται στα κείμενά του στα όνόματα συγγραφέων των όποιων δέχτηκε την επίδραση, κι άς μήν γνώριζε την έννοια της «διακειμενικότητας»: «*Είμαι από εκείνους τους συγγραφείς που ή ζωή τους (υπογράμμιση δική μου) συνδέεται πολύ στενά με τά έργα που γνώρισα*». "Έργα προπάντων των Ντιντερό, Ρουσό, Ζ.Σ. Μερσιέ, Ρετίφ ντέ λά Μπρετόν, Σενανκούρ. "Όνόματα κάθε άλλο παρά τυχαία ή άσχετα μεταξύ τους. Μπορεί ο ίδιος να έξομολογείται τό πόσο πολύ «του έμαθαν τό ύφος» ο Ντιντερό, ο Ρουσό, ο Σενανκούρ: δέν πρόκειται όμως μόνο ή τόσο για τό ύφος, τό γράψιμο, όσο για εκείνη την ιδιαίτερη στάση άπέναντι στη ζωή, τις έκδηλώσεις της νέας «εύαισθησίας», την τρυφερότητα, φιλία, όνειροπόληση, μαζί με τον φαιστικό πειρασμό της άπόλυτης γνώσης, την άέναη περιέργεια για τη σύλληψη του «άλλου», του διαφορετικού, που έξέφρασαν αυτοί οι συγγραφείς με ή που έλκύει προπάντων τον Νερβάλ και του επιτρέπει να συνομιλεί μαζί τους με οικειότητα. "Ο συγκρητισμός, ο άνατολισμός, τό ιδανικό του έρωτα και οι άνέφικτοι έρωτες, η άιρεση, τά ταξίδια, η άγάπη της έπαρχίας, η φιλία, τά έρείπια, οι πύργοι και η ιστορία ως στοιχεία της καθημερινότητας, γίνονται μοτίβα της όνειροπόλησης και της άνάπλασης μιας (άλλης) πραγματικότητας σε όρισμένους συγγραφείς, όπως και στον Νερβάλ, άσυμφιλίωτους με μία εποχή που, μετά τον κλασικισμό και την Έπανάσταση, διαμόρφωνε τους δρους του δικού της λογοτεχνικού θεσμού. "Η έμπειρία της συντροφικότητας και στράτευσης — ο Νερβάλ συζεί ένα διάστημα σε κοινό σπίτι-καλλιτεχνικό εργαστήριο της δδου Douyenné με τους Θεόφιλο Γκωτιέ, Π. Μπορέλ και άλλους που άσπάζονται τις ίδιες άπόψεις περί τέχνης, οι ίδιες αυτές άπόψεις της ομάδας που άπορριπτει και συχνά σαρκάζει τον άκαδημαϊσμό, συντετέλεσαν, ίσως, στό να διατυπώσει ο Νερβάλ με τόση περιεκτικότητα και περιπαικτικότητα τό ζήτημα των επιδράσεων, την «Άγνοια της επίδρασης»:

— «Και μετά...» ("Έτσι άρχιζε, μου 'πε κάποιος, ο Ντιντερό ένα άφήγημα).

— Προχωρείστε!

— Έχετε μιμηθεί τον ίδιο τον Ντιντερό.

— "Ο όποιος μιμήθηκε τον Sterne.

— "Ο όποιος μιμήθηκε τον Swift.

— "Ο όποιος μιμήθηκε τον Rabelais.

— "Ο όποιος μιμήθηκε τον Merlin Cocciaie.

— "Ο όποιος μιμήθηκε τον Πετρώνιο.

— "Ο όποιος μιμήθηκε τον Λουκιανό.

Και ο Λουκιανός είχε μιμηθεί άρκετούς άλλους. "Όπου δέν υπάρχει παρά ο συγγραφέας της "Οδύσσειας, ο όποιος περιέφερε τον ήρωά του επί δέκα χρόνια στη Μεσόγειο για να τον οδηγήσει στό τέλος σ' αυτή τη μυθική "Ιθάκη...».⁴

"Ο Ζεράρ ντέ Νερβάλ γνώριζε όσο ελάχιστοι Γάλλοι της εποχής του Ρομαντισμού την Γερμανία: ήταν βαθύς γνώστης των θρύλων, της μουσικής και της λογοτεχνίας της. "Όταν μετέφρασε τον *Φάουστ* (1828), λέγεται, ότι του είχε γράψει ο Γκαίτε: «Ποτέ δέν κατάλαβα τόσο καλά

1. G. Genette, *Introduction à l'architecte*, Seuil, 1979.

2. Gerard de Nerval "Sylvie", *Les filles du feu*, (Τά κορίτσια της φωτιάς), 1853.

3. *Αύρηλια*, σ. 100.

4. «Άγγελική», (*Les filles du feu*).

τόν εαυτό μου όσο διαβάζοντάς σας». Ακριβώς επειδή ή μετάφραση αυτή κυριαρχείται από τό ύφος και τόν τόνο της νεοβλακικής γραφής ό Γκαίτε διάβαζε ένα άλλο κείμενο. "Αλλωστε, επί πολλά χρόνια άπασχόλησε τόν Νερβάλ ή συγγραφή ενός δικού του Φάουστ και στά χειρόγραφα του άναγνωρίζονται περισσότερες απόπειρες πραγματοποίησης ενός άκόμη όνειρου του.

Σταματώ άκόμη στό θέμα της επίδρασης: νομίζω ότι παρουσιάζει ένδιαφέρον τό γεγονός ότι στά έργα του ύπάρχουν άρκετά σημεία όπου ή μίμηση έργων και συγγραφέων πού θαύμαζε είναι φανερή, κι όχι άπλώς φανερή αλλά άναγνωρίζει κανείς μιά πρόθεση νά άναδεικνύεται άκριβώς ή πτυχή αυτή της συγγραφικής λειτουργίας. Ό Νερβάλ δέν έρεθίζει ή φαντασία του, δέν επιδιώκει νά θέσει σέ λειτουργία μιά πρωτότυπη δημιουργική φαντασία στην κατασκευή θεμάτων, της «ύπόθεσης», όπως λέμε, του έργου. Τό κύριο είναι νά κερδίσει ή γραφή, ν' άναβαπτιστεί ή γνωστή, οικεία και κατασκευασμένη έν πολλοίς μέσω της τέχνης πραγματικότητα σέ μιά άλλη, πιο πραγματική, μέσω της ποίησης, της κατάργησης της μεταφοράς, μέσω της όνειροπόλησης πού παράγει τό κείμενο επικαιροποιώντας τή μνήμη και τήν ένθύμηση. Η βιβλιοφιλία του, ή προσήλωσή του σέ όρισμένα πρότυπα, τά ταξίδια του άποτελούν τό πραγματικό όλικό πού θα μεταμορφωθεί σέ κείμενο διαμέσου της ιδιαίτερης σκοπιάς του νεοβλακικού σύμπαντος. "Ετσι, έρμηνείες και άναλύσεις πού, θέλοντας ν' άποφύγουν τήν ιδιαιτερότητα της άρρώστειας, άκουμπόν άποκλειστικά στις «λόγιες» προϋποθέσεις της δημιουργίας του, έχουν και πάλι περιορισμένη έμβέλεια και έμβάθυνση. Γιατί, πέρα άπ' όλα αυτά, καθόλου βέβαια άχρηστα, εκείνο πού μετράει και μπορεί νά ειπωθεί χωρίς τό φόβο της υπερβολής, είναι ότι τό έργο του Νερβάλ σήμερα γίνεται (ή παραμένει) δραστικό, γοητευτικό, αυτό πού λέμε μοντέρνο. Δέν μπορούμε νά πούμε τό ίδιο για όλους τους «μεγάλους» συγγραφείς του περασμένου αιώνα. Τά κείμενα του Νερβάλ άφησαν άνοιχτό ένα μεγάλο παράθυρο πού δίνει πρός τοπία σκοτεινά, κρυμμένα πίσω από μιά καλοστημένη θέα της έποχής. Προσωπικότητες σαν τόν Νερβάλ, τόν Νοντιέ, τόν Μπωντλαίρ είναι ίσως τά πιο ώριμα τέκνα του Διαφωτισμού.

"Αν ό Μπωντλαίρ, τόν όποιο διαβάζει ό Μ. Φουκώ για ν' άπαντήσει μέ μιά ποιητική τομή στό έρώτημα *Τί είναι ό Διαφωτισμός*, άποτελεί τή συμπύκνωση και άποκρυστάλλωση αυτού του νεωτερικού τύπου ανθρώπου πού παρήγαγε ό Διαφωτισμός, οι σχεδόν συγκαίρινοί του όπως οι Νοντιέ και Νερβάλ, οι άρχαιότεροι όπως ό Μερσιέ και ό Ντιντερό και μεταγενέστεροι όπως ό Α. Άρτώ, ό Μπατάιγ, άνήκουν στην ίδια, διακριτική οικογένεια. Όταν ό Μπωντλαίρ έπισημαίνει τήν ποιητική διαφορά άνάμεσα στον παραδοσιακό ταξιδευτή (flâneur), τόν θεατή πού παρατηρεί και φτιάχνει μίαν άποθήκη από μνήμες και τόν έσωτερικό άνθρωπο, ό όποιος είναι «αυτός ό μοναχικός, ό προικισμένος μέ ενεργητική φαντασία, πού διασχίζει τή μεγάλη ανθρώπινη έρημο. (...) Ψάχνει για κείνη τήν ποιότητα πού άς μου έπιτραπεί νά τήν άποκαλέσω

"μοντερνικότητα"... Βάζει ως στόχο του νά άποσπάσει από τή μόδα κάθε στοιχείο πού μπορεί νά περιέχει ποίηση μέσα στην ιστορία»,⁵ πού ός άλλος μάς έρχεται αυτόματα στό νοϋ παρά ό Νερβάλ του *Ταξιδιού στην Άνατολή*; "Όχι μόνο επειδή ό Νερβάλ άκολουθεί μιά διαφορετική από τήν κλασική πορεία ενός Δυτικού περιηγητή, έκείνην πού κατέληγε στό μοναδικό κέντρο άπ' όπου εξακτιωνόταν ό κόσμος, τους Άγίους Τόπους (Σατωμπριάν, Λαμαρτινός, άκόμη και Φλωμπέρ)· αλλά επειδή οι εικόνες, οι λεπτομέρειες πού προσέχει και περιγράφει, και οι πραγματικές και φανταστικές ιστορίες πού μάς άφηγείται, βρίσκονται, έντέλει, παρά τήν έπισημασμένη σχετική μόνο άλήθεια πού έμπεριέχουν, πιο κοντά στη δική μας παρατήρηση και άναγνώριση του κόσμου. Η ματιά του Νερβάλ είναι πιο οικεία, παρότι πιο παραμυθένια, στην άτμόσφαιρα (ή στα ιδεολογήματα) πού ό σύγχρονος άνθρωπος γεύεται σέ παρόμοιους τόπους, ίσως επειδή έχουμε σήμερα άποδεχθεί ως άξία τήν έτερότητα των πολιτισμικών αξιών ή όποια συγγενεύει μέ τή μοναδική περίπτωση της συγκρητικής παρατήρησης του Νερβάλ.

Η ίσοροπία μέσα στό πραγματικό άντικείμενο ή γεγονός και τή μαγεία των εικόνων και λέξεων, ή μεταμόρφωση του πραγματικού, χωρίς τήν έξαφάνιση και κατάργησή του, σέ όνειρο μέσω της τέχνης, ή «άκραία μέριμνα πρός ό, τι είναι πραγματικό (νά) έξισοροπείται μέ τήν πρακτική μιας έλευθερίας, ή όποια σέβεται αυτή τήν πραγματικότητα και συγχρόνως τήν βιάζει»,⁶ άποτελεί κοινό στοιχείο στο *Ταξίδι της Άνατολής*, στα *Κορίτσια τής Φωτιάς* και στην *Αύρηλα*. Τό παράθεμα του Φουκώ για άλλη μιά φορά άναφέρεται στον Μπωντλαίρ, αλλά νόμιμα μπορούμε νά θεωρήσουμε τόν Μπωντλαίρ ως τό παράδειγμα, τόν κωδικοποιημένο τύπο, πού άποκωδικοποιεί άλλες πολιτισμικές στάσεις και λογοτεχνικές πρακτικές, προγενέστερες και μεταγενέστερες του «καταραμένου» ποιητή. («Ίσως ήμουν καταραμένος επειδή είχα θελήσει νά εισχωρήσω σ' ένα έπιφοβο μυστήριο προβάλλοντας τόν θείο νόμο», *Αύρηλα*, 96). Ό Νερβάλ στις *Έξομολογήσεις του Νικολάου*,⁷ υιοθετεί και παραθέτει τήν πρόταση του Μερσιέ, (πού εύχόταν νά παριστάνεται ή άπόλυτη άλήθεια επί θεατρικής σκηνής) «για ν' αυξηθεί ή ένότητα, ή ήθικότητα και ή άπόλαυση (volupté) του θεάτρου νά παίζονται οι έρωτικές σκηνές από πραγματικούς έραστές τήν παραμονή του γάμου τους».⁸

Μήπως ό Μερσιέ και ό Νερβάλ είναι πρόγονοι, μακρινοί, άλήθεια, στό χρόνο αλλά όχι και τόσο άπομακρυσμένοι ενός Άρτώ, πού επιδιώκει νά άπελευθερώσει τό θέατρο από τή *δικτατορία του κειμένου*: «πρέπει νά τελειώνουμε μέ αυτή τήν προκατάληψη των κειμένων και της γραπτής ποίησης».⁹ Ό Ντιντερό στό δοκίμιό του για τόν Άρτώ,¹⁰ σ' ένα σημείο στοχάζεται πάνω στη σκέψη του Άρτώ: «Αν ή λαλιά μου δέν είναι ή άναπνοή μου, άν τό γράμμα μου δέν είναι ή λαλιά μου, τότε ή άναπνοή μου δέν ήταν τό σώμα μου, τό σώμα μου δέν ήταν ή χειρονομία μου, ή χειρονομία μου δέν ήταν ή ζωή μου. Πρέπει νά άποκαταστήσουμε στό θέατρο τήν πληρότητα της σάρκας, της σπαρμένης άπ' όλες

5. Μ. Φουκώ, *Τί είναι Διαφωτισμός*, σ. 18, μετάφρ. Στ. Ροζάνη, Έρασμος, Άθήνα 1988.

6. Μ. Φουκώ, *Στό Ϋδιο*, σ. 19.

7. Gerard de Nerval, *Les illuminés (Οι πεφωτισμένοι)*, 1852.

8. Louis Sebastian Mercier, *La Mimographie ou le théâtre reformé*, 1770.

9. Antonin Artaud, *Le théâtre et son double*, Pléiade.

10. Jacques Derrida, "La parole soufflée", στο *L'écriture et la différence*, Seuil, Paris 1967, σ. 253-292.

αυτές τις διαφορές» (σ. 267). «Υπάρχει σέ κάθε άνθρωπο ένας θεατής κι ένας ήθοποιός, εκείνος πού μιλάει κι εκείνος πού απαντάει. Οί Άνατολίτες είδαν σ' αυτό δύο έχθρους: τό καλό και τό κακό πνεύμα. "Είμαι τό καλό; Είμαι τό κακό;" έλεγα στόν έναντό μου. "Έν πάσει περιπτώσει, ό άλλος μου είναι έχθρικός...". Έγραφε: έβδομήντα περίπου χρόνια πριν ό Νερβάλ (Αύρηλία, 89).

Θεατής και ήθοποιός (σχιζοφρένεια, κλινική περίπτωση): «Τέτοιες είναι οί άλλοκοτες σκέψεις πού προκαλούν αυτό του είδους οί ασθένειες», θά καταλήξει να «όμολογηθεί» στην Αύρηλία. «Ό άλλος μου είναι έχθρικός». Ό ήθοποιός για ό θεατής; Οί περισσότεροι άνθρωποι ευτυχώς ή δυστυχώς, απαντούν σ' αυτό τό ερώτημα σ' όλη τους τή ζωή με τή βοήθεια ενός τόσο διαδομένου αντικειμένου καθημερινής χρήσης, του καθρέφτη. Τό πρόβλημα όμως του κατόπτρου παραμένει. Οί καθρέφτες προδιαγράφουν μιά καθορισμένη προϊούσα κάθοδο στόν

Άδη, ανεπιστρεπτι. «Έντούτοις, μάς ψυθιρίζει βουλιάζοντας στό φώς ή στό σκοτάδι ό Νερβάλ, αισθάνομαι ευτυχισμένος για τίς πεποηθήσεις πού έχω ενστερνιστεί, και συγκρίνω αυτήν τήν σειρά από δοκιμασίες πού διένυσα, μ' αυτό πού, για τούς αρχαίους, συνιστούσε ή ιδέα μιάς καθόδου στόν Άδη» (Αύρηλία, 159).

Υ.Γ. Άργά τή νύχτα, αντιγράφοντας τίς τελευταίες λέξεις της Αύρηλίας του Νερβάλ: «συγκρίνω αυτήν τήν σειρά από δοκιμασίες πού διένυσα, μ' αυτό πού, για τούς αρχαίους, συνιστούσε ή ιδέα μιάς καθόδου στόν Άδη». Ψάχνω στίχους από τό Γ μέρος της Κίχλης του Γ. Σεφέρη για να «κλείσω». "Όμως, «Κι άλλες φωνές σιγά σιγά με τή σειρά τους ακολουθήσαν· ψίθυροι φτενοί και διψασμένοι πού βγαίνουν από του ήλιου τ' άλλο μέρος, τό σκοτεινό· θά 'λεγε γύρευαν να πιούν αίμα μιά στάλα».

Μαριάννα Δήτσα

Μαγείας αναγνώσεις

Σχεδιάσμα μιάς γενικής θεωρίας για τή μαγεία του Henri Hubert και του Marcel Mauss και Εισαγωγή στό έργο του M. Mauss, του Claud Lévi-Strauss.

(Σκέψεις με άφορμή τήν έλληνική έκδοση: Praxis 1990, σέ μετάφραση Μαρίας Βεληβαθάκη, θεώρηση μετάφρασης-επιμέλεια Θόδωρου Παραδέλλη* και προλογικό σημείωμα (σσ. 9-12) του Φώτη Τερζάκη)
— όπίσω από τήν μαγικήν εικόνα κουλούριν γράφον· βαρήν, ζαρήν, ζαρταρή, σάρα, σαρασήν—

* **Α**ς ξεκαθαρίσουμε από μιάς αρχής πώς τό βιβλίο τούτο δέν είναι ούτε όδηγός σολωμονικής, ούτε δοκίμιο ανάλυσης μαγικών πρακτικών, ούτε βέβαια ιστορική θεώρηση της μαγείας. Και ας ξεκαθαρίσουμε επίσης πώς δέν έχουμε να κάνουμε με ένα βιβλίο και τήν εισαγωγή του, αλλά με δύο χωριστές μελέτες πού ανήκουν σέ δύο διακεκριμένες περιόδους της ιστορίας της ανθρωπολογίας και εκφράζουν δύο διαφορετικούς δρόμους για τήν παραγωγή ανθρωπολογικής θεωρίας. Δέν χρειάζονται νομίζω περισσότερες διευκρινίσεις για να δηλωθεί ή σημασία αυτής της διττής έκδοσης. Θά άρκοῦσε εξάλλου να θυμηθούμε τήν εποχή και τόν τόπο πού ζούμε, για να διαπιστώσουμε πώς (έστω: αντί μιάς σολωμονικής) καλό και χρήσιμο είναι να έχουμε στα χέρια μας άλλο ένα έργο πού να είναι όπλο μαζί και εργαλείο για να σκεφτόμαστε και να πράττουμε σέ σχέση με όλα εκείνα πού με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο μάς καταδυναστεύουν.

Τό Σχεδιάσμα μιάς γενικής θεωρίας

για τή μαγεία είναι ένα τέτοιο έργο: όπλο μαζί και εργαλείο. Έργαλείο αναλυτικής σκέψης για τούς συγγραφείς του (τόν Άνρι Έμπέρ και τόν Μαρσέλ Μώς)· σημείο αναφοράς για τίς θεωρίες πού άμεσα ή έμμεσα επηρέασε και, μαζί, υπόδειγμα κριτικού λόγου. Άπό αυτήν τήν άποψη, είναι ένα κείμενο πού, καθώς διαθέτει άφθονα δικά του εφόδια, ουσιαστικά δέν χρειάζεται διαμεσολαβήσεις για να διαβαστεί. Κι ωστόσο (άντίφαση πού πρέπει να υπογραμμισθεί) κατά κανόνα διαβάζεται μέσα από ένα άλλο κείμενο. Γιατί έχει και τούτη τήν ξεχωριστή ιδιότητα: ότι μπορεί να άποδεικνύεται κατά περίπτωση αντικείμενο εξαιρετικά χρήσιμο για τίς πάσης φύσεως άνάγκες των αναγνωστών του. "Όπως, λόγω χάρη, για τόν Λεβί-Στρώς.²

Γνωρίζουμε πώς καθώς πορεύεται τήν ιστορία του ένα κείμενο (και τό όνομα ή τά όνόματα πού τό έχουν δημιουργήσει ή σημάδεψει) επενδύεται διάφορες έκδοχές «αναγνώσεων» του ή, τουλάχιστον, όσες από αυτές έχουν τή δύναμη και τά μέσα να επιβάλλουν

τήν καταλυτική τους παρουσία. Η ιστορία της έπιστήμης στόν αιώνα μας φαίνεται πώς κατασκευάζεται από τέτοιου είδους περιτυλίγματα, καθώς δέν πρέπει να ξεχνούμε πώς ή παραγωγή και ή αναπαραγωγή της έπιστημονικής γνώσης έμπλέκεται σέ κοινωνικά προσδιορισμένες σχέσεις εξουσίας· και μάλιστα, όσο μεγαλύτερη ανάγκη υπάρχει να θεμελιωθούν όρισμένες διεκδικήσεις, τόσο πιά συστηματικά άνιχνεύεται ή και καταστρώνεται εκείνη ή γενεαλογία και εκείνο άκριβώς τό παρελθόν πού φαίνεται να τίς νομιμοποιεί εκ των υστέρων. Ό Λεβί-Στρώς άναζήτησε με περισσότερη αποτελεσματικότητα άπ' ό,τι άλλοι ανθρωπολόγοι τούς προγόνους του: έναν πρόγονο για τό νέο ανθρωπισμό (τόν Ρουσσώ) κι έναν πρόγονο για τόν στρουκτουραλισμό (τόν Μώς). Και στίς δύο περιπτώσεις τό πολιτικό έπρεπε να αφαιρεθεί· και αφαιρέθηκε — ψυχρά, μεθοδικά, σχεδόν τελετουργικά. Και στίς δύο περιπτώσεις τό στοιχείο πού καθιστά τά έργα των υπό έπανεκτίμηση κλασικά, έπρεπε να εντοπισθεί, να άποκαθαρθεί, να εξαρθεί και εξήρθη — επίμονα, συστηματικά, εμφαντικά. Και στίς δύο περιπτώσεις τό νεωτερικό έπρεπε να έπισημανθεί, να άπομονωθεί, να στεγανοποιηθεί· και στεγανοποιήθηκε, για να άποκατασταθεί στή συνέχεια στή σωστή του θέση σέ σχέση με τόν κρίνοντα.

Έχει δίκιο, βέβαια, ό Φ. Τερζάκης όταν έπισημαίνει ότι τό «πρωταρχικό μέλημα του Λεβί-Στρώς είναι να συγκροτήσει μιά "έπιστήμη του ανθρώπου" της όποιας ό βαθμός έξορθολογισμού και τυποποίησης δέν θά έχει να ζηλέψει τίποτε από τίς σύγχρονες φυσικές ή μαθηματικές έπιστήμες», και

καταλήγει ρητορικά: Έτσι όμως διερμηνεύοντας τεχνικά έννοιες και διοράσεις του Μώσ... δέν τοποθετείται έντέλει στους αντίποδες κάθε γνήσιας άπελευθερωτικής προοπτικής;» "Όμως στο ούσιαστικό έρώτημα: γιατί, τελοσπάντων, συνδυάζοντας τά δύο συγκεκριμένα κείμενα στην έλληνική έκδοση, ή άπάντηση μπορεί μόνον νά είναι πώς αυτή έξακολουθεί νά είναι ή δοκιμασμένη (και έπικρατούσα) άποψη γιά τόν Μώσ: ή ανάγνωση του Λεβί-Στρώς. Καί γιατί, έπιπλέον, τό εισαγωγικό αυτό κείμενο πού δέν έχει άντικείμενό του τή μαγεία παρά μόνον έμμέσως, άφορά τόν Μώσ (δχι τόν 'Υμπερ), και μάλιστα στην πραγματικότητα άφορά τόν Μώσ του Δώρου.³ Τόσο τό Σχεδίασμα... όσο και ο Μώσ συνθλίβονται κάτω άπό τό βάρος των (άναχρονιστικών) άποκαλύψεων πού, καθώς συνιστούν έκ των πραγμάτων ένα in memoriam,⁴ βοηθούν νά έπενδυθεί αυτός ο σεμνός Γαλλο-Εβραϊός στοχαστής μέ τόν μανδύα του «Παλαιού των (άνθρωπολογικών) ήμερών».

Μισό αιώνα πριν, έπαναστατημένοι κατά της ταξινόμησης άυστηρότητας πού έπέβαλλε ή έβραϊκή παράδοση άπό τή μία μεριά και ή καθολική παιδεία άπό τήν άλλη, ο 'Ανρί 'Υμπερ και ο Μαρσέλ Μώσ, τριαντάρηδες φιλόσοφοι και κοινωνιολόγοι πού είχαν ήδη μνηθεί έπιτυχώς στις δοκιμασίες πού έπέβαλε γιά τους πιστούς ή μαθητεία κοντά στον 'Εμίλ Ντυρκέμ, καταθέτουν τό Σχεδίασμα μιάς γενικής θεωρίας γιά τή μαγεία, πού δημοσιεύεται στον 7ο τόμο του περιοδικού Αηπέε Sociologique, 1902-1903. Τό προγραμματικό αυτό κείμενο (έξου και: σχεδίασμα) έντάσσεται στα πλαίσια μιάς γενικότερης συλλογικής προσπάθειας γιά τήν άνάλυση του κοινωνιολογικού προσδιορισμού και της κοινωνικής σημασίας των ταξινόμησης συστημάτων: θρησκεία, μαγεία, νόμος, έθιμο, τελετουργία, αισθητική, τεχνολογία, εργασία και, βέβαια, ταξινόμηση του χώρου, του χρόνου, της κοινωνίας: προσπάθειας πού ξεκινούσε άπό τους Κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου⁵ (1895) και, μέσω της Θυσίας⁶ (1897-98), της Πρωτόγονης ταξινόμησης⁷ (1901-2) και της Μαγείας (1902-3), οδηγούσε μέ άκρίβεια στις Στοιχειώδεις μορφές της θρησκευτικής ζωής⁸ (1912) και στο Δώρο⁹ (1923).

Θά πρέπει, συνεπώς, μάλλον νά ύπογραμμισθεί παρά νά ύποβαθμισθεί ή και νά διαγραφεί τό γεγονός της συνεργασίας (και έννοείται: της επί της ούσιας συνεργασίας) πού συντελούνταν στα πλαίσια της Αηπέε. 'Ο Μώσ συ-

νεργάσθηκε σέ τέσσερις μελέτες (γιά τήν θυσία, γιά τή μαγεία και γιά τήν ιστορία των θρησκειών και τά θρησκευτικά φαινόμενα) μέ τόν 'Υμπερ, σέ μία (γιά τήν πρωτόγονη ταξινόμηση) μέ τόν Ντυρκέμ, σέ τρεις μέ διάφορους άλλους, ενώ συνέγραψε μόνος του ένα έγχειρίδιο κοινωνιολογίας, διάφορες μικρότερες μελέτες, όρισμένες άλλες πού έμειναν σέ άδημοσίευτη μορφή και τρεις μελέτες (γιά τό δώρο, γιά τήν έννοια του προσώπου και γιά τις τεχνικές του σώματος). 'Η συνεργασία, ή βάση της συλλογικότητας, ύπήρξε τό πλαίσιο άναφοράς στη ζωή του Μώσ: σταθερός συνεργάτης της Αηπέε κατά τήν α' δωδεκαετή περίοδο του περιοδικού, διαδέχθηκε τόν Ντυρκέμ στην ήγεσία της ομάδας, έπιχείρησε δύο φορές (στή δεκαετία του 1920 και του 1930) νά άναβιώσει τό περιοδικό και άφιέρωσε πολύ χρόνο στην έκδοση του έργου του Ντυρκέμ, του R. Hertz, του 'Υμπερ και άλλων. Καθώς ή έπιστημονική του δράση —στενά συνυφασμένη μέ τή ζωή του— πλησίαζε στό τέλος της, ή βικτωριανού χαρακτήρα πολυμάθεια, ή έμβριθεια και ή πυκνότητα του στοχασμού του βρίσκονταν σέ δλο και μεγαλύτερη (σχεδόν σέ πλήρη) άναντιστοιχία μέ τήν περιορισμένη συγγραφική του δραστηριότητα.

Τό 1950 μιά δλόκληρη εποχή έκλει-

νε τόν κύκλο της μέ καθυστέρηση: ο Ντυρκέμ είχε πεθάνει τό 1917, οι περισσότεροι συνεργάτες του σκοτώθηκαν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο 'Υμπερ πέθανε τό 1927, ο Μάρκ Μπλόκ τό 1944, ο Φρανσουά Σιμιάν τό 1935, ενώ ο 'Ανρί Μπερ τό 1954. Τό περιοδικό μέ τόν κύκλο του όποιο ο Μώσ σενέδεσε τήν πνευματική του παρουσία, τήν έπιστημονική του ένασχόληση και δλη του τή ζωή γιά τά έπόμενα 50 χρόνια, ή Αηπέε Sociologique, είχε ίδρυθεί μόλις τό 1896-7 άπό τόν 'Εμίλ Ντυρκέμ γύρω άπό τόν όποιο είχε συγκεντρωθεί μιά ομάδα πιστών (έως και φανατικών) μαθητών. Στόν κύκλο αυτόν οι αναλυτικές έννοιες «άλληλεγγύη», «συλλογική συνείδηση και συλλογικές παραστάσεις», «άμοιβαϊότητα», «έπικοινωνία» καθώς και οι ύποκείμενες δυνάμεις ή διαδικασίες πού θεωρούνταν ότι άρθρώνουν τήν κοινωνία σέ σύνολο (κοινωνικό γεγονός, συνολικό κοινωνικό γεγονός, δώρο), αυτές άκριβώς οι έννοιες έπρεπε, δχι μόνον νά είναι έργαλεία γιά τήν άνάλυση, αλλά έπίσης νά τίθενται έν λειτουργία κατά τήν έπιστημονική πράξη, έτσι ώστε ή παραγωγή γνώσης νά καθίσταται κοινωνικό γεγονός. 'Από τή μία μεριά, ή συλλογικότητα ως τρόπος ζωής (σοσιαλισμός σήμαινε άκόμη τότε, έστω και ως δραμα: προτεραιότητα στο κοινωνικό, τήν άδελ-

φούνη, την Ισότητα· ο Αβγουστος Κόντ και ο Σαίν Σιμόν ήταν οι καθοδηγητές σ' αυτόν τον κοινωνιολογικό Ιμπεριαλισμό, ο ίδιος ο Ντυρκέμ ήταν στενός φίλος του σοσιαλιστή Ζάν Ζωρές και από τους μαθητές του ο Μώς και ο ιστορικός Φρανσουά Σιμιάν είχαν συμβάλει στην έκδοση της σοσιαλιστικής εφημερίδας *L'Humanité* και δίδασκαν στη Σοσιαλιστική Σχολή που είχε ιδρυθεί για την εκπαίδευση και παιδεία των εργατών). Από την άλλη μεριά, η θεωρία που είχε ήδη προβληθεί από τον Έπινά για το συλλογικό χαρακτήρα στην καταγωγή των τεχνών και των τεχνικών, των εθίμων και της τεχνολογίας, όπως και η γενικότερη νεο-καντιανή ατμόσφαιρα της εποχής είχαν επηρεάσει καταλυτικά τους νεαρούς διανοούμενους του κύκλου της Ανπée.

Όμως η πραγματική εποχή των θεωρητικών της Ανπée είναι ο 20ός αιώνας: αυτή η περιέργη περίοδος δημιουργίας που ξεκινά με το γύρισμα του αιώνα και σφραγίζεται από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τις επιπτώσεις του. Συγκυρία, που οι άνθρωποι της δέν ήταν πιά όπως οι διαφωτισμένοι πρόγονοί τους «άνθρωποι για όλες τις εποχές»· ήταν δημιουργοί των συνθηκών και των δρων εκείνων που θα τους επέτρεπαν να υπάρχουν ως «άνθρωποι του μέλλοντος»· ο Μάρξ είναι το καλύτερο παράδειγμα που έχουμε από τον 19ο αιώνα. Τηρουμένων των αναλογιών, ο Μώς είναι ένα καλό (αν και σεμνό) παράδειγμα για τον 20ό αιώνα: ένας λόγος που ενώ στέκονταν με τα πόδια γερά καρφωμένα πάνω στις άρχες που είχε θεμελιώσει ο 18ος κι ο 19ος αιώνας είχε το κεφάλι σταθερά στραμένο σ' ένα μέλλον που ακόμη σήμερα είτε δέν έχει ξεπεραστεί είτε μόλις «άνακαλύπτεται». «Ενας πρακτικός στοχαστής, ένας στοχαζόμενος της πράξης, όπως θα μπορούσε (και μπορεί) να είναι ο κάθε άνθρωπος, ο κάθε Άϊνστάϊν, Σωσσύρ, Ντυρκέμ, Φρόυντ, Πικάσο, Άξενστάϊν ή Μπρέχτ. Ένας σοσιαλιστής στοχαστής, που είναι πρῶτ' απ' όλα ένας σκεπτόμενος άνθρωπος.

Η μαγεία για τον Ύμπερ και τον Μώς είναι *κοινωνικές σχέσεις*, δηλαδή σχέσεις εξουσίας· και μάλιστα, είναι τό αποτέλεσμα μάλλον των κοινωνικών σχέσεων, παρά τό επιφαινόμενο μιας ιδεαλιστικής διαδικασίας γνώσης του κόσμου. Αποψη νεωτερική, που βρίσκεται πολύ κοντά σέ σύγχρονες θεωρίες για τή μαγεία: για τους Ιστορικούς αυτό που έχει σημασία είναι ή πίστη και τό σύστημα των ιδεών που σχετίζονται με τή μαγεία, ενώ για τους ανθρωπολόγους ή σχέση-κλειδί

είναι ή καταγγελία, ή όποια όχι μόνον δέν είναι μία τυχαία πράξη, αλλά αντίθετα είναι εμπλεγμένη σ' ένα αυστηρά κωδικοποιημένο και προκαθορισμένο σύστημα κοινωνικών συμπεριφορών και σχέσεων. Στις άρχες, όμως, του αιώνα, ή κυρίαρχη άποψη σχετιζόταν με τή θεωρία του Λεβύ Μπρούλ για τήν προλογική σκέψη και με τήν πρώιμη έκδοχή της θεωρίας του Φρέιζερ για τήν όμοιοπαθητική και τή συμπαθητική μαγεία. (Η διάκριση του Έβανς Πρίτσαρντ ανάμεσα στή μαγεία ως πνευματική ψυχική δύναμη: *witchcraft* και τή μαγεία ως βλαπτική όλική δράση: *sojcery* είναι πολύ μεταγενέστερη).

Πρέπει λοιπόν να ύπογραμμιστεί ή έπιστημολογική σημασία αυτής της συγκεκριμένης θεωρίας για τή μαγεία. Γιατί, τή θέση της τομής ανάμεσα σέ διαφορετικούς από τήν άποψη της βαθμίδας εξέλιξης τρόπους σκέψης και συμπεριφορής, που προϋπέθετε ή θεωρία που είχε διατυπωθεί από τον Φρέιζερ¹⁰ (από τήν βαθμίδα εξέλιξης όπου είναι κυρίαρχη ή μαγεία στήν έπόμενη, χρονικά και ποιοτικά, βαθμίδα της θρησκείας και μετά στήν βαθμίδα της έπιστήμης), έρχεται να πάρει ή έννοια της συνέχειας, της συγγένειας, της αντίθεσης, της όμοιότητας στή διαφορά, με δύο λόγια της παράλληλης και αντίρροπης παρουσίας δύο τρόπων αντίληψης του κόσμου και αντίστοιχων πρακτικών για τό χειρισμό του: της *θρησκείας* και της *μαγείας*. Τό έπιτρεπόμενο και τό άπαγορευμένο, τό θετικά, άρνητικά ή άμφίσημα σημαδεμένο, τό διφορούμενο και τό στιγματισμένο, ό χώρος με δύο λόγια, όπου δομούνται οι όροι για τήν παραγωγή των ιδεών και των παραστάσεων για τή θρησκεία και τή μαγεία, είναι τό πεδίο του *πολιτικού*.

Ένα καλό παράδειγμα για να τό καταλάβουμε αυτό είναι ό τρόπος με τον όποιο ό Ύμπερ και ό Μώς προσεγγίζουν τό ζήτημα των φορμών της μαγείας, στο κεφάλαιο «τά στοιχεία της μαγείας» και μάλιστα στο ύποκεφάλαιο «Οί ιδιότητες του μάγου». Τό έρώτημα που θέτουν είναι: *ποιό* στιγμή ματίζονται ως μάγοι; ή ως σχετικοί (με τον έναν ή τον άλλο τρόπο) με τή μαγεία; Έρώτημα καταρχήν πολιτικό. Γιατί, τί άλλο σ' αλήθεια μπορεί να σημαίνει αυτό ή καταγραφή (θυμίζω: άρχες του αιώνα, ενώ ακόμη τότε και για πολλά χρόνια μετά ή κρατούσα άποψη για τήν μαγεία ως φαινόμενο ήταν είτε αυτή του Ιστορικού Μισελέ είτε εκείνης που άέρρεε από τις άπόψεις που διατύπωσε με τον πίο συγκροτημένο τρόπο ό ανθρωπολόγος Φρέιζερ); Τί άλλο μπορεί να άνατέμνει αυτή ή μή προκατειλημμένη άποψη από αυτό

που μόλις τις τελευταίες δεκαετίες (και μόνον μετά τήν έμπειρία των Αππales, της βρετανικής κοινωνικής ιστορίας, της άλτουσεριανής προβληματικής, των μαρξιστικών προβληματισμών στήν ανθρωπολογία, του φεμινιστικού προβληματισμού, της ιδιόρρυθμης σημειολογικής προσέγγισης του Μπάρτ και του Φουκώ) έχουμε άρχισει να ύποψιαζόμαστε; Ότι τά κοινωνικά πράγματα δέν είναι άντι-

1. Στήν έκδοση αυτή δίνονται οι ακόλουθες πληροφορίες:

α) σύμφωνα με τό έξώφυλλο συγγραφέας του *Σχεδιάσματος*... είναι ό Marcel Mauss και συνδημοσιεύεται τό εισαγωγικό κείμενο του Claude Levi-Strauss·

β) σύμφωνα με τό εσωφυλλο συγγραφέως του *Σχεδιάσματος*... είναι οι: M. Mauss - E. Hubert (sic)·

γ) σύμφωνα με ύποσημείωση (σελίδα 62) «Τό *Σχεδιάσμα*... του M. Mauss δημοσιεύτηκε στήν *Anpée Sociologique* 1902-1903, σέ συνεργασία με τον H. Hubert»·

δ) οι Έλληνες εκδότες δέν δίνουν καμία άλλη πληροφορία για τό κείμενο του Λεβύ-Στρώς εκτός από τον τίτλο του και τήν χρονολογία 1950.

2. Στήν πρώτη επανέκδοση έργων του Μώς με τίτλο *Sociologie et Anthropologie*, PUF. 1950. Στόν τόμο αυτόν, που ή έκδοση του συνέπεσε με τον θάνατο του Μώς και που άφιερώνεται στήν μνήμη του Άνρι Ύμπερ, δημοσιεύονται έξι μελέτες, ή έκτενης εισαγωγή του Λεβύ-Στρώς και ένα προλογικό σημείωμα του Georges.

3. Τό βασικό συνθετικό έργο του Μώς *Essai sur le don forme et raison de l'έchange dans les sociétés archaïques* 1923-24 (και ελληνική έκδοση *Τό δώρο. Μορφές και Λειτουργίες της Άνταλλαγής στις Άρχαϊκές Κοινωνίες*, μετάφρ. Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη, έκτενη Προλεγόμενα του Σωτήρη Δημητρίου, 1979, Καστανιώτης).

4. Τό 1951 δημοσιεύτηκε στήν *Anpée Sociologique* 3η σειρά (1948-1949) ή νεκρολογία που είχε γράψει ό Lucien Lévy-Bruhl για τον Μώς.

5. E. Durkheim.

6. H. Hubert και M. Mauss

7. E. Durkheim και M. Mauss

8. E. Durkheim.

9. M. Mauss.

10. *Golden Bough*: α' δίτομη έκδοση: 1890, γ' 13τομη έκδοση: 1911-1915.

κείμενα, οὔτε βέβαια καὶ θέματα γιὰ μελέτη, ἀλλὰ κοινωνικὲς σχέσεις πού πρέπει νὰ ἀναλυθοῦν ἂν θέλουμε νὰ καταλάβουμε ὅτι πίσω ἀπὸ ὅσα μᾶς παρουσιάζονται ὡς πράγματα (μυστηριώδη ἢ προσιτὰ καὶ οἰκεία ἔτοιμα πρὸς ἐκμετάλλευσιν) κρύβονται σχέσεις πού καταστρώνουν τὶς κοινωνικὲς πραγματικότητες τοῦ παρόντος καθὼς διευθετοῦν τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον. (Σὲ μιά μεταγενέστερη μελέτη σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ προσώπου (1973) ὁ Μῶς ξαναέθεσε τὸ μεθοδολογικὸ ζήτημα πού ὑπόκειται σὲ τούτην τῆ μελέτη: ὅτι τὸ νὰ προσπαθεῖ κανεὶς νὰ προσδιορίσει τὶς ἰθαγενεὶς (ἐκ τῶν ἔσω) κατηγορίες τοῦ προσώπου ἢ τὰ ὅρια στὶς κατηγοριοποιήσεις πού συνεπάγεται ἡ μαγεία, σημαίνει ipso facto νὰ καθορίζει τὶς ἠθικὲς κατηγορίες τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας).

Ἡ μαγεία ὅμως εἶναι ἀποτελεσματικὴ ἀκριβῶς ἐπειδὴ στηρίζεται σ' ἕνα συλλογικὸ σύστημα δοξασίων: σὲ μιά συλλογικὴ συνείδηση. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἱερὸ καὶ τὸ κοσμικὸ, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ θρησκεία καὶ τὴ μαγεία, εἶναι σχέσεις συνάρτησης: ἀντίθεσης, παραλληλισμοῦ, ἀντίφασης, καὶ ὄχι παρατακτικὴ διευθέτηση διαφορετικῆς τάξεως φαινομένων. Μὲ τὴν ἴδια λογικὴ, οἱ ιδεολογικὲς δομὲς φαίνεται νὰ ἔχουν μιά σχετικὴ ἀυτονομία ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες κοινωνικὲς δομὲς, ὡστόσο αὐτὴ ἡ ἀναντιστοιχία αἴρεται ὅταν οἱ ιδεολογικὲς δομὲς ἐνσωματώνονται λειτουργικὰ στὸ πολιτικὸ σύστημα, καὶ μάλιστα ἀναλαμβάνουν τὸ ρόλο τῆς κινητήριας δύναμης: ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τῶν μύθων, τῆς κοσμοθεωρίας, τῶν κατηγοριοποιήσεων βάσει τῆς θρησκείας ἢ τῆς μαγείας κ.λπ. Ἄλλωστε αὐτὸ πού χρειάζονται οἱ πολιτικοὶ (ἢ ὅσοι διεκδικοῦν καὶ ἔχουν ἐξουσία) εἶναι ὄχι οἱ ιδέες, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐξαρτῶνται ἀπὸ ιδέες πού εἶναι τὸ μέσον γιὰ τὴ διευθέτηση, τὴν ἐξήγηση, τὴν πρόγνωση καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ κόσμου τους.

Ὁ Ὑμπέρ καὶ ὁ Μῶς προσπάθησαν μὲ ἐπιμονὴ νὰ καταδείξουν ὅτι (καὶ τὸ πῶς) ἡ μαγεία εἶναι κοινωνικὸ γεγονός καὶ ὄχι ἀπλῶς μιά σύνθεση τῶν ἐσφαλμένων καὶ ἀλογων διαδικασιῶν τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας. Ὑποστηρίζονται ὅτι ἡ μαγεία δέν εἶναι ἀπλῶς μιά ἀτομικὴ ψυχολογικὴ διαδικασία ἀλλὰ τὸ παραδοσιακὸ σύνθεμα ἀπὸ ιδέες, δοξασίες καὶ τελετές πού παραδίδονται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, μετέθεσαν ἀποφασιστικὰ τὴν προοπτικὴ γιὰ τὴν προσέγγιση στὰ προβλήματα τῆς μαγείας. Καὶ ὅμως ἐπρόκειτο μόνο γιὰ ἕνα σχέδιασμα μῆς γενικῆς θεωρίας.

Τὸ Σχέδιασμα... εἶναι μιά σημαντικὴ μελέτη: ὄπλο μαζί καὶ ἐργαλεῖο. Ὁ-

πλο καὶ ἐργαλεῖο, ὅπως πρέπει νὰ εἶναι καὶ γιὰ μᾶς τοὺς Ἑλληνες ἀναγνώστες του (ἐργαλεῖο κατανόησης, καὶ ὄχι σολωμονικὲς, μαγικά καὶ ξόρκια: «γράφε ταῦτα εἰς ψωμὶν καὶ δὸς του νὰ φάει, ἀκουήλ, εἰσβαήλ, ἀμπελουράς... δεδέουσα τὸ σωφασαδοτίος ἠύρε τὴν λύσιν ταύτην»). Βέβαια, ἡ μετάφραση εἶναι δύσκολο ἔργο — ὀφείλει νὰ τὸ παραδεχθεῖ κανεὶς, ἰδίως ὅταν βρίσκεται ἀπέναντι σὲ μιά μεταφραστικὴ προσπάθεια πού, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀξίζει τὸν κόπο, μιά καὶ ἄλλες στιγμὲς ξαφνιάζει μὲ τὴν εὐστοχία τῆς σὲ δύσκολες φράσεις καὶ γαλλισμούς (μὲ τὰ μέτρα μάλιστα τῆς τρέχουσας μεταφραστικῆς κατάστασης: σὲ ἀφήνει σὲ μιά κατάσταση σχεδὸν εὐφορίας), ἐνῶ κάποιες ἄλλες στιγμὲς ἡ ἀστοχία ἐρχεται νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἀτακτὴ μεταφραστικὴ κατάσταση, αὐτὴν τὴν καταπιεστικὴν τάξιν στὴν ὁποία ἔχουμε ὀλοίμας ἀρχίσει νὰ συνηθίζουμε: ὄχι τόσο γιατί εἶναι κυριολεκτικὰ ἀστοχὴ (πού κι αὐτὸ δέν τὸ ἀποφεύγει), ὅσο γιατί λείπει αὐτὸ τὸ κάτι πού καθιστᾷ τὴν μεταφορά σὲ ἄλλη γλῶσσα μετάφραση, πού φέρνει τὸ μεταφραζόμενον ἔργο κοντὰ σὲ ὄλους καὶ ὄχι μόνο σὲ ἐκείνους πού δέν ἔχουν πρόσβαση στὸ πρωτότυπο. Μὲ δὺς μόνον λόγια: πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀναριωτιέται τί λέει ὁ συγγραφέας κι ὄχι ὁ μεταφραστής: ἐδῶ βρίσκεται καὶ τὸ ἔργο τοῦ μεταφέροντος πού πρέπει νὰ φροντίσει ὥστε καὶ τὸ μέσο γιὰ τὴν πράξιν τῆς ἀνάγνωσης νὰ εἶναι οἰκείο καὶ τὸ μεταφερόμενο μήνυμα τόσο ἀκριβὲς ὅσο ἀκριβὲς τὸ ἤθελε ὁ συγγραφέας του. Διαβάστε γιὰ παράδειγμα καμιά τριανταριά σελίδες ἐκεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου τοῦ Μῶς — θὰ βρεθεῖτε σ' αὐτὴν τὴν κατάσταση ἀπορίας: observances εἶναι οἱ ἀσκήσεις, οἱ κανόνες, τὰ καθήκοντα, οἱ διατυπώσεις, οἱ νόμοι — πάντως ὄχι τὰ προτερήματα καὶ μάλιστα ἀστρολογικὰ καὶ τελετουργικὰ (σ. 84): ὁ ὄρος formules (formulas) σὲ ἀνθρωπολογικὸ ἢ λαογραφικὸ κείμενο σημαίνει τὶς φόρμουλες ἢ ἐπωδὲς (σ. 78, 96 κ. ἀ.)· ὁ agent εἶναι ἕνας προβληματικὸς ὄρος γιὰ τὰ ἐλληνικά πάντως δέν εἶναι ὁ «αὐτοῦργος» ἀλλὰ ὁ πράττων, ὁ φορέας τῆς πράξης δηλαδὴ (π.χ. σ. 91, 95 κ. ἀ.)· ἡ recette εἶναι πάντοτε συνταγὴ (ὁ τρόπος) καὶ ὄχι στὴ μιά ἀράδα «γιατρού» καὶ στὴν ἄλλη «συνταγὴ» (σ. 92) καὶ κάπου ἄλλου «ἐπωδὴ» («οἱ δήμιοι ἔχουν ἐπωδὲς γιὰ ν' ἀνακαλύπτουν τοὺς κλέφτες» σ. 97): τὸ métier εἶναι τὸ ἐπάγγελμα καὶ μὲ κανέναν τρόπο ἢ «συντεχνία» (σελ. 92): corporations εἶναι οἱ συντεχνίες, οἱ ὁμότητοι ἢ ὄ,τι ἄλλο — πάντως ὄχι οἱ «σωματειακοὶ φορεῖς» (σελ. 97): le caractère du magicien εἶναι ὁ χαρακτήρας τοῦ μάγου κι

ὄχι ὁ «μαγικός χαρακτήρας» (σ. 101) καὶ βέβαια dons εἶναι ἐδῶ τὰ δῶρα (κι ὄχι τὰ «χαρίσματα» ἢ ὄ,τι ἄλλο). Δέν θὰ ἐπιμείνω περισσότερο γιὰ νὰ ὑποδείξω τοῦτο: ὅτι ἀκόμη καὶ τὰ «μικρά» μεταφραστικὰ ἀτοπήματα (textes litteraires δέν εἶναι βέβαια τὰ φιλολογικὰ κείμενα, οὔτε καὶ contes οἱ μῦθοι, οὔτε βέβαια ἡ ἔκφραση: le folklore et la coutume magique τῆς σελ. 108 σημαίνει: «ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ τὰ μαγικά ἔθιμα» — ὅπως καὶ νὰ τὸ κάνομε), ὅτι τοῦτες οἱ μετατοπίσεις ἀπὸ τὴν ἀκριβεία ἢ σαββατιάτικη ἐμβαλωματικὲς ἀσάφειες καὶ στρεβλώσεις μῆς ἄλλης, δέν μπορεῖ παρά νὰ ὀδηγοῦν σὲ λανθασμένες ἀναγνώσεις. Πόσο μᾶλλον ὅταν ἡ σαββατιάτικη ἐξοδος τοῦ μάγου (lorsque le magicien partait pour le sabbat) γίνεται «φεύγοντας ὁ μάγος γιὰ τὴ Σαββαταία του συγκέντρωση» (σελ. 105) ἢ τὸ sabbat εὐορέειν γίνεται «εὐρωπαϊκὸ Σαμπάθ» (στὴ σελίδα 109 — γιὰ τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ) καὶ οἱ Vaudois δέν εἶναι (ὄχι, ὄχι) οἱ Βογόμελοι (sic στὴ σελίδα 99) ἀλλὰ εἶναι αὐτοὶ πού εἶναι: οἱ Vaudois — κι ἄς ἔμενε ἄλλος ἕνας ὄρος μὲ λατινικά στοιχεῖα γιὰ ὄσους καταλάβουν τελοσπάντων πῶς πρόκειται γιὰ τὴν αἵρεση τῶν «φτωχῶν τῆς Λυῶν» ὀπαδῶν τοῦ Πιέρ Βοντουά γνωστοῦ καὶ ὡς Πιέρ Βάλντο.

Ἐνδεχομένως γίνεται κανεὶς ὑπερβολικὰ αὐστηρὸς. Γιὰ 30 σελίδες. Ὁμως αὐτὲς οἱ 30 σελίδες γίνονται 250, οἱ représentations γίνονται μιά παραστάσεις καὶ μιά ἀναπαραστάσεις, ὁ συγγραφέας προβάλλεται ὡς «αὐτὸς ἔφα», τὸ στοιχεῖο ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ σύνολο, τὸ σχεδίασμα γίνεται (ἐκ τῶν πραγμάτων) ἐγχειρίδιο διδασκαλίας. Καὶ τότε, ἡ σημασία τοῦ ἔργου θὰ πρέπει νὰ ἐπανακαθορισθεῖ.

Νόρα Σκουτέρη — Διδασκάλου

* Ὅπως σημειώνεται στὸ ὀπισθόφυλλο τοῦ βιβλίου εἶναι τὸ πρῶτο τῆς σειρᾶς «ἀνθρωπολογία / κοινωνιολογία-1» τῶν ἐκδόσεων Praxis (σὲ συνεργασία μὲ τὸ βιβλιοπωλεῖο Παρουσία).

Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἔκδοσης, ὁ κοινωνικὸς ἀνθρωπολόγος Θόδωρος Παραδέλης, εἶναι γνωστὸς γιὰ τὴ σεμνή καὶ ἀκάματη προσπάθεια πού κάνει τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια νὰ καταστήσει προσιτὰ στὸ ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ σημαντικὰ ἔργα τῆς ἀνθρωπολογικῆς βιβλιογραφίας (Μαλινόφσκι, Μῶς, Γκοντελιέ).

